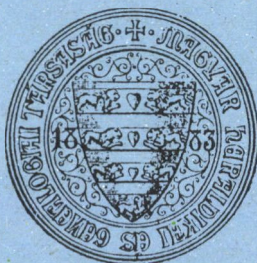

TURUL

A Magyar Történelmi Társulat,
a Magyar Országos Levéltár
és
a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság
Közlönye

SZERKESZTIK:

DRASKÓCZY ISTVÁN, KOLLEGA TARSOLY ISTVÁN,
NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA, PANDULA ATTILA, RAINER PÁL
SOÓS ISTVÁN

HETVENNEGYEDIK KÖTET
2001/1–2. füzet

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
SZERKESZTŐSÉG: MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR

MMI

E számunk szerzői

Berényi László, nyugalmazott igazgató (Kismarton)
Bodor Imre, levéltáros, Hadtörténelmi Levéltár
Deák Varga József, nyugdíjas (Nagybajom)
Draskóczy István, dr., egyetemi docens (ELTE BTK)
Evva Margit, nyugdíjas
Künstlerné Virág Éva, levéltáros (MOL)
Ladányi Erzsébet dr., egyetemi docens (ELTE BTK)
Nagybákay Antal Zemos dr., nyugalmazott kutató
Pandula Attila dr., egyetemi adjunktus, (ELTE BTK), a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság főttkára
Rainer Pál, régész-muzeológus (Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum)
Solymosi László dr., egyetemi tanár
Zsoldos Attila dr., tudományos munkatárs (MTA Történelemtudományi Intézet)

E számunk a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával készült

TURUL

LXXIV. évfolyam

2001/1–2. füzet

Szerkesztik: DRASKÓCZY ISTVÁN, KOLLEGA TARSOLY ISTVÁN,
NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA,
PANDULA ATTILA, RAINER PÁL, SOÓS ISTVÁN

Szerkesztőség címe: Magyar Országos Levéltár
1014 Budapest, Bécsikapu tér 4.

Az egyes közlésekért a szerzők felelnek. Címük a szerkesztőségben.

A beküldött kéziratokat nem őrizzük meg, és nem küldjük vissza.

Kiadja a Magyar Történelmi Társulat

Felelős szerkesztő: PANDULA ATTILA

Nyomdai előkészítő munkák: Élőfej Bt.

Nyomdai kivitelezés: Kurucz Gábor, 1025 Budapest, Törökvézi út 110/b..

ISSN 1216-7258

TARTALOM

1. Értekezések, önálló cikkek

Bodor Imre: Árpád-kori pecsétjeink I. rész: Az Árpád-ház pecsétjei	1
Berényi László: A vezekényi csata	21
Nagybákay Antal Zelmós: Egy kereskedő (polgár) család rövid története és leszármazása (II. rész)	32
Solymosi László: Püspöki joghatóság a somogyi régió felett Szent István korában	38
Zsoldos Attila: Somogy megye történetének korai forrásairól	44
Ladányi Erzsébet: Jog és társadalom – Az universitas	51

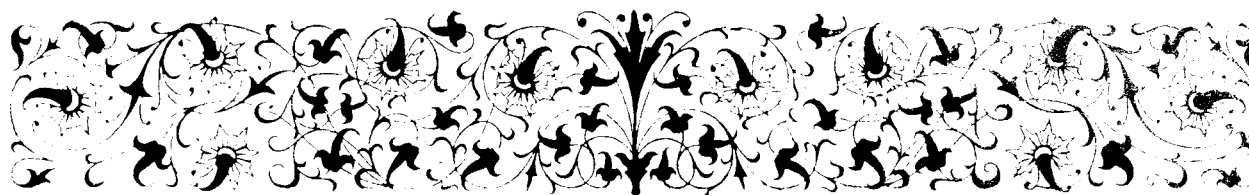
2. Kisebb rovatok

Evva Margit: A Csoma irattár megmentésének krónikája	57
Heraldikai kiállítás a nagybajomi „Sárközy István” Helytörténeti Múzeumban (Deák Varga József)	59
Címereslevelek a nagybajomi „Sárközy István” Helytörténeti Múzeumban (Deák Varga József)	60

Könyvismertetés

Hadobás Pál: A magyar katonai tisztiképzés jelvényei (Ism.: Rainer Pál)	61
Hoppál Dezső: A történelmi Magyarország vármegyéinek címerei (Ism.: Rainer Pál)	62
A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve. XLII. évfolyam. Főszerk.: Németh Péter. (Ism.: Draskóczy István)	64
Colloquia. Journal of the Central European History. Volume III–IV, no 1–2, 1996–1997. (Ism.: Draskóczy István)	65
Engel Pál: Magyar középkori adattár. CD-ROM. (Ism.: Draskóczy István)	65
A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Készítették a Magyar Országos Levéltár munkatársai. Szerk.: Ráczy György. (Ism.: Draskóczy István)	67
Ján Žilak: Ján Francisci-Rimavský genealógia rodu. (Ism.: Pandula Attila)	68
Peter Kartous–Ladislav, Vrtel': Heraldický register Slovenske. (Ism.: Pandula Attila)	68
Boris Prister: Odlikovanja zbirke Dr. Veljka Malinara III. dio. Crna Gore, Srbija Kraljevina SHS, (Kraljevina Jugoslavija) Socijalistička Jugoslavija. (Ism.: Pandula Attila)	68
Középkori oklevelek a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltárban (1300–1525). Összegejtette, átírta: Balogh István, szerk.: Érszegi Géza. (Ism.: Küstlérné Virág Éva)	69
Nyulásziné dr. Straub Éva: Magyarország címerkönyve (előzetes)	71

Rövid híreink a 31. és az 50. oldalon találhatók.

ÁRPÁD-KORI PECSÉTJEINK I.

Az Árpád-ház pecsétjei

KATALÓGUS

Pecsét és pecséthasználat az Árpád-kori Magyarországon

A pecsét szerepe a középkorban

A pecsét (sigillum) tulajdonosának negatív vésetű nyomóval lágyabb anyagba préselt ismertetőjele. Záró- illetve hitelesítő céllal használják az ókortól napjainkig. Virágkorát azonban a középkorban élte, amikor az okleveles gyakorlat elterjedésével szükségessé vált az okiratokban foglaltak közérthető szavatolása. Erre a pecsét bizonyult a legalkalmasabbnak. Adataink vannak arra, hogy a pecsétet még a középkor vége felé is megillette a tulajdonosának kijáró tisztelet.¹ Ez a megszemélyesítő tisztelet volt az alapja a hagyományos záró- és megerősítő pecsétek mellett egy további pecsétípus, a törvénybe idéző pecsét (ún. billog) megjelenésének. A bronzból készült, füllel ellátott egyoldalú, éremszerű idéző-pecsét (illetve a pecsétet nyakában hordozó küldött) megjelenése egyértelmű volt tulajdonosának személyes jelenlétével. A 11. századból két ilyen billogot ismerünk: I. András királyét (1046–1060), és a veszprémi káptalanét.²

Az elmondottakból következik, hogy az egész középkoron át a pecsét hiteles vagy hamis volta döntötte el az oklevél hitelét. A pecsét hamisításáért fő- és jószágvesztés járt.

A pecsét és pecsétnyomó anyaga, a pecsételés módja

A pecsétek anyaga viasz vagy fém.

A viaszpecsétek alapanyaga rendszerint világos sárgától sötét barnáig terjedő természetes színű méhviasz. Szilárdítására gyakran kevertek hozzá szurkot,

zsiradékot, lenolajat esetleg ásványi anyagot (pl. agyagot, bóluszt, gipszet, krétát). Kezdetben ebbe az oklevélre rögzített masszába nyomták a pecsétet, melyet a legkorábbi időkben *átnyomással* erősítettek fel. Ilyen esetekben az irat anyagául szolgáló pergamenbe metszett nyíláson átnyomva az ellenkező oldalon ellapították a viaszt. Ezt a gyakorlatot követte a német-római császári kancellária is a 10–11. században. Csakhamar felváltotta egy újabb rögzítési mód: a *befüggesztés*.

Befüggesztett pecsét alkalmazásakor a pergamen hártján két – vagy egymásra merőlegesen kétszer két – párhuzamos metszésen át egy, vagy egymást keresztező két pergamenszalagot húztak át úgy, hogy végeik a hártja azonos oldalán legyenek. Ezeket a szalagvégeket a viaszba nyomva azt a hártjához szorították. Az ilyen pecsétet, ha le is vált, a szalagok még sokáig az oklevélen tartották.³

A 12. században jelent meg nálunk a függő viaszpecsét. Felerősítésére bőrszalagot vagy sodrott selyem- illetve kenderzsinórt használtak. Eleinte az oklevél közepén fűzték át, onnan azonban a súlyos pecsét, melyet alakja és mérete miatt *cipópecsétnek* (sigillum panniforme) is nevezünk, gyakran kiszakították, ezért rövidesen kialakult a végleges megoldás. A hártja alsó szélét egyszer, vagy többször visszahajtva (ún. plica) az így nyert vastagításon átfúrt két lyukon húzták át a zsinórt, amelynek végeit a pecsét viaszába nyomták. A zsinór befogadására szolgáló gömbölyített hátú viaszmasszát kevésbé tisztított, durvább anyagból kezdték készíteni (ún. *pecsétfészek*), melynek peremmel körülvett mélyített előlapjába finomabb viaszt öntöttek és abba nyomták a pecsétet. Ez a finomabb massa eleinte természetes színű volt, majd a 13. század végén megjelent a színes pecsét,

amelynél tehát a mindig természetes színű viaszból készített pecsétfészekbe öntött finomabb viaszt színezték. Annak érdekében, hogy a pecsétábra közvetlen felvételére szolgáló finomabb viasz jól tapadjon, a fészek befogadó felületét rovátkolással érdessé tették. A színes pecsét, különösen a vörös színű, rangjelző szerepet töltött be. Vörös viasz használatával csak uralkodói és főpapi pecséteken találkozunk, egyébként még a 15. században is csupán kivételes esetekben jutalmaként engedélyezte a király. A vörös pecsétet viaszát cinóberrel, illetve miniummal színezték a középkorban.⁴

A *bullák* (fémpecsétek) anyaga arany vagy ólom. Alkalmazásuk Bizáncból terjedt át Itáliába – ahol a pápai oklevelek hagyományos hitelesítője lett az ólombulla – valamint a császári kancelláriába. A bullák természetes felerősítési módja volt a függesztés, feltehetőleg a fémpecséteknél kialakult gyakorlat vezetett a függő viaszpecsétek használatához. Valószínűleg a bullákra vezethető vissza a *viasz kettőspecsétek* megjelenése.⁵ Az éremszerű kettőspecsét uralkodóink felségi pecsétjeinek állandó formája maradt a 13. század elejétől a középkor végéig, főúri pecsétjeink között azonban csak a 13. század első felében találkozunk vele. Városi kettőspecsétjeink is ebből az időből erednek.⁶

Aránylag sokat tudunk a pecsétlenyomatokról, a *pecsétlenyomókról* (typariumokról) viszont alig valamit. Általában bronzból, esetenként aranyból, ezüstből készültek. Bizonyos, hogy ötvösök vészték őket. Az egész középkorban használták továbbá az antik véssett köveket (gemmaikat), többnyire szintén ötvösmunkájú foglalatban, gyűrűben. A *gemmapecsétek* nálunk is megtalálhatók a 13. századtól kezdve. A typariumokat rendszerint használatuk megszűntekor összetörték, vagy rovátkolással elpusztították a felületüket, hogy elkerüljék az esetleges visszaéléseket.

Magukról a pecsétvéső ötvösökről ebből az időből nem maradtak frott adataink. A typariumok vésnökeire csupán a pecsétekről leolvasható jelek utalnak. A pecsétteni (szfragisztikai) kutatás régóta ismeri a 12–13. századi királyi pecsétek és a korabeli éremtani anyag ábrázolásbeli párhuzamait mind a királyok trónképeit tekintve, mind pedig címertani vonatkozásban. Legszembetűnőbb ez a párhuzam III. Béla (1172–1196) korában. Nagypecsétjének pénzábrászerű véseténél is világosabban mutatja a pecsétanyag numizmatikai kapcsolatát az ő, valamint fia Imre nagypecsétjébe nyomott királyi *titkospecsét*. Ez a feltehetőleg gyűrűn viselt kb. 12 mm átmérőjű pecsét vágatató

lándzsás lovas-alakot ábrázol és csaknem pontos tükröképe III. Béla egyik brakteátájának (egyoldalú lemezpénzének), melyen solymászó lovas látható.⁷ A III. András kettőspecsétjeinek pecsétmezejébe nyomott királyi titkospecsétek képei (Agnus Dei, illetve koronás A betű) szintén megtalálhatók a pénzein is. Valószínű tehát, hogy a pénzverőtövek és a királyi pecsétlenyomók vésését, ezt a hasonló ötvöstechnikai eljárást igénylő két bizalmas feladatot azonos mesterek végezték. III. Béla-kori pénzábra díszíti a borsmonostori konvent 1206–1218 közötti okleveléről ismert pecsétjét.⁸ Kézenfekvő, hogy a konventi pecséten egyébként értelmetlen érembélyeg pénzverőtő vésésében járatos mester kezétől származik abból a korai időből, amikor a meginduló hiteleshelyi gyakorlat során még nem alakult ki a pecsét jellege. Eszerint feltételezhetjük, hogy a 13. század elején kiterjedő használat idején, a királyi pecséteken kívül az egyházi és világi személyek és testületek pecsétjeit, vagy azok egy részét is a királyi pénzverő-ötvösök vészték.

A pecsétlenyomó körirattal és ábrával ellátott néhány mm vastag fémlemezt peremének felső részén füllet látták el, hogy nyakba lehessen akasztani. Az ilyen typariummal készült pecsét felső peremén széles, félhengeres vagy szögletes horony látható a fül lenyomataként. Megtaláljuk a királyi nagypecséteken II. Andrásig (1205–1235), valamint több tatárjárás előtti egyházi és világi pecséten. Néhány hiteleshelyi pecséten megmaradt a középkor végéig.

Bullák préselésére feltehetőleg valamilyen fogószerről csuklósan mozgatható szerszámmal használtak. Ilyet közül Bascapé az itáliai anyagból.⁹ A viasz kettőspecsétek készítésére Esztergom város kettőspecsétjének II. András korában készült és napjainkig fennmaradt typariuma nyújt felvilágosítást. A kettős nyomó mindkét felének peremén egymástól egyenlő távolságra négy-négy fül van. A rajtuk átdugott pálcák (esetleg valamilyen befogó eszköz részei) biztosították a pecsétlenyomó két felének pontos illesztését.¹⁰ Hasonló módon készülhettek 13. századi aranybulláink is, melyek ma belül üregesek, eredetileg viszont feltehetőleg viasszal töltötték ki őket. (Egyébként deformálódtak volna a typarium nyomása alatt.)¹¹

A pecsétek alakja, a köriratok és pecsétábrák kialakulása

A pecsétek alakja pecséttulajdonosok szerint változott. Leggyakoribb a kerek pecsét. Kivétel nélkül ilyenek az uralkodói pecsétek, az egyházi méltóságvi-

selők pecsétjei viszont kivétel nélkül alul-felül csúcsos (ún. mandorla) alakúak az egész középkorban (eltekintve a gyűrűspecsétektől). Az egyházi testületek pecsétjei váltakozva mutatnak kerek, illetve mandorla formát. A világi méltóságviselők pecsétje többnyire kerek, a címerhasználat kialakulásával azonban elég korán megjelent a háromszögű címerpajzs alakját követő pajzs alakú pecsét. A világi testületek (főleg városok) pecsétje ebben a korban mindig kerek. A királyi, királynéi és ifjabb királyi pecsétteken kívül csak a 13. század első felében találkozunk kettőspecsétekkel, világi főrangúak és városok esetében.

Rendszerint a peremen körbefutó két párhuzamos vonal vagy gyöngykör fogja közre a pecsét *köriratát*. Betűi a 11–12. században majuszkulákkal kevert kapitálisok, a 13. században túlnyomórészt majuszkulák (olykor kapitálisokkal keverve). Kereszttel kezdődik, egyes szavait gyakran jelek: pontok, kettőspontok, keresztek választják el egymástól. Maga a latin nyelvű körirat a tulajdonos nevét és címeit sorolja fel. Az uralkodók és főpapok pecsétjein rendszerint a név után DEI GRACIA formula devotionis következik, majd pedig a címek. A GRACIA szót nyugaton már a 11. században rendszerint T helyett C-vel írták. Nálunk a 12. században tűnt el végleg a T betű a köriratokból.

A 10–11. században a nyugati felségpecsétteken a név mindig alanyesetben állt. Ez volt a gyakorlat nálunk is. A szabály alól csak I. (Szent) László (1077–1095) pecsétje kivétel. Körirata ugyanis SIGILLUM szóval kezdődik, mely után a király neve és címe természetesen genitivusba került. A 11. században I. (Szent) László pecsétjén kívül csak Hitvalló Edvard angol királyén (1043–1066) található a SIGILLUM szó és a genitivusban álló név és cím. Idők folyamán kialakult a rövidítések rendszere. A SIGILLUM szót gyakran S betű jelzi csupán. Legtöbbször rövidítették a DEI GRACIA formula devotionist is. A királyok címében kezdetben nem országuk, hanem népük nevének genitivusát találjuk. Nálunk Kálmánig (1095–1116) népnév, II. Bélától (1131–1141) viszont már az ország neve jelezte a király címét. (II. Istvántól [1116–1131] nem maradt fenn pecsét.) II. Bélánál jelentek meg először a tartományok nevei is, III. Istvántól (1161–1172) pedig a körirat leszármazási formulával bővült, melynek hátterében a trónutódlás körüli viszályok húzódtak meg. III. Béla kibővítette a királyi címet RAMA-val. Imre (1196–1204) aranybulláján találjuk először a királyok sorszámaát, ami ettől kezdve állandósult.¹²

II. András nagypecsétjén vették kezdetüket a kétsoros feliratok. A külső körben az Imre nagypecsétjéről öröklött (leszármazás nélküli) formula van, a belső kör egyesíti III. Béla aranybullájának feliratát, a leszármazási formulával. (II. Géza [1141–1162] ólom- és III. Béla aranybullájának felirata már SIGILLUM-mal kezdődik.) A tartományok sora II. András idején kibővült SERVIA-val, GALICIA-val, LODOMERIA-val. Aranybullája és viasz kettőspecsétje egyforma köriratú: az előlapra a nagypecsét külső, a hátlapra pedig belső köriratsora került. Harmadik nagypecsétjének legbelső, harmadik köriratát a királyi pecséttel kapcsolatos visszaélések tették szükségessé.¹³ IV. Béla (1235–1270) pecsétjének köriratában elődjéhez képest CUMANIA neve jelent változást. V. István (1270–1272) kettőspecsétjének előlapján két sorban a BULGARIA-val megtoldott teljes királyi cím, hátoldalán a II. András és IV. Béla pecsétjeiről ismert körirat van. IV. László (1272–1290) címeiből kimaradt BULGARIA, de III. András visszahozta. IV. László és III. András pecsétjeire egyébként a kialakult szöveg került, természetesen a leszármazási formula megfelelő változatával. III. András nagyapjára, II. Andrára hivatkozott. Az ifjabb királyok pecsétjein a „voluntate patris” és a „primogenitus” formula található. A királynéi pecséttek köriratából hiányzik a tartományok felsorolása, viszont tulajdonosuk férjének leszármazási formulája néha szerepel rajtuk. Erzsébet kun hercegnő V. István neje 1273. évi pecsétjének előlapján a saját neve és leszármazása áll két sorban folytatólágyosan, hátlapján pedig S(igillum) UXORIS után férjéé, V. Istváné. 1280-ból fennmaradt pecsétjének előlapján elmaradt saját leszármazása, hátlapi körirata viszont az előzővel azonos szövegű, de folytatólágyosan két sorban elosztva. Laszcarisz Mária (IV. Béla neje), Anjou Izabella, más néven Erzsébet (IV. László neje) és Fenenna királyné (III. András első neje) kettőspecsétjének hátlapjára a saját leszármazási formulája került.

Az uralkodói pecséttek köriratának változatosságával és fokozatos fejlődésével szemben az egyházi méltóságviselők pecsétjein a tárgyalt korszakban – a 13. század folyamán – nemigen találunk változást. A világi főrangúaknál az első köriratok még az idézőpecsét emléket őrzik, hiteleshelyi és városi pecsétjeinknél pedig nyomon követhetjük a testületté válást. A legkorábbi káptalani pecséttek köriratából például még hiányzik a capitulum szó, szövegük közvetlenül a védőszentre utal. Ezek a pecséttek még az illető egyházaké voltak, nem pedig azok káptalanjáé.

(Pl. a veszprémi első hiteleshelyi pecsét.)¹⁴ Kubinyi András hasonló eredményre jutott Székesfehérvár középkori pecsétjének vizsgálatánál.¹⁵

A pecsétlenyomat köriraton belüli részének, a *pecsétmezőnek* közepét a *pecsétkép* foglalja el. A pecsétmező fennmaradó felületei a 13. század második feléig díszítés nélkül maradtak, csak az 1270-es években – a kezdődő gótika jeleként – bukkant fel először néhány királynéi pecsét mezejében indadíszes térkitöltő ornamentika, mely a 80-as évek elejére gyakori vá vált. Egyébként Árpád-kori pecsétjeinket a korszak végéig román stílus jellemezte. Ennek megfelelően tömör, összefogott pecsétábra adja képi megfogalmazásban azt, amit az írástudó ember a körirathoz is leolvashatott. A tulajdonos jelent meg méltóságának attribútumaival. Nincs még portrészzerűség, az ábrázolás lényegét a méltóságjelvények adják. A királyt trónon ülve, fején koronával, kezében jogarral és országalmával; a főpapot állva vagy ülve, fején mitrával, áldásra emelt jobb kézzel, baljában pásztorbottal ábrázolták. Méltóság, egyszersmind hűbéri függés kifejezője az ifjabb királyok, valamint egyes főrangúak *lovaspecsétje*, azaz a pecsétképen lóháton való ábrázolása is. Legtöbbször azonban címerük szimbolizálta személyüket. A városok szintén címerüket, vagy legfontosabb épületeiket (erődítmény, templom, városháza), esetleg védőszentjüket ábrázolták pecsétjeiken.

Legtöbb változatosságot az erősen kötött heraldikus megfogalmazású pecsétábrák között egyes alacsonyabb méltóságú egyházi személyek pecsétjein, illetve a hiteleshelyi pecsétek egy részén találunk. Egyébként azonban csakis az előírással, hagyományra rögzült ábrázolásokon belül kell keresnünk a vésnök egyéni tehetségének megnyilvánulásait.

Középkori pecsétjeink fajtái

Pecséttulajdonosok szerint öt nagy csoportra oszthatjuk a pecséteket: *uralkodói* (királyi, királynéi, ifjabb királyi és hercegi) pecsétek, *egyházi méltóságviselők* (érsekek, püspökök, valamint prépostok, apátok, főesperesek stb.), *egyházi testületek* (káptalanok és konventek), *világi méltóságviselők* (nádor, országbíró, bánok, erdélyi vajda, tárnokmester, vármegyei ispánok), *világi testületek* (városok, különleges jogállású területek) pecsétjei.

Uralkodói pecsétek 1000–1301 között – az Árpád-ház pecsétjei

Amikor 1002. nyarán I. (Szent) István király (1000–1038) udvarában megkezdte működését a II. Henrik német-római császár kancelláriájából érkezett Heribert C. névvel jelölt notárius, magával hozta a korabeli Európa legfejlettebb kancelláriai gyakorlatával együtt annak pecséthasználátát is. I. (Szent) István pecsétjei nem maradtak ránk. Jakubovich Emil azonban alapos elemzéssel kimutatta egyrészt, hogy első királyunknak legalább kétféle pecsétje volt, másrészt, hogy ezek egyikének képéről – habár közvetett úton – napjainkban is fogalmat alkothatunk. A veszprémvölgyi görög apácák alapítólevele eredetileg irattekercs (rotulus) volt, amelyet rátekert zsinór tartott össze. A zsinór két végét összefogó viaszba nyomott királyi pecsét már 1109-ben elpusztult, amikor egy peres ügy kapcsán fel kellett bontani. A felnyitás által hitelét veszített oklevél azután Kálmán király renovatiojában maradt fenn napjainkig.¹⁶

A másik pecsét képét I. András király (1046–1060) törvénybe idéző *érbillogja* őrizte meg, mely András király viaszpecsétjének mása (1. kép). A tihanyi alapítólevélen két eredeti pecsétje közül a 18. század végén még látható volt az alsó töredékes befüggesztett pecsét, melyet Pray György az idézőpecsét-hoz igen hasonlóknak talált.¹⁷ A pecsétnek ma már csak kb. 90 mm átmérőjű kerek lenyomata van meg, amely a kb. 60 mm átmérőjű billognál nagyobb. Ennek ellenére valószínű, hogy az idézőpecsét a viaszpecséték typariuma segítségével készült.

Körirata: ANDRES DEI · GRACIA VNGARIORVM REX. Pecsétmezejében trónoló király fején lilomos koronával, jobbában keresztes-lilomos jogarral, amely áttöri a köriratot, baljában keresztes országalmával.

András király érbillogja azonban nem saját kortársának, III. Henrik német-római császárnak (1039–1056), hanem Szent István kortársainak, III. Ottó (megh. 1002), II. Henrik (megh. 1024) és II. Konrád (megh. 1039) császárnak viasz felségi pecsétjeire emlékeztet. Ha tekintetbe vesszük, hogy I. András az általa trónbitorlóknak tekintett Péter és Aba Sámuel pénzeinek PANNONIA, PANONEIA felirata helyett pénzein tudatosan tért vissza a Szent István kori + REGIA CIVITAS felirathoz, nyilvánvaló, hogy pecsétjéhez is Szent István pecsétjét vette mintául.¹⁸

A 11. századból a fentiekén kívül Péter király (1038–1041 és 1044–1046) leszakadt olombulláját,¹⁹

(2. kép) **I. Béla** (160–1063) viaszpecsétjének töredékét²⁰ (9. kép) és **Salamon** király (1063–1074) néhány évtizede a belgrádi várban lelt ólombulláját²¹ (3. kép) ismerjük az 1077 előtti időkből.

I. (Szent) László (1077–1095) pecsétjének egyetlen példánya az 1095. évből maradt fenn I. András király kisebbik fia, Dávid herceg adománylevelén befüggesztve (10. kép). Az erősen sérült pecsét teljes átmérője 85–88 mm, a lenyomat átmérője 70 mm. Peremén két párhuzamos vonalkör között + SIGILLUM LADESLAI REGIS körirat található. Ez – mint fentebb szó volt róla – ebben a korban szokatlan, csak Hitvalló Edvard angol király pecsétjén fordul elő a SIGILLUM szó, mely után a név természetesen genitivusba kerül.

Maga a pecsétkép, a király trónoló alakja, jobbjában hosszú jogarral Bartoniek Emma véleménye szerint Rheinfeldeni Rudolf német ellenkirály (megh. 1080) pecsétjéhez áll legközelebb.²²

Utódjának, **Kálmán** királynak (1095–1116) trónpecsétjét 1109-ből ismerjük (11. kép). A veszprémi apácák alapítólevelét hitelesítették vele, annak renovatioja alkalmával. Ez az utolsó befüggesztett pecsét királyaink pecsétjeinek sorában. Teljes átmérője 100 mm, a lenyomaté kb. 90 mm. Körirata: + COLOMANNUS DEI GRATIA UNGARORUM REX.

A trónoló király alakjával, ruhájának redőzetével a trónszék lábainak kettős hornyolásával és kétoldalt kidudorodó díszítményeivel a legközelebbi rokonságot IV. Henrik császár 1091–1101 között használt pecsétjén ismerte fel a kutatás.²³

II. Istvántól (1116–1131) tudomásunk szerint nem maradt fenn pecsét.

II. Bélától **III. Béláig** új típusú trónpecséttel találkozunk. A viaszpecsét mérete megnőtt, háta gömbölyűvé vált (ún. cipőpecsétek). Megváltozott a felfüggesztés módja: bőrszalag, majd selyemsodrat segítségével rögzítették a tekintélyes súlyú pecséteket az oklevélre.

II. Béla (1131–1141) alatt jelentkezett a kancelláriai szervezet első nyoma. A pecsétet a notarius függesztette az oklevélre, aki később kancellár címet nyert. Az oklevél írója viszont rendszerint a capellanus volt. A pecsét helye állandóvá kezdett válni.²⁴

Egyszersmind megváltozott a körirat és a pecsétkép is (12. kép). **II. Béla** mintegy 11 cm átmérőjű trónpecsétjének köriratában már az ország nevét találjuk birtokos esetben, a korábban szokásos népnév helyett és először szerepelnek a tartományok nevei is. A körirat (feloldva és kiegészítve): + BELA D/e/I

GRA/cia HUNGAR/IE D/ALMATIE/ CHOROWATIE REX két vonalkör között. A pecsétképen párnázott trónon ül a király, lábai alatt zsámollyal. Fején keresztekkel díszített nyílt korona. Jobbjában lilomos jogart, baljában keresztes országalmát tart. A trón két oldalát a francia pecsétekre emlékeztető módon állatfejek és lábak díszítik.²⁵

II. Gézától (1141–1162) megnövekszik az oklevelek száma. Tőle már háromféle pecsétet ismerünk: viasz nagypecsétet, arany- és ólombullát.

A 11 cm átmérőjű nagypecsét lényegében elődjét követi, csak a köriratot keretezi vonalkörök helyett két pontkör. Sérült példányain a köriratból csak egyes betűk látszanak (13. kép). A teljes köriratot a Nemzeti Múzeumban őrzött, márványba vésett fiktív typariumról ismerjük: + GEISA ? D/e/I ? GRA/cia/ · HUNGARIE · DALMACIE · ATQ/u/E · CROVACIE · REX²⁶ (15. kép).

A pecsétkép **II. Béláét** követi, csak az állatfejek hiányzanak a trón két oldalán.

III. István (1161–1172) nagypecsétjének mérete és pecsétképe a részletekig megfelel elődjének. Körirata: + STEFANUS · D/e/I · GRA/cia/ · GEICE · REGIS · FILIUS · UNGARIE · DALMACIE · ATQ/ue/ · CROVACIE · REX²⁷ (14. kép).

III. Béla (1172–1196) zöld színű viaszmasszából készült hagyományos méretű cipőpecsétjének körirata: + BELA DEI GRACIA GEISSE REGIS FILIUS HUNGARIE DALMACIE CRHOACIE RAME REX. A trónoló király ábrázolása **II. Béla** óta megszokott módon történt, legfeljebb a trón mellől kinyúló két sasláb látszik kidolgozottabbnak. A trón két oldalán a király titkospecsétjének lenyomata látható²⁸ (16. kép).

Imre (1196–1204) megszakítva a **II. Béla** óta tartó hagyományt, új típusú viasz trónpecsétet és aranybullát készíttetett.

A nagy viaszpecsét – mint elődei – 11 cm átmérőjű lenyomatot hordoz. Körirata: + HEMERIC/us/ D/e/I GRA/cia/ HUNGARIE DALMACIE CH/r/OACIE RAMEQ/ue/ REX két vonalkör között²⁹ (17. kép).

Merőben új viszont a trónoló király képe. Bartoniek Emma kimutatta, hogy a korábbiaknál sokkal finomabb kivitelű pecséttrajz francia hatású. A 12. századi trónpecséteinken inkább csak jelzésszerűen ábrázolt trónust keretező állatfejek és -karmok a korabeli francia királyi pecsétekre jellemzők, éppúgy, mint a balkézben tartott jogar rombuszos végződése. A király jobbjában kettőskeresztes országalmát tart.

Koronája, jogara, trónzsámolyon nyugvó lábai, valamint a plasztikusan kiképzett, részletesen kidolgozott trónszéli állat karmai – a francia előképek mintájára – belenyúlnek a köriratba.³⁰

A pecsétmezőben Imre király III. Béláéval megegyező titkospecsétjének négy lenyomatát találjuk.³¹

Még erőteljesebb újítást hozott Imre aranybullája.³² Ez az 1202-ből ránk maradt 62 mm átmérőjű fémpecsét mind a korábbi magyar, mind pedig a kortárs császári bulláktól különbözik már abban is, hogy nem tömör, hanem üreges. Belsejét egykor valószínűleg viasz töltötte ki. Péter (1038–1041 és 1044–1046) Kecskemét környékén előkerült 26–29 mm átmérőjű ólombullájának előlapján háromszoros vonalkeretezésen belül a király koronás, szakállas, köpenyes mellképe látható jobbában joggal, baljában országalmával. Feje mellett kétoldalt függőlegesen PET–RUS felirat. Hátlapján négy sorban D/c/I GRA/cia/ – VNGA – RIORV/m/ – REX (2. kép).³³ Salamon Belgrádban, a vár sáncárkában lelt 31 mm átmérőjű ólombullájának Péteréhez hasonló előlapi királyképét két vonalkör közé zárt körirat: /REX S/ALOM/ON/ keretezi. Hátlapi felirata két koncentrikus vonalkör által határolt mezőben négy vízszintes sorban: DEI – GRACI/A/ – VNGARO/R/ – VM. A bulla feltehetőleg 1071–72-ből való.³⁴ II. Géza 35 mm átmérőjű ólombullájának főlholdból kinövő királyalakja a német-római császári bullákra vezethető vissza. Hátlapján a felirat négy sorban: SIGILLUM GEISE REGIS (4. kép). Aranybulláját nem ismerjük, feltehetőleg azonos bélyeget viselt.³⁵ III. Béla aranybullájának előlapját egyik brakteátájának trónoló királyképével vethetjük össze. A hátlaapon SIGILLUM BELE áll, három sorba elosztva (5. kép).³⁶

Imre király új típusú aranybullája ezekkel szemben elő- és hátlapján is köriratot hordoz. Az előlapi körirat: + HENRIC/us/ TERCII BELE REGIS FILIUS. A hátlaapon folytatódik: + D/e/I GRA/cia/ HUNGARIE DALM/acie/ CHROAC/ie/ RAME-Q'ue/ REX (6. kép).

A király neve a nagypecséten olvasható változattól eltér. A madárfejes és -karmos trón helyett magas támlájú padszerű trónszéket látunk a bulla előlapján. Hátoldalának pecsétmezejében pedig felső sarkain lekerekített háromszögű címerpajzsot (mandulapajzs) találunk. A kilencszer vágott pajzs páros számú mezeiben – a legalsót kivéve – jobbra haladó oroszlánok vannak: a két elsőben 3–3, a harmadikban 2, a negyedikben 1. Donászy Ferenc ismerte fel, hogy a pecsét teljes egészében spanyol eredetű és összefüggésben áll Imre király feleségének, Aragóni-

ai Konstanciának személyével. A bulla – legelső címeres pecsétünk – hátlapi címere spanyol (aragóniai) hatásra jelent meg. Donászy szerint az oroszlánok Leon címeréből kerültek Imre pecsétjére, tekintve, hogy Aragónia, valamint Kasztília és Leon királyságai között szoros kapcsolat állott fenn.³⁷

Imre aranybullája teremtette meg a későbbi királyi kettőspecsétek alaptípusát.³⁸

II. András (1205–1235) uralkodása idejéből három viasz nagypecsétet, két viasz kettőspecséket és egy aranybullát ismerünk. Németbarát politikájának megfelelően IV. Ottó császár pecsétjeinek ábrázolásait vette mintául.³⁹ A császári pecsétektől független viszont a nagypecsétek kettős körirata. Az első nagypecsét 1205-től 1213-ig volt használatban. Nyomója Gertrudis királyné meggyilkolásakor tűnt el. A 107 mm átmérőjű pecsét körirata: külső kör: + ANDREAS · D/e/I GRACIA UNGARIE DALMACIE CROACIE RAME · SERVIE REX belső kör: + SIGILL/um/ S/e/C/un/DI ANDREE REGIS TERCII BELE REGIS FILII. A pecsétkép széles párnázott trónon ülve ábrázolja a királyt. Fején nyílt liliomos korona, jobb csípőjére támasztott jobb kezében liliomos jogar, baljában országalma. Jobb könyökét kifelé fordítja. Eltűntek az állatfejek és -karmok a széles, padszerű trón két oldaláról, a pecsétkép pedig nem ér a pecsét széléig, hanem csak a kettős körirat belső körébe nyúlik bele (18. kép).⁴⁰

Második nagypecsétjének átmérője kb. 108 mm. Kettős köriratának külső körében SERVIE után GALICIE következik. Köriratai egyébként a rövidítésekkel és elválasztó jelekkel eltekintve azonosak az elsőével. A trónoló király képe fő vonásaiban hasonlít az előzőre. Ruhája azonban gazdagabban redőzött, jobb karját takarja a válláról lehulló palást. Válla mellett jobbról a sugaras Nap, balról a Hold felfelé fordított szarvai közt ötsugarú csillaggal (19. kép).⁴¹

Az első két nagypecsét több példányán **Béla ifjabb király** 1228 körül belenyomott ellenőrző pecsétje látható. Mindig a király alakjától balra helyezkedik el a 34x30 mm átmérőjű ovális pecsét, mely jobbra néző sisakos főt ábrázoló gemmát foglal magába. Körirata: + SIGILLUM REGIS BELE⁴²

1229-ben a király új nagypecsétet vésztett, mert rájött az előzővel történt visszaélésekre. Új, 110 mm átmérőjű harmadik nagypecsétjének három körben elhelyezett köriratai közül az első kettő megegyezik a második nagypecsét megfelelő körirataival (ismét csak apró jelekben különböznek). A harmadik, legbelső körben viszont merőben szokatlan körirat áll,

melyhez hasonlóval sem a korábbi, sem a későbbi pecséteken nem találkozunk. Rövidítéseit feloldva, szövege a következő: + ALIA · SIGILLA : SUNT : FALSA : ISTUD : SIGILLUM : EST : VERUM (20. kép).⁴³

II. András idejéből maradtak fenn legrégibb kettős viaszpecsétjeink. 1213-tól ismerjük a király első felségi kettőspecsétjét, melynek köriratai azonosak az első nagypecsét kettős köriratával oly módon, hogy a külső kör szövege a kettőspecsét előlapjára, a belső köré pedig a hátlapjára került. A trónoló király képe is megegyezik az első pecsét ábrájával, készítése tehát megelőzte az első pecsét elvesztését. A hátlap pecsétmezejében az Imre aranybullájáról ismert 9-szer vágott mandulapajzs páratlan számú mezeiben 2–3–3–2–1 jobbra lépő oroszlán.⁴⁴

Az 1235-ben vésetett második kettőspecsét – melyre az első meghamisítása miatt volt szükség – két töredékes példányán nem maradt körirat. Előlapja teljesen hasonló az elsőhöz, hátlapján viszont a címerpajzs hétszer vágott mezejű. A páratlan mezőkben valószínűleg 3–3–2–1 elrendezésben találjuk az oroszlánokat.⁴⁵ Egyébként a nagypecsét volt a rangosabb, a kettőspecsétet pedig az egyszerűbben kiállított oklevelekre függesztették.

II. András harmadik fajta pecsétje az 1214-től alkalmazott aranybulla volt. Ez volt a legünnepélyesebb. A 67 mm átmérőjű aranybulla előlapján a király képe olyan, mint a második nagypecséten. Jobbról-balról megtalálható a Nap és a Hold képe is, a csillaggal. Körirata viszont a LOMERIE tartománnyal bővült. A hátlap körirat a szokásos, csupán a REGIS szó maradt el az ANDREE név mögött. Mandula alakú hétszer vágott címerpajzsának páros mezei közül a 2., 4. és 6. mezőben két-két szembeforduló oroszlán között középen szív, a nyolcadik mezőben egy oroszlán van (7. kép).⁴⁶

IV. Béla (1235–1270) uralkodása idején csak viasz kettőspecsétet és aranybullát használt. A kétféle pecsét jogilag teljesen egyenértékűvé vált. Az aranybulla csupán ünnepélyes külsőség, melyet IV. Béla elődeitől eltérően, már nem csak a legünnepélyesebb formában kiállított, legnagyobb jogokat biztosító privilégiumokra, hanem a legegyszerűbb királyi oklevelek formáját követő diplomáciai levelekre is ráfüggesztett.⁴⁷

Ezt a jogi helyzetet a pecsétek külalakja is tükrözi. Béla király uralkodásának kezdetétől használt első kettős viaszpecsétje fő vonásaiban megegyezik az aranybullával.

Előlap körirata: + BELA · DEI · GRA/cia/ · HUNGAR/ie/ · DALM/acie/ · CHOROVAC/ie/ · RAME · SERVIE · GALLIC/ie/ · CUMANIE · REX kettős vonalkör között. A pecsétképen lábazattal és fejezettel ellátott oszlopok által tartott padszerű trónon ül a király, gazdag redőzetű ruhában. Lábai alatt törpeárkádokkal tagolt lábzsámoly. Térdére támasztott jobbában jogar, kifelé fordított baljában országalma. Bal vállát és karját palást fedi. A keresztes országalmán gyűrű fut körbe. A hátlap körirata a szokásos formula megfelelő változata:

+ SIGILLUM · QUARTI · BELE · SECUNDI · ANDREE · REGIS · FILII két vonalkör között.⁴⁸

Alapvetően megváltozott viszont a pecsétmező közepét elfoglaló címer. IV. Béla idején váltotta fel a lekerekített sarkú, háromszögű pajzsba foglalt kettőskereszt, az Imrétől és II. Andrástól ismert vágásos-oroszlános címert. Kovács Éva kutatásai alapján tudjuk, hogy az új címer arra a Szent Kereszt ereklyét magába foglaló ereklyetartó keresztre utal, mely az Árpádok családi tulajdonaként már III. Béla idején a királyi hatalom jelvényei közé került (21. kép).⁴⁹

Béla aranybullája elsősorban méreteiben különbözik a 90 mm átmérőjű viasz kettőspecsétől. Az aranybulla külső körének átmérője II. Andráséhoz hasonlóan 67 mm, maga a bulla azonban szélesebb (kb. 69 mm) és vastagabb. Köriratában a rövidítések és Horvátország nevének eltérő írásmódja (CROHAC/ie/ olvasható rajta, míg a viaszpecséten CHOROVAC/ie/, GALLIC/ie/ helyett GALIC/ie/) mellett különbséget jelent, hogy GALIC/ie/ neve után LOMERIE/olvasható.

Pecsétábrája a viaszpecsét trónoló királyképeinek egyszerűbb változata. Két oszloptól tartott, párnázott trónon ül a király a viaszpecséten látható kéztartással. Lábaik jelzésszerűen ábrázolt lábzsámolyon nyugtatja.

A bulla hátlapja mind köriratát, mind pecsétábráját, a kettőskeresztes címert tekintve teljesen azonos a viasz kettőspecsét hátlapjával, csupán a köriratokat keretezi – mint az előlapon is – kettős vonalkör helyett kettős pontkör (8. kép).⁵⁰

Ez az aranypecsét IV. Béla uralkodása végéig változatlan maradt. Viaszpecsétjének typariuma azonban a tatárjárás idején elveszett.

1241-től használt második felségi kettőspecsétje méretében (91 mm Ø) hasonló, egyébként viszont a hitelét veszített elődjétől való minél biztonságosabb megkülönböztetethez szolgáló eltéréseket mutat. Főleg előlapja különbözik a korábbiaktól. Körirata

hármaskör között két sorban: külső kör: + S BELE : DEI GRACIA : HUNGARIE : DALMACIE : CHOROVACIE : RAME : belső kör: SERVIE : GALLICHIE : CUMANIE : REGIS.

A pecsétmező közepét a király oszloplábakon nyugvó párnázott trónon ülő alakja tölti ki. Koronás feje térdére támasztott jogarának liliomos vége, valamint a rombuszhálójával díszített felületű egyszerű lábzsámoly, a köriratot megszakítva belenyúlunk annak belső körébe. A király mellére szorítva tartja bal kezében az országalmát. Kifelé fordított bal könyökére ráfeszül a bal vállát és karját borító palást, mely dúsan redőzött ruháján túlnyúlik és részben a trónpárnát is takarva csaknem a padozatig ér le. A lábzsámoly alatt két pont közé helyezett csillagból álló jelet találunk.

Hátoldalának egysoros köriratát: + SIGILLUM : QUARTI : BELE : SECUNDI : ANDREE : REGIS : FILII váltakozó kettős gyöngy- és vonalkör választja el a pecsétmezőtől, melynek közepén a lekerekített sarkú pajzsba helyezett kettőskereszt látható annyi módosítással, hogy a kereszt aljából nyelnyújtvány áll ki (22. kép).⁵¹

V. István (1270–1272) mint király, egyetlen pecsétet használt. A 105 mm átmérőjű felségi pecsét körirata három pontkörtől határolt két sorban folyatlagosan következik: + S · STEPHANI · DEI · GRACIA · UNGARIE · DALMACIE · CROVACIE · RAME · SERVIE · GALLIC-IE · LODOMERIE · CUMANIE · BULGARIEQU/e/ · REGIS. A trónoló király vállát és bal karját palást fedi, mely redőkben aláhullva beborítja az ülő alak térdeit és ölét és csaknem a trón zsámolyáig ér le. A mellen szalag vagy lánc tartja össze. Szétnyíló szárnyai derékig láthatóvá teszik az alatta lévő öltözetet, melyet széles öv szorít le. A király mellén nagyméretű rombusz alakú dísz (csat?) látható. Térdén nyugvó jobbában liliomos jogart, kifelé fordított baljában keresztes országalmát tart. A trón fejezetekkel ellátott törpe oszlopon nyugvó, gazdagon profilált pad, melynek karfái állatfejek. A rombuszhálójával díszített trónzsámoly éppúgy, mint a király fejét ékesítő korona és a jogar liliomos vége a belső körirat betűi közé nyúlik.

Hátlapi körirata két vonal és pontkör között: + SIGILLUM · STEPHANI · QVINTI · QUARTI · BELE · REGIS · FILII. A belső pontkört újabb vonal, majd csillagsor, vonal, pontsor, vonal követi a pecsétmező belseje felé. Ezután újabb körirat következik két vonalkör között, melyet – mint az előző köröket is – háromfelé tagol a pecsétmezőt ki-

töltő címerpajzs. A belső körirat szövege: + CORONA ET CRUX SIT VIRTUS SIGILLI szoros összefüggésben van a címerképpel, azt értelmezi. A keretezett háromszögű címerpajzsban ugyanis állatfejekkel díszített talapzaton álló kettőskereszt látható, melynek alsó szárát töviskorona fonja át világos utalással a kettőskereszt Szent Kereszt ereklyetartó voltára (23. kép).⁵²

IV. László (1272–1290) 18 évi uralkodása alatt a gyakori visszaélések miatt ötször vésetett új pecsétnyomót.⁵³ Közülük az első és második pecsét egyes fennmaradt példányain betűkből, holdsarlóból és csillagból illetve pont-vonal-pontból álló megkülönböztető jeleket találunk. Ezek az ellenőrző jelek szintén a hamisítások elleni védekezésre szolgáltak. A felségi pecsét változatai egyébként lényegükben azonosak. Méretük, körirataik, pecsétábráik nem, vagy csak kis mértékben különböznek egymástól. Eltéréseik csupán azonosításukat teszik könnyebbé.

Első kettőspecsétjének átmérője 90 mm. Három pontkör közé helyezett kétsoros körirata: + S LADISLAI DEI GRACIA UNGARIE DALMACIE CROVACIE RAME S – ERVIE GALLICIE LODOMERIE CUMANIEQUE REGIS. A pecsétmező trónoló királyalakja támla és karfa nélküli trónpadon ül. Jobbjában vállához támasztott liliomos végű jogar, baljában melléhez szorított kettőskeresztes országalma. A vállairól lehulló palást ráncai beborítják a térdét. Koronája, jogarának liliomos vége, valamint a trónzsámoly a legbelső pontkört áttöri és megszakítja a köriratot. A hátlap körirata: + SIGILLUM LADISLAI TERCII QUINTI STEPHANI REGIS FILII két pontkör között. A belső pontkörrel párhuzamos legbelső pontkör nem határol köriratot, hanem csak a pecsétmezőt tagolja. Ez utóbbi közepét háromszögletű pajzs foglalja el, melynek sarkai megszakítják az említett legbelső pontkört. A pajzsban koronából kinövő, vékony vonallal kontúrozott kettőskereszt látható. Szárainak vége kiszélesedik (24. kép).⁵⁴

Második pecsétjének köriratai változatlanok, mindössze az előlap folytatólagos kettős köriratsorának elválasztása: SE–RVIE. Az előlapi képen a király a baljában tartott országalmát eltartja magától. A trónpadnak kétoldalt állatfejen végződő karja van, tőle jobbra a pecsétmezőben ágas virágszár látható. A hátlapi pajzs hegyestalpú kettőskeresztet foglal magába.⁵⁵ Az ellenőrző jegyek az elő- és hátlapi ábra jobb, majd pedig baloldalán is a pecsétmezőben találhatók.

Harmadik pecsétjét nemrég fedezte fel a kutatás. Az esztergomi Primási Levéltárban őrzött töredékes pecsét typariumának használata az 1286 közepétől 1287 elejéig tartó rövid időre korlátozódott.

Körirata a felfedezett töredéken nem maradt meg. Az előlapon a király a jobbában tartja magától távol az országalmát, balkezeiben a jogart. Hátlapján a hegyes nyúlványban végződő kettős kereszt alsó szárát koszorú fonja át.⁵⁶

A negyedik újonnan vésett pecsét körirata mindkét oldalon azonos az első és második pecsétével, de az előlapon a trónoló király feje is belenyúlik a körirathoz, nemcsak a korona. Az országalmát a király magától eltartott jobb kezében, a jogart pedig baljában tartja (mint a harmadik pecséten). A hátlati címerben a koronából kinövő kereszt alsó szárán átfutó töviskorona látható.

Ezt a pecsétet 1288 elején saját kezűleg törte szét a király. Újonnan vésetett (immár az ötödik új vésettű) pecsétjét uralkodása végéig használta. Az előlap köriratának külső köre a *SERVIE* szóval végződik, a belső kör *GALLICIE* szóval kezdődik, továbbá *CUMANIE* után hiányzik a *que* szótag. Ábrázolása az elsőre emlékeztet, de a király kartámlás padon ül, mellén tartott baljában az országalma, jobbában a jogar, mely nem a vállon nyugszik, hanem kissé lecsúszva, a jobb karon. Hátlapjának körirata egyezik a megelőző pecsétekével. Címer: háromszögű pajzsban kettős kereszt, talprészének két oldalán 1-1 befelé forduló állatfej.⁵⁷

III. András (1290–1301) felségi pecsétjének átmérője 95 mm. A három pontkör közé helyezett kétsoros előlapi körirat osztása a következő: (külső kör) + S ANDREE DEI GRA/cia/ HUNGARIE DALMACIE CROACIE RAME SERVIE GALLICIE (belső kör) LODOMERIE CUMANIE BULGARIEQ/ue/ REGIS. A trónoló király képe IV. László első felségi pecsétjének ábráját követi. Azonos a kéztartás, az országalmát itt is kettős kereszt ékesíti. Eltérés csak a ruházat redőzetének kialakításában van. Hátlapján két pontkör között + S ANDREE REGIS : TERCII : NEPOTIS : ANDREE : REGIS : SECUNDI * körirat olvasható, melynek eleinte sűrű betűi fokozatosan ritkulnak. A körirat végén fennmaradt hézag kitöltését célozza az ott látható csillag. A második és a legbelső harmadik pontkör között csillagok töltik ki. A harmadik pontkört áttörik a pontsorról keretezett háromszögű pajzs sarkai. A pajzsban töviskoszorúval átfutó, nyél-nyúlványos, szárainak végén kiszélesedő kettős kereszt

látható. Indadísz tölti ki a pecsétmező címerpajzs és belső pontkör közötti részét (26. kép).⁵⁸

Utolsó Árpád-házi királyunk ezt a pecsétjét haláláig használta. 1297 közepétől az elő- és hátlaton megkülönböztető jel: csillag és holdsarló tűnik fel. 1298 márciusától ezeken kívül A betű került a pecsétre. A király gyűrűspecstjei is rákerültek a felségi pecsétre. Első gyűrűspecstje a kettős kereszt előlapjára cseppentett vörös viaszba nyomva 1291-ből ismeretes. Körirata: ANDREAS DUX SCLAUONIE ovális mezőt vesz körül, melyben Agnus Dei látható.⁵⁹ Ez az ábrázolás éppúgy, mint a harmadik gyűrűspecstet koronás A betűje, megtalálható III. András pénzén is. Ez a gyűrűspecstet egyébként 1297-től a király uralkodása végéig felségi pecsétje több példányának előlapján szerepel fekete viaszba nyomva. Rajta SECRETUM körirat által határolt ovális mezőben kerek talpú pajzs hordozza a koronás A betűt.⁶⁰

— · — · —

Az uralkodói pecsétek sorozata a 13. század folyamán a királynéi, ifjabb királyi és hercegi pecsétekkel bővült. Közülük – jóllehet jogi és oklevéltani szempontból egyaránt jelentősebb az ifjabb királyok oklevéladó gyakorlata – pecsét-tani szempontból mégis a királynéi pecsétek hasonlítanak leginkább a királyi pecsétekhez. A királynék kettős keresztjének átmérője valamivel kisebb (többnyire 80 mm), mint a királyi pecséteké. Felirataik eltéréseiről már esett szó. Előlapjuk szokásos trónképe csak Kun Erzsébet pecsétjén szakítja meg a kétsoros felirat belső körét, a többi esetben nem lép ki az egysoros körirat belső köre határolta pecsétmezőből.

Legfeltűnőbb eltérést a királyi kettős keresztékhez képest a királynéi pecsétek hátlapja mutat. A hátlati kettős kereszt ugyanis – noha ábrázolása gazdagabban tagolt, díszesebb, mint az uralkodói címerképen – a királynék pecsétjein soha sincs címerpajzsba foglalva.

Az általunk ismert királynéi pecsétek sorát Laszkarisz **Mária királyné**nak, IV. Béla nejének kettős specstje nyitja.⁶¹ Mária 1248-tól 1269-ig adott ki okleveleket. A 80 mm átmérőjű pecsét előlapi körirata két vonalkör között: + MARIA/ · DE/I · GRACIA · REGINA · HUNGARIE. A belső vonalkörtől keretezett pecsétmezőben oszlopos törpeárkádok által tartott padoszerű trónon ül a királyné. Jobbjában lilomos jogar, mellére szorított baljában kereszt országalma. A hátlati körirat: + S MARIE FILIE LASCARIS IMPERATORIS GRECORUM. A pe-

esétmezőben kettőskereszt van, függőleges szárának alján nyújtvánnyal (31. kép).

Kun Erzsébettől, aki 1270–72 között V. István neje, 1273-tól 1290-ig özvegye volt, kétféle pecsétet ismerünk. Mindkettő 80 mm átmérőjű. Ma még bizonytalan, hogy melyik évben történt a váltás, csak annyi bizonyos, hogy 1273 és 1279 között.

Első kettőspecsétjének hármast vonalkör-pontkör-vonalkör határolta kétsoros körirata: + ELISABET DEI GRACIA REGINA UNGARIE ET FILIA – IMPERATORIS CUMANORUM Állatfej alakú kartámlás trónpadon ül a királyné. Mellére szorított jobbában jogar, baljában országalma. Koronás feje, valamint a trón zsámolya kettéosztja a kettős körirat belső körét. Hátlapjának peremén ugyancsak hármast vonalkör-pontkör-vonalkör fut körbe. Körirata azonban egysoros: + S UXORIS STEFANI REGIS QUINTI QUARTI BELE ILLUSTRIS REGIS FILII. A belső sor üresen maradt, amelybe belenyúl a pecsétmező közepét elfoglaló kettőskereszt alsó és felső vége.

A kettőskereszt felületét szárainak közepén végighúzó borda tagolja. Körvonalai mentén keretezés fut, melyből a kereszt szárainak végein két-két apró díszítmény (gyöngy?) ágazik kétfelé. A kereszt talpa a két oldalát díszítő visszahajló virággal együtt virágkehelyből nő ki (32. kép).⁶²

Második pecsétjének kettős vékony-vastag-vékony vonalkör közötti egysoros előlapi körirata: + : LISABET : DEI : GRACIA : REGINA : HUNGARIE: A királyné volutákon nyugvó, alacsony kar- és háttámlájú, lábzsámolyos, szőnyeggel borított ülőpárnás trónon ül. Magától eltartott jobbában jogar, mellére tartott baljában országalma. Ruházata térdeiről gazdag redőkben omlik a trón zsámolyára.

Hátlapi köriratát az előlaphoz hasonló vonalakból álló hármast vonalkör osztja két sorra: + : S : UXORIS : STEPHANI : REGIS : QUINTI : QUARTI : — : BELE : ILLUSTRIS : REGIS FILII : A kettőskereszt itt is – miként első pecsétjén – kettéosztja a belső kört. Díszítése hasonlít az elsőre, de a keretező vonalból a szárak végein három-három hurokszerű dísz ágazik ki. Ilyenek ágaznak ki a keretezésből a kereszt szárainak találkozásánál is. Megtalálható a kereszt alján a virágkehely is a belőle kinövő, kétfelé hajló virágokkal (33. kép).⁶³

Menyének, **Anjou Izabellának**, más néven **Erzsébetnek**, IV. László nejének szintén kétféle kettőspecsétje volt. Átmérőjük 80 mm. Az 1274–1276 között használt elsőt csupán töredékeiből ismerjük. Körirata

már elveszett számunkra. Az előlapi pecsétkép: oszlopos padszerű párnázott trónon ülő királyné, kinyújtott jobbában jogar, mellére hajtott baljában országalma. Hátlap: vonalakkal díszített kettőskereszt. Szárainak találkozásánál négyszirmú virág, a szárak között egy-egy kis virág. Alul a kereszt jobb oldalán ugyancsak négyszirmú virág.⁶⁴ Második pecsétjét 1276-tól használta. Előlap: + ELISABET DEI : GRACIA : REGINA : HUNGARIE körirat. Ábra: csúcsíves törpeárkádokon nyugvó, padszerű trón lábzsámollyal. Magas, felül csipkézett támláját átlós négyzetelhaló díszíti, a négyzetekben apró virágok. A háttámla két oldalán egy-egy liliom. A királyné csípőjén nyugvó jobbában lilomos jogar, mellére helyezett baljában országalma. A pecsét 1282-ből fennmaradt példányán az előlapi pecsétmezőben a királyné bal oldalán egyenlőszárú kereszt alakú megkülönböztető jelet találunk, amely az 1284. évben a kereszt fölé helyezett apró csillaggal egészült ki. A kereszt vésete maga is határozottabbnak tűnik. Hátlapi körirata: + S ELISABET FILIE : KARULI : ILLUSTRIS : REGIS CICILIE A köriratot kettős gyöngysor határolja, a belső gyöngysor mentén a pecsétmező felé apró virágokból álló díszítés fut körbe. Az ábra gyöngös keretezésű kettőskereszt, melynek felületét vonalkerethen váltakozó kettőspontok és apró kereszt díszítik. A kereszt aljából kétoldalt egy-egy elágazó virág nő ki.⁶⁵

Fenenna királynénak, Ziemomysl kujáviai herceg lányának, III. András első feleségének pecsétje hiányos állapotban maradt ránk.⁶⁶ Egykori képét a 18–19. század fordulóján közzétett rézmetszetek pontatlanul idézik. Az Országos Levéltár általunk ismert töredékes példánya és a Pray által közölt rézmetszet eredetije is 1291-ben készült, így nem valószínű, hogy két különböző vésetű typariumról volna szó.⁶⁷ Az előlap metszetképe kisebb elrajzolásokat nem tekintve, megfelel a tényleges állapotnak, így hitelesnek vehetjük a körirat ma már hiányzó részeit is: + S : FENENNE · DEI GRACIA · REGINE · HUNGARIE (két vonal-gyöngysor-vonal között). A királyné lábzsámolyos törpeárkádok kartámlás párnázott trónon ül. Jogart tartó jobbát térdén, országalmát tartó balját mellére hajtva tartja.

A hátlap metszeteiről ismert képe az előlapénál jobban eltér a valóságtól, viszont 200 éve még több látszott a köriratból, mint ma: + S : FENENNE DEI GRACIA : FILIE : ZEMO... (a felirat végén még három bizonytalan betű látszik). A két gyöngyör közé fogott körirat betűit valamint a kezdő keresztet is

az előlapéhoz hasonlóan vékony vonalak alkotta apró négyszögek fogják körül. A belső gyöngykörhöz a pecsétmező felé benyúló apró díszítmények (virágok?) csatlakoznak. A kettőskereszt díszítése hasonlít Izabella (Erzsébet) 1276. évi pecsétjéhez: gyöngysor keretezi, felületét – melyet kiemelkedő kettős szalagperem határol – ékkő berakást idéző pontok és kereszt alakú betétek díszítik. A kereszt talpa hármaskarú virág, melyből – eredetileg nyilván szimmetrikusan mindkét oldalon – háromfelé ágazó szárú, végén három-három virágot hordozó lilium nő ki. A pecsét átmérője a korábbiakénál valamivel nagyobb: 85 mm (34–35. kép).

Fenenna 1295 végén halt meg. III. András 1296-ban Ágnes osztrák hercegnőt vette feleségül. Pecsétje kicsinyített rajzát Szilágyi Magyar Története közli (36. kép).⁶⁸ Elrendezése elődjei hátlapját idézi. Körirata: + S AGNETIS REGINE UNGARIE pajzs nélkül ábrázolt kettőskereszttel díszített pecsétmezőt határol. Egyébként a királynéi kettőspecsét hátlapja előlap nélkül önálló függőpecsétként is előfordul, például Kun Erzsébet 1272. évi egyik oklevelén.

— · — · —

A későbbi **IV. Béla** 1220–1235 között használt **ifjabb királyi** pecsétje még apja nagypecsétjeihez hasonló cipőpecsét, mely azonban a királyi nagypecséteknél kisebb. A lenyomat átmérője 72 mm. Körirata: + BELA D/e/I GRA/cia ET VO/LUNT/ATE SUI PAT/RIS REX HU/n/G/a/R/i/E. Maga a trónkép is II. András nagypecsétjei nyomán készült (28. kép).⁶⁹

V. István ifjabb királyi pecsétje már kettőspecsét. Az utókorra csak igen töredékes példányai maradtak, ennél fogva múlt századi első ábrázolásai és leírásai pontatlanok. A tévedéseket – különösen az előlapi körirattal kapcsolatban – átvette a későbbi szakirodalom is. Az előlapi körirat helyes olvasata az Országos Levéltár két töredéke és a rajzok összevetéséből rekonstruálható: + : SIGILLUM STEPHANI DEI

GRACIA REGIS ET DUCIS STIRIE : (két pontkör között). A trónoló király képe hagyományos: térdére támasztott jobbában liliumos jogar, kinyújtott baljában országalma. Az oszlopokon nyugvó zsámolyos trón párnája fölött a királytól balra elmosódott rajzolat (állatfej?) található.

A hátlapi körirat két pontkör között: + PRIMO-GENITI · BELE · QUARTI · ILLUSTRIS · REGIS · HUNGARIE

Pecsétmezejében jobbra vágatató páncélos lovag, fején csöbörsisakkal. Jobbjában zászlót tart, melynek csúcsa a körirat betűi közé nyúlik. Bal karján háromszögű pajzs. A zászlón és a pajzson Stiria címere: ágaskodó párdúc. A pecsét átmérője 85 mm (30. kép).⁷⁰

— · — · —

Legkorábbi tanulmányozható hercegi pecsétünk **IV. Béla** kisebbik fiától az 1269-ben elhunyt **Béla hercegtől** maradt fenn, erősen rongált állapotban.⁷¹ Egyoldalú lovaspecsét. Köriratát Pray művének ábrájáról ismerjük: + · BELA · DEI · GRA · DUX · TOCIUS · SCLAVONIE · DALMACI · CROAC · Mérete, ábrája – amennyire ez az eredetin még kivehető – a herceg bátyja, István ifjabb király kettőspecsétjének lovalakot ábrázoló hátlapjához hasonlít. Jobbra vágatató kopjas lovat látunk a pecséten, balján tartott pajzsa ma már kivehetetlen (29. kép).⁷²

András herceg, a későbbi III. András Szlavónia, Dalmácia és Horvátország hercegeként adott ki okleveleket. Ebből az időből való gyűrűspecsétjét – mint láttuk – még koronázása után is használta. Hercegi pecsétje Béla hercegéhez hasonlóan, egylapú lovaspecsét. Jobbra tartó lovat ábrázol jobbában karddal, balján pajzzsal, mely utóbbi az Árpádok vágásos címerét mutatja. A pecsét 1286-ból fennmaradt egyetlen töredékes példányát a bécsi Staatsarchiv őrzi.⁷³

Bodor Imre

JEGYZETEK

¹ *Kumorovitz Lajos Bernát*: A magyar pecséthasználat története a középkorban. Bp., 1993. (a továbbiakban *Kumorovitz*: Magyar pecséthasználat) 85.

² *Jakubovich Emil*: I. Endre király törvénybeidéző ércbilloga. (továbbiakban: *Jakubovich i. m.*) *Tudat* 47. (1933) 56–74. – Lovag Zsuzsa: I. András király idézőbillogjának második példánya. *Archaeológiai Értesítő* 177. (1990), 189–201.

Újabban felbukkant egy további királyi billog is. Az 59 mm átmérőjű, 12 mm vastag, 9 mm-es füllel ellátott bronzöntvény kiemelkedő peremmel körülvett 40 mm átmérőjű pecsétmezejében Agnus Dei ábrázolás látható, a perem véssett körirata: + SIGILLUM ADALBERTI REGIS. A nyíresaholyi szőlőhegyen találták, 1983-ban került a Nemzeti Múzeumba. Készítésének pontos idejét nem ismerjük. Bár hitelessége kétségtelen, mind a király neve, mind az ábrázolás szokatlan. A tárgyat részletesen ismertető

Kubinyi András szerint legvalószínűbb, hogy III. Béla (1172–1196) korában készült egyedi példány, amelyet különleges alkalmakkor használtak. [Kubinyi András: Isten Bírányát ábrázoló törvénybe-idéző pecsét (billog). In: *Folia Archaeologica* XXXV. (1984) 139–159.] – Györffy György szerint inkább II. Béla királyhoz kapcsolható. Ld: *Györffy György: Adalbert király idézőpecsétje*. In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. (Szerk.: Csukovics Enikő) Bp., 1998. 77–80.

³ A pecsétek anyagára ld. *Áldásy Antal: A pecsétek*. In: *Az Iparművészet Könyve I. k.* (továbbiakban: *Áldásy i. m.*) Bp., 1902. 313.

A pecsétek felerősítésére ld. Jakubovich Emil i. m. 56.; *Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan. A magyar történettudomány kézikönyve II. 3. Bp.*, 1930. 14–15.; Kumorovitz i. m. 47.

⁴ *Áldásy i. m.* 315.; Kumorovitz i. h.

⁵ *Áldásy i. m.* 334.

⁶ Esztergom. Buda. Ld: *Kubinyi András: Buda város pecsét-használatának kialakulása*. In: *Tanulmányok Budapest múltjából XIV.* (1961) 109–146.; *F. Vattai Erzsébet: Az esztergomi latinok kettőspecsétje*. *Archaeológiai Értesítő* 90. (1963) 39–45. (továbbiakban: *Vattai i. m.*)

⁷ *Réthy László: Corpus Nummorum Hungariae I. k.* 275. sz. (CNH. I. 275.)

⁸ Kumorovitz L. Bernát: *Az autentikus pecsét*. *Tudul* 50. (1936) 55. 4. kép.; Kumorovitz: *Magyar pecsét-használat* 66.

⁹ *Bascapé, Giacomo C.: Sigillografia*. Milano, 1969. 65.

¹⁰ F. Vattai Erzsébet i. m.; Kumorovitz: *Magyar pecsét-használat* 65.

¹¹ *Áldásy i. m.* 317–318.; *Szentpétery: Magyar oklevéltan* 14.; Kumorovitz: *Magyar pecsét-használat* 54.

¹² Jakubovich i. m. 64.; *Bartoniek Emma: Az Árpádok ércpecsétjei*. *Tudul* 38. (1924–25) 25–26.

¹³ *Szentpétery Imre: II. Endre király pecsétjei az oklevélkritika szempontjából*. *Tudul* 34. (1916) 1–12.

¹⁴ *Solymosi László: A hiteleshelyi pecsét-használat kezdeteihez*. In: *Magyar herald. Forrásközlő család-történeti és címertani évkönyv Nr. I. Bp.*, 1984. 111. 84. és 85. jegyzet.

¹⁵ *Kubinyi András: Székesfehérvár középkori oklevéladása és pecsétjei*. In: *Székesfehérvár évszázadai 2.* (1972) 151–155.

¹⁶ Jakubovich i. m. 57.; Kumorovitz: *Magyar pecsét-használat* 30.

¹⁷ *Pray, Georgius: Syntagma historicum de sigillis Regum et Reginarum Hungariae pluribusque aliis*. Budae, 1805. 7–8. Tab. VI., Fig. 7. (továbbiakban: *Pray i. m.*)

¹⁸ Jakubovich i. m. 68. Lovag Zsuzsa Péter és Salamon ólompecsétet vizsgálva a bizánci hatásokat is kimutatja (I. m. 193–199.).

¹⁹ *Huszár Lajos: Péter király ólombullája*. *Magyar Múzeum* III. (1947. dec.) 13–16. (továbbiakban: *Huszár i. m.*)

²⁰ Pannonhalmi Főapátság Levéltára f. I. no. 2. Másolatai az MTA Művészettörténeti Kutató Intézete (továbbiakban MKCs.) és a Magyar Országos Levéltár egymással azonos pecsétmásolat gyűjteményében (V. 8.) is megtalálhatók 547. szám alatt (MKCs.-V.8.547.); Kumorovitz: *Magyar pecsét-használat* 32–33.

²¹ *Гай-Поповић, Добрила: Оловна була мађарског краља Саломона (Gaj-Popović, Dobrila: La bulle en plomb du roi Salomon de Hongrie.)* Нова историјска и археолошка истраживања средњевековног Београда и Србије. Београд, 1979. 163–167.

Fenti ismertető tanulmányra hivatkozik Kubinyi a 2. jegyzetben i. m. 142. 10. jegyzet. Kumorovitz: *Magyar pecsét-használat* 33. 42. jegyzet, és Lovag a 2. jegyzetben i. m. 193. 14. jegyzet.

²² Pannonhalmi Főapátság Levéltára f. I. no. 3. Másolatai: MKCs.-V.8.548.; *Fejérpataky László: Három királyi pecsét*. *Tudul* 10. (1892) 134–135.; Bartoniek i. m. 12–14. és 25.; Jakubovich i. m. 56–57.

²³ OL. DI. 11/2. Másolatai: MKCs.-V.8.149.; *Fejérpataky i. m.* 135–137.; Bartoniek i. m. 12.; Jakubovich i. m. 57–59.

²⁴ *Fejérpataky i. m.* 137–138.; Kumorovitz: *Magyar pecsét-használat* 46.

²⁵ *Fejérpataky i. h. Képe: Fejérpataky i. m.* 138.; *Szilágyi Sándor* (szerk.): *A magyar nemzet története II. k.*, Bp., 1896. 269. Leírása: i. m. 687.; A közölt pecsét 1137. évi eredeti példánya: Pannonhalmi Főapátság Levéltára Capsa 26. C.

²⁶ A fehér márvány korong egyik oldalán II. Géza, másik oldalán III. István nagypecsétjének természetes nagyságú negatív vésete látható. A tárgyat a Nemzeti Múzeum Újkori Osztályának pecsétnyomó gyűjteménye őrzi. Ltsz.: 59.283.C. Báró Nyáry Albert szerint (A heraldika vezérfonala. Bp., 1886. 221.. 2. jegyzet) e márvány mű a magyar királyi udvarnál vagy a magyar kancelláriánál őrzött, a királyi pecsétek nyilvántartását szolgáló mintagyűjtemény darabja lehetett. Takács Imre II. Géza és III. István az Esztergomi Főkáptalan Magánlevéltárában őrzött pecsétjének leírásával kapcsolatban megemlíti ezt a sajtáságos emléket, idézve annak 1835. évi első ismertetőjét Horváth Istvánt. In: *Megpecsételt történelem – középkori pecsétek Esztergomból*. Esztergom 2000. 20–21. Erről a Felsőzsiden talált kettős pecsétnyomóról, II. Géza 1810-ben Berhidán lelt – valószínűleg nem eredeti – fém tyariumáról, az ezekkel készült lenyomatokról és II. Géza valamint III. István fennmaradt eredeti pecsétjeiről ld: *Rainer Pál: A Berhidán és Felsőzsiden a XIX. században talált pecsétek* (II. Géza és III. István királyunk pecsétnyomói?) In: *A Veszprém megyei múzeumok közleményei* 21 2000. Veszprém, 2000.

Az értékes tanulmányért Dr. Pandula Attilának tartozom köszönettel.

²⁷ *Takács Imre: III. István nagypecsétje* (1164 – 1165). In: *Megpecsételt történelem*. 21.. (további irodalommal); 1172. évi oklevélről levált ép példányát őrzi a Pannonhalmi Főapátság Levéltára (Capsa 9. N.)

²⁸ Egyetlen fennmaradt példányát az Országos Levéltár őrzi (MOL. V. 4/3.) Másolatai: MKCs.-V.8.1144.

A pecsétmezőbe nyomott gyűrűspecséten III. Béla CNH. I. 275. sz. brakteátájának éremképre emlékeztető lovasalak látható (ld. 7. jegyzet); *Szilágyi i. m.* II. k. Képe: 335. Leírása: 689. Képe és leírása: *Forster Gyula* (szerk.): *III. Béla magyar király emlékezete*. Bp., 1900. 149.

²⁹ Az Esztergomi Főkáptalan Magánlevéltárában őrzött (Lad 24. fasc. I. No. 4.) példányt ismerteti Takács Imre: *Imre nagypecsétje* (1202). In: *Megpecsételt történelem* 22. (további irodalommal). E példány másolatai: MKCs.-V.8. 1176.

³⁰ Bartoniek i. m. 14–15.

³¹ Ld. 28. jegyzet

³² MOL. DI. 39249. Másolatai: MKCs.-V.8.1197.; *Döry Ferenc: Magyarország czímerének kialakulása*. *Tudul* 35. (1917) 17–18.; Bartoniek i. m. 17., 20–23., 26.; *Donátsy Ferenc: Az Árpádok címerének kérdése*. *Tudul* 49. (1935) 24–33.

³³ *Huszár i. m.* (19. jegyzet); *Kubinyi i. m.* (2. jegyzet) 142.; Kumorovitz i. m. 31. 15. jegyzet.

³⁴ Ld. 21. jegyzet.

³⁵ Bartoniek i. m. 12–13. és 18–20.; *Kubinyi i. m.* (2. jegyzet) 145.; Kumorovitz i. m. 48.; Takács II. Géza ólombullája (1158) In: *Megpecsételt történelem* 19.. (további irodalommal). Makk

Ferenc: Adalék a II. Géza-kori aranypecsét használatához. In: A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről. Szeged, 1998.

³⁶ Képe: Pray i. m. Tab. VI. Fig. 5. (1190-re keltezve); Bartoniek i. m. 20. Hóman Bálint mutatott rá a magyar pénz- és pecsét-ábrák összefüggésére Magyar Pénztörténet, Bp., 1916. c. munkájában.

³⁷ Donászy i. m.

³⁸ Bartoniek i. m. 22.

³⁹ Szentpétery Imre: II. Endre király pecsétjei az oklevélkritika szempontjából. *Turul* 34. (1916) 1–12.

⁴⁰ Szentpétery i. m. 4–5.; Takács Imre: II. András első nagypecsétje (1212) In: Megpecsételt történelem 23. (további irodalommal).

⁴¹ Szentpétery i. m. 5–6.; MOL. Dl. 86. (1217-ből). Másolatai: MKCs.-V.8.154.; Pannonhalmi Főapátság Levéltára (1220 k.) Másolatai: MKCs.-V.8.549.; Takács Imre: II. András második nagypecsétje (1213 – 1229 k.). In: Megpecsételt történelem 24. (további irodalommal).

⁴² Szentpétery i. m. 5.; MOL. V. 4. No. 16. (1224 k.) Másolatai: MKCs.-V.8.887. IV. Béla gyűrűspecstjeiről ld. Kumorovitz i. m. 54–55. Említi IV. Béla azon korábban ismeretlen gyűrűspecstjét is, amely virágot tartó jobb kézfejet (Szent Jobb?) ábrázol. (Kumorovitz i. m. 55. 278. jegyzet).

⁴³ Szentpétery i. m. 6–7.; MOL. Dl. 86818. (1233-ból) Másolatai: MKCs.-V.8.621.

⁴⁴ Szentpétery i. m. 7–11.; Döry i. m. 18.; Bartoniek 16., 22–23.; MOL. Dl. 61128. (1231-ből) Másolatai: MKCs.-V.8.769.

⁴⁵ Esztergomi Főkáptalan Magánlevéltára Lad. 24. Fasc. 1. Nr.5.; Szentpétery i. m. 11. 6. ábra.; Döry i. m. 18.; Takács Imre: II. András második kettőspecsétje (1235) In: Megpecsételt történelem 27. (további irodalommal).

⁴⁶ MOL. Dl. 39250. (1221-ből). Másolatai: MKCs.-V.8.1168.; Szentpétery i. m. 11–12.; Döry i. m. 18.; Bartoniek i. m. 21., 23.; Donászy i. m. 24.; Takács Imre: II. András aranypecsétje (1233) In: Megpecsételt történelem 25–26. (további irodalommal).

⁴⁷ Bartoniek i. m. 24.

⁴⁸ MOL. V.1.30–31.; MOL. Dl.238.; Szilágyi i. m. II. k. Képe: 506., 507., leírása: 694.; Takács Imre: IV. Béla első kettőspecsétje In: Megpecsételt történelem 28. (további irodalommal).

⁴⁹ Kovács Éva: A középkori magyar királyság jelvényeinek kérdéséhez. In: Székesfehérvár évszázadai 2. Székesfehérvár, 1972. 103–112.

⁵⁰ MOL. Dl. 50617. (1251-ből). Másolatai: MKCs.-V.8.1169.; Döry i. m. 19. p.; Bartoniek i. m. 23–24. pp.; Kumorovitz i. m. 55. p. 283. jegyzet.

⁵¹ MOL. Dl. 58394 (1256-ből) Másolatai: MKCs.-V.8.367.; Takács Imre: IV. Béla második kettőspecsétje In: Megpecsételt történelem 29. (további irodalommal).

⁵² MOL. Dl. 58409 (1272-ből) Másolatai: MKCs.-V.8.368.; Kovács Éva: Signum crucis – lignum crucis (A régi magyar címer kettős keresztjének ábrázolásairól) In: Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról (szerk. Székely György) Bp., 1984. 407–423. A belső köriratról Kumorovitz i. m. 54., 272. jegyzet.

⁵³ Szentpétery Imre: IV. László király pecsétváltoztatásai. *Levéltári Közlemények*, I. évf. (1923) 3–4. sz. 310–320.; Kumorovitz említi IV. László gemmapecsétjét is. Kumorovitz i. m. 54. 276. jegyzet.

⁵⁴ MOL. Dl. 71845 (1273-ból). Másolatai: MKCs.-V.8.231.

⁵⁵ Takács Imre: IV. László második kettőspecsétje (1282) In: Megpecsételt történelem 32. (további irodalommal).

⁵⁶ Az Esztergomi Főkáptalan Magánlevéltára 76. nr. 24. számon nyilvántartott pecsét kormeghatározását Hegedűs Andrásnak köszönhetjük. Közli Takács Imre: IV. László harmadik kettőspecsétje (1286) In: Megpecsételt történelem 33.

⁵⁷ Ld. 53. jegyzet. Takács Imre: IV. László ötödik kettőspecsétje (1288 eleje–1290) In: Megpecsételt történelem 34.

⁵⁸ MOL. V.1. 43–44. Másolatai: MKCs.-V.8.376/a–b; Takács Imre: III. András kettőspecsétje (1294) In: Megpecsételt történelem 35–36. (további irodalommal).

⁵⁹ MOL. Dl. 50544 (1291-ből). Másolatai: MKCs.-V.8.768.; Az első gyűrűspecst Agnus Dei ábrázolásával foglalkozik Kubinyi a 2. jegyzetben i. m. 150–152. Képe: 151. 5. ábra. Kumorovitz említi III. András második gyűrűspecstjét, amelyen T-betű látható. Kumorovitz i. m. 54–55. 277. jegyzet.

⁶⁰ MOL. Dl. 167 (1300-ból). Másolatai: MKCs.-V.8.1151.; Kumorovitz i. m. 54–55. 277. jegyzet.

⁶¹ MOL. Dl. 686. (1263-ból).

⁶² MOL. Dl. 844. (1273-ból). Másolatai: MKCs.-V.8.1162.

⁶³ MOL. Dl. 63612 (1280-ból). Másolatai: MKCs.-V.8.375.

⁶⁴ MOL. Dl. 921. (1275-ből). *Kubinyi András*: Buda város pecséthasználatainak kialakulása. In: Tanulmányok Budapest múltjából XIV. (1961) 117. 16. kép.

⁶⁵ MOL. Dl. 954. (1276-ból); MOL. Dl. 1119. (1282-ből) Másolata: Budapesti Történeti Múzeum, Kumorovitz L. Bernát pecsétmásolat-gyűjteménye 66.1909/1–2.; Kubinyi előző jegyzetben i. m. 17. kép.; Takács Imre: Izabella (Erzsébet) királyné kettőspecsétje (1279) In: Megpecsételt történelem 31. (további irodalommal).

⁶⁶ MOL. Dl. 1320. (1291-ből). Másolatai: MKCs.-V.8.889.; Takács Imre: Fenenna királyné kettőspecsétje (1294) In: Megpecsételt történelem 37. (további irodalommal).

⁶⁷ Pray i. m. Tab. IX. Fig.2.

⁶⁸ Szilágyi i. m. III. köt. Bp., 1895. 33. Leírása: 647. A Pray által közölt két pecsét (Tab. IX. Fig. 3. és 4.) nem III. András második feleségéé, Habsburg Ágnesé, hanem Ottó király második feleségének, Ágnesnek, Henrik glogauai herceg leányának pecsétjei. (Döry i. m. 19.)

⁶⁹ MOL. Dl. 79. (1230-ból). Másolatai: MKCs.-V.8.153.; Bartoniek i. m. 26.

⁷⁰ MOL. Dl. 68754 (1269-ből). Másolatai: MKCs.-V.8.774.; MOL. Dl. 86834. (1269-ből). Másolatai: MKCs.-V.8.786.; Nyáry i. m. 209–210.; Szilágyi i. m. II. köt. Képe 534–535. Leírása: 527.; Veszprémy László foglalkozik V. István ifjabb király kettőspecsétjének kettőskeresztes címerrel ékesített hátlapi változatával is. E pecsétváltozatnak – amely 1258-ig volt használatban – egyetlen töredékes példányát ismerjük (MOL. Dl. 42.) az 1257. évből. (*Veszprémy László*: Lovaspecsétek Magyarországon. In: Megpecsételt történelem 14.); Takács Imre: V. István ifjabb királynak és Stájerország hercegének kettőspecsétje (1267) In: Megpecsételt történelem 30. (további irodalommal); Ép példányának képét közli Kumorovitz i. m. 1–2. kép (Kassa város levéltára 1. sz. 1261.).

⁷¹ Legrégibb hercegi pecsétünk. II. András 1198. évi lovaspecsétje mára a felismerhetetlenségig megrongálódott. (Veszprémy i. m. 13.)

⁷² MOL. Dl. 652. (1268-ból). Másolatai: MKCs.-V.8.121.; Pray i. m. Tab. VIII. Fig. 5.; Nyáry i. m. 209.; Veszprémy i. m. 14.

⁷³ Másolata: MOL. V.1. 42.; Döry i. m. 30.; Veszprémy i. m. 14.

15

9

10

11

12

14

13

15

16

16

17

18

20

19

21

17

22

23

24

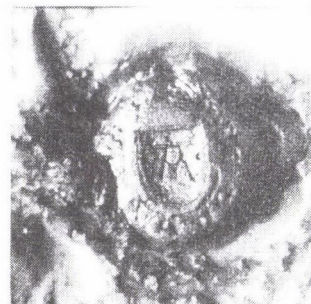
18

25

26

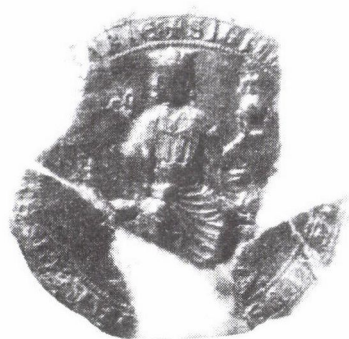
27

28

29

30

19

31

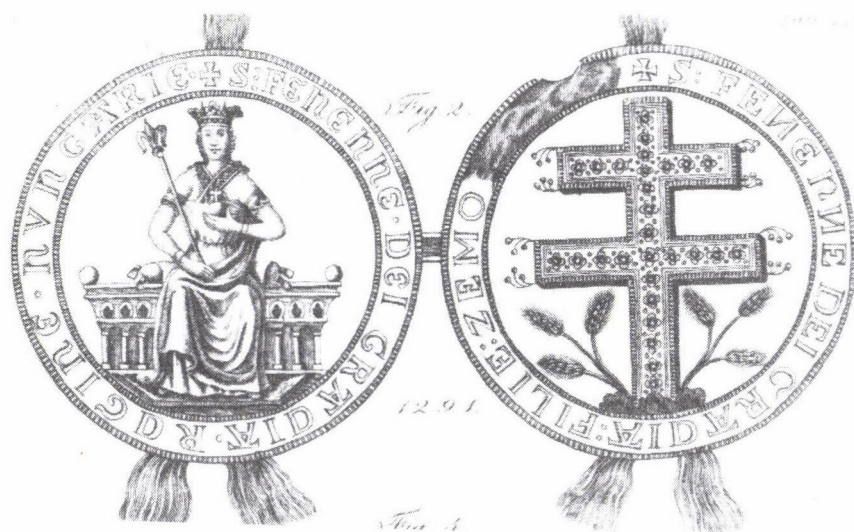
32

33

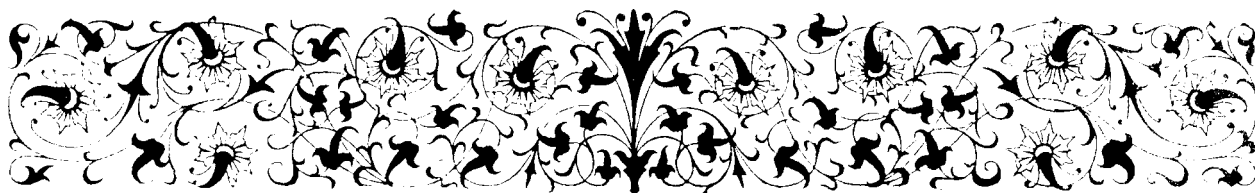
34

35

36

A VEZEKÉNYI CSATA

Jóllehet két hadsereg mintegy négyezernyi emberrel vívott ütközte, legalábbis papíron békeidőben, nem egészen fedi a mindennapos események fogalmát, hadtörténetünk nem sok figyelmet szentelt a vezekényi csatának. Valóban nem volt döntő ütközet, nem változtatott a történelem folyásán, mindössze százegynéhány keresztényt szabadított meg a rabságtól, és talán leckét adott a kapzsibb határmenti török főtiszteknek, hogy nem mindig rabolhatják büntetlenül a királyi Magyarország falvait. A vezekényi csata tehát nem annyira mint hadiesemény kér helyet történelmünkben, mint inkább egy családi tragédia krónikája, mely több szempontból is értékes forrása a korszak kultúrtörténetének. Művészet- és társadalomtörténészeknek így több okuk van vissza-visszatérni ennek a csatának, és főleg a vele összefüggő eseményeknek taglalásához, hogy a kapcsolódó gazdag kultúrtörténeti anyagot boncolgassák. Következésképpen a csata háttere, lefolyása és családi vonatkozású utóeseményei aránylag gyakran kerülnek elemzésre a szakirodalomban. Miután azonban történetírásunk a vonatkozó forrásanyag kritikai értékelésével nem foglalkozott, társadalom- és művészettörténészeink mintegy szabad kezet kaptak a meglehetősen zavaros, nem egyszer ellentmondásos forrásanyag egyéni értelmezéséhez. Nem csoda tehát, ha a csatáról és az azzal kapcsolatos eseményekről kialakuló kép egyre zavarosabbá válik, és egyre zavarosabbá válik, a forrásanyag egyéni interpretációjától függően.

Jó példa erre egy művészettörténész egyébként érdekes, a maga nemében hézagpótló könyve, mely témaköre anyagát a vezekényi csata és az azt követő események köré csoportosítja.¹ A szerző természetesen bőven merít a vonatkozó irodalomból, beleértve

annak összes tévedéseit. Nem annyira ez a munka teszi azonban szükségessé a helyreigazítást, mint inkább azok a források, melyekből az író merített. Különösen időszerű talán éppen most, a csata 350. évfordulójának a küszöbén, hogy helyreigazítsuk a tévedéseket, és megkíséreljünk egy a valósághoz közelebb álló képet alkotni a csatáról, az elesett Esterházyakról és a kapcsolódó eseményekről, ami az érdekelt tudományágak művelőinek szempontjából sem lehet közömbös.

Azon a téves alapon, hogy egy családtagnak kellett legjobban tudnia, hogy mi történt Vezekénynél s utána, a szakirodalom következetesen túlértékeli Esterházy Pál zavaros és szűkszavú feljegyzéseit az eseményekről „Visszaemlékezéseiben”.² Figyelmen kívül hagyják, hogy egyrészt bátyja halálakor még igencsak süldő fiúcska volt, akit az iskolapadból húztak elő a tragédia hírére, másrészt feljegyzéseit harmadkézből, mégcsak nem is szemtanútól vett információk alapján vetette papírra.³ Nem sok más mondhattak el neki a csatáról, mint azt, hogy bátyja és rokonai nagy túlerő ellen harcolva haltak hősi halált. Az is elkerülte a figyelmet, hogy Esterházy Pál következetesen hadilábon áll a számokkal és dátumokkal, olyannyira, hogy pl. anyja halálának időpontját ismételtelen elhibázza, sőt, saját esküvője dátumában nem csak a napot és hónapot, de még az évet is elvétí, kétszeri javítás után.⁴ A Visszaemlékezések szerint például László bátyja Semptéről már augusztus 18.-án ment száz lovassal Forgáchhoz Érsekújvárba, „ahol 20.-ig mulattak”. Másutt megint úgy írja, hogy bátyja, János unokatestvérértől, Marci nevű inasától és vagy húsz lovastól kísérve szállt táborba Vezekénynél.⁵ Egyébként a Visszaemlékezésekben a fiatal Esterházy – életkorának megfelelően – csak-

nem részletesebben tudósít egy félresikerült fáramaszásról és néhány rokon megittasodásáról a semptei gyászszertartás után, mint magáról a csatáról.⁶ Ugyancsak sok zavart okozott Esterházy Pál a vezekényi hősi halottak temetésének helytelen datálásával, melyet azután némelyek a legnyakatekertebb magyarázatokkal igyekeznek hitelesíteni, az ismert tényeket mellőzve.⁷

Néhányan csodálattal nyugtázzák Pál „ifjú korát meghazudtoló határozott intézkedéseit” a tragédia hírére,⁸ figyelmen kívül hagyva, hogy Pál nem is tudhatta, hogy az adott körülmények közt mik lennének a fontosabb teendők. Ezen intézkedések, csakúgy mint a temetés rendezésének gyakorlati része, bizonyára nagybátyjának, Esterházy Farkasnak, a család jogtanácsosának feladata volt.⁹ Tehát a fiatal Esterházy Pál harmadkézből nyert értesülések alapján írott, rövid feljegyzését fivére és rokonai eleseték körülményeiről, semmiképp sem fogadhatjuk el forrásértékűnek komoly fenntartás nélkül.¹⁰

Ezzel szemben ismerünk két korabeli forrást is, melyek minden jel szerint megállják a kritikát: a jól informált Reniger Simon császári ágens levelét a nagyvezírhöz¹¹ és a kortárs Schleder német történésznek a magyar szakirodalom által eddig mellőzött írását.¹² Melyek egyéb források zavaros, ellentmondásokkal teli híradásaival ellentétben, világosabb képet látszanak adni az eseményekről. Összevetve ezen két forrás híradását Pálffy Tamásnak az elesett Esterházyak temetések mondott gyászbeszédével,¹³ olyan eddig mellőzött részletek ragadják meg figyelmünket, melyek kétségbevonják a csata kimenetelének és a kapcsolódó eseményeknek általánosan elfogadott verzióját.

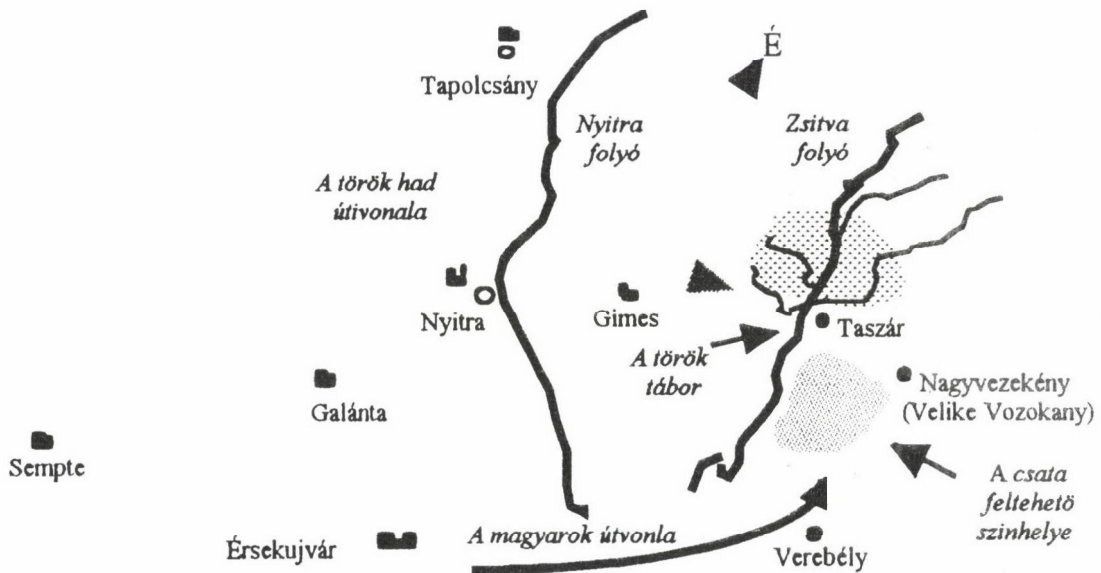
A vezekényi csata több tekintetben is eltért a szokásos török rablóportyáktól. Egyrészt a szokottnál jóval nagyobb török haderőről volt szó, másrészt, az ujbári főkapitányi székhely tőszomszédságában, a betörésektől eddig többnyire megkímélt, és a királyi Magyarország élmezőnyében lényeges szerepet betöltő Nyitra-völgy településeit fosztogatták. De különbözött ez a betörés az átlagtól egy még lényegesebb, eddig nem sok figyelmre méltatott mozzanatában is. Mint tudjuk, a béke megőrzésének érdekében a bécsi Haditanács szigorúan tiltotta a törökök provokálását, sőt rablóportyáik megtorlását is. Durvább kihívások esetében azonban, melyek kirívóan túllépték a magyarságra kényszerített türelem határait, ha ritkán is, de adtak engedélyt végvári kapitányoknak a visszavágásra. Ilyen ritka, engedélyezett visszacsapás volt a vezekényi csata is, mely a Haditanács szankció-

jával és császári katonaság részvételével esett meg.¹⁴ A Haditanács e szokatlan engedékenységeben kétségkívül szerepe volt annak is, hogy a források egybehangzó állítása szerint, a törökök ezúttal a szokottnál nagyobb számú keresztény rabot ejtettek.

Eltekintve attól, hogy a keresztények pogány rablásból való kiszabadítását az egyházak csaknem kötelezővé tették, a törökök üzletszerűen üzött emberabló portyái a termeléshez szükséges nyugalmat is háborították. Feltehető tehát, hogy ezúttal éppen a rabok nagy száma lehetett a Haditanács engedékenysége legfőbb indítóoka, és így Forgách Ádám főkapitány¹⁵ hadműveletének Vezekénynél. Alátámasztják ezt a feltevést Reniger levele mellett más források is, melyekben kiemelten esik szó „néhány száz ember” elrablásáról.¹⁶ Ezen tények ismerete mutat utat azután több más, a csatáról fennmaradt híradás helyes értelmezéséhez.

Tisztázásra szorul már magának a csata kimenetelének a ténye is, melyről mind a forrásokban, mind a vonatkozó irodalomban, nemegyszer homlokegyenest ellenkező véleményekkel találkozunk. Egyesek a törökök mindent elsöprő győzelméről, mások végzetes vereségükről tudósítanak. Egyesek szerint a győztes törökök a magyar holttesteket fosztogatták a csatatéren,¹⁷ míg mások szerint, menekülésszerűen hagyták el a csatamezőt a sötétség beálltával.¹⁸ A források közül kétségkívül Reniger tudósítása látszik a leghitelesebbnek, de Schledertől, a német történetírótól is fontos, eddig ismeretlen részleteket tudhatunk meg, többek között a császári katonaság szerepéről az ütközetben.¹⁹

Had történeti elemzéseknél különösen nehéz feladat egy-egy csata lefolyásának a rekonstruálása, és az esemény színhelyének pontos megállapítása. Még a szemtanúk leírásai sem okvetlenül hitelesek, ugyanis értékük nagyban függ például attól is, hogy mennyit értettek a hadtudományokhoz. De legtöbbször még a hadvezérek jelentései és helyszín-vázlatai sem egyértelműek.²⁰ Így nem egészen meglepő, az az ellentmondásokkal teli torzkép, ami a zavaros forrásanyag alapján a vezekényi csatáról fokozatosan kialakult. Idáig a szakirodalom véleménye még abban sem egységes, hogy a csatát a magyarok, vagy a törökök nyerték-e meg. Úgy tűnik, hogy a csata kimeneteléről és helyszínéről elterjedt ellentétes vélemények egy alapvető tévedés szüleményei, tudniillik, mint látni fogjuk, nem egy, hanem két csatáról van szó, melyeket a források és idézőik nem egészen ok nélkül, de reménytelenül összekevertek.²¹

A vezekényi csata színhelyének vázlatos térképe

Mint Reniger írja, mielőtt a törökök átkeltek volna a Zsitván, hátrahagyták foglyaikat és a zsákmányt a Vezekényhez közel fekvő Taszár térségében, tehát az Esterházyak, kiknek feladata a foglyok kiszabadítása volt, csak itt kerülhettek velük szembe.

Schleder és mások is kifejezetten írják, hogy a négy Esterházy önálló támadást intézett a törökök ellen,²² – valószínűleg a tulajdonképpeni csatával csaknem egy időben, – amire Reniger mellett, Pálffy Tamás is világosan utalt gyászbeszédében.²³

Mielőtt azonban a csaták tárgyalásába kezdenénk, magyarázatra szorul az Esterházyak jelenléte is Vezekénynél, ha másért nem, szokatlanul nagy számuk miatt. A források szerint összesen nyolc Esterházy vett részt a hadműveletben, kik közül ketten, úgymint László gróf és János báró, nem tartoztak Forgách főkapitány fennhatósága alá²⁴, és normális

körülmények közt túl távol tartózkodtak volna a csatatér fekvéséhez képest, hogy idejében hírt kapjanak a készülő rajtaütésről, illetve Forgách csatába hívásának eleget tehettek volna. Nézzük tehát a személyeket és körülményeket.

Esterházy Zsigmond báró 1650-től a lovasság parancsnoka volt Érsekújvárban,²⁵ Sándor unokaöccse pedig, mint serdülő ifjú, alatta szolgálva tanulta a hadi tudományokat. Sándor testvéreinek, Ferenc báró gyarmati főkapitánynak, s alatta szolgáló Miklós öccsének, továbbá Zsigmond két fivérének, Tamás lévai vicekapitánynak²⁶ és Gáspár²⁷ csallóközi hadnagynak jelenléte is magától értetődő, hiszen mindannyian Forgách parancsnoksága alá tartoztak. A két másik Esterházy, László és János jelenléte azonban további magyarázatot kíván.

Esterházy Dániel Br.		Esterházy Pál Br.	
Esterházy Miklós Gr. nádor			
László Gr. 1626-52 pápai főkapitány †	János Gr. 1625-92 cseszneki főkapitány	Tamás Br.. 1625-52 lévai vice- kapitány †	Zsigmond Br. 1626-91 az újvári lovasság parancsnoka
			Gáspár Br. 1628-52 csallóközi hadnagy †
		Ferenc Br. 1615-52 gyarmati főkapitány †	Miklós Br.. 1634-88 Gyarmatban szolgál
			Sándor Br.. 1636-81 Újvárbán szolgál

Annyit legalábbis biztosan tudunk, hogy László gróf átmenetileg semptei várkastélyában tartózkodott.²⁸ míg János unokafivére, valószínűleg szüleinél időzött az ugyancsak közeli Galántán. Itt érhet-e őket a ritkán kínálkozó alkalom híre, hogy a Haditanács engedélyével vehetnek elégtételt a rabló törökökön. Ez készíthette az akkor már jó vitéz hírében álló László grófot, hogy udvari katonaságával Forgách táborába siessen. Ha hitelt adhatunk ebben Esterházy Pál feljegyzéseinek, akkor János unokatestvére is hozzá csatlakozott.²⁹ Tehát a Forgách parancsnoksága alá tartozó hat Esterházy befutott a táborba, és minden bizonnyal itt érte be őket László és János is.

Az ismert körülmények azt sejtetik, hogy a Taszáron visszahagyott rabok kiszabadítása az Esterházyak ötlete lehetett. Vállalkozásukhoz azonban mindenképp szükséges volt Forgách beleegyezése, hiszen máskülönben Ferenc, Tamás és Gáspár báróknak, kik Forgách alatt szolgáltak, a derékhad más-más részeinél lett volna a helyük. (Például Gáspárnak a gyalogsággal a szekérvárban kellett volna lennie.) Ugyancsak erre enged következtetni a csata után Forgáchot érő kritika, mely szerint felelős lett volna az Esterházyak vesztéért. A helytállóbb feltevés tehát az lehet, hogy mikor Forgáchék értesültek róla, hogy a törökök foglyaikat és a rablott zsákmányt Taszárnál hagyták, aránylag csekély őrszemélyzet felügyelete alatt, éppen Esterházy László, talán úgy is mint családfő javasolhatta, hogy unokatestvéreivel és kíséretükkel – mintegy „családi vállalkozásként” – rajtaütnek a foglyokat őrző törökökön, hogy egy huszáros bravúrral szabadítsák ki a rabokat. Csak ezzel magyarázható mindnégyük jelenléte Taszárnál.

Amint ez a forrásokból kivehető, László gróf kíséretébe volt „udvari katonasága”,³⁰ mely mintegy 50–70 főt számlálhatott, s a többi Esterházynak is nyilván volt némi kísérete. (Esterházy Pál hol 100, hol 50, hol 20 főre teszi bátyja kíséretét.) Így elegendőnek tarthatták erejüket a tervezett hadicsel végrehajtásához, anélkül, hogy további embereket igényeltek volna Forgách amúgy is csekély létszámú haderejéből. Miután a források egybehangzó tanúsága szerint a keresztény rabok többsége megszabadult, okkal feltételezhetjük, hogy a rajtűtés sikerrel is járt.³¹ Ami azonban ezt követte, és az Esterházyak sorsát megpecsételte, az valószínűleg annak a Budáról érkezett és Taszárra tévedt török segédsapattal a nem várt megjelenése lehetett, amiről Reniger levelében olvashatunk.³² Ezek szerint László gróf kis csapata nem

csak a török őrszemélyzettel, hanem lényeges túlerővel találhatta magát szemben Taszárnál.

Az Esterházyak meglepetésszerű támadása kezdetben Schleder szerint is sikerrel járt, s úgy látszik, el tudták vágni a törököket rabjaiktól, hogy lehetővé tegyék menekülésüket. A terv nyilván az volt, hogy feltartják a törököket, míg a menekülő rabok némi teret nyernek, hogy azután gyorsan visszavonulva, elszakadjanak az ellenségtől. Az első zűrzavarban a törökök úgy vélhették, hogy a közelgő magyar derék had egy elővédjével kerültek szembe, mely megkerülte az eléjük vonuló török főseereget. Mikor azonban felfedezték, hogy mindössze egy huszárportya rabolta el tőlük foglyaikat, annál nagyobb dühvel támadhattak az Esterházyak kis csapatára.

A túlerőben lévő törökök hamar körülférhették a maroknyi magyar csapatot³³ elvágyva visszavonulásuk útját, s kezdődhetett a mészárlás. László gróf eshetett el először. Lova, mint olvassuk, elbukott és nyeregből szállva harcolt tovább. Amint ez a bécsi Hadtörténeti Múzeumban (*Heeresgeschichtliches Museum*) őrzött sisakján és mellpáncélján látható,³⁴ egy kard, vagy csákányvágás a fején érte, mélyen behorpasztva a könnyű huszársisakot, egy lövedék pedig a mellpáncél alsó szegélyét kiszakítva hatolt be altestébe. Valószínűleg az utóbbi oltotta ki életét. Elbukott a sebesült Ferenc báró is, és egy török fejét vette.³⁵ Tamás és Gáspár tetemeit ugyancsak több golyó és kardvágás okozta seb borította. Kíséretük többsége is odaveszett, tehát ez a csatater kétségkívül a törököké maradt, ahol kedvükre fosztogathatták az elesettek tetemeit, amint ezt Esterházy Pál és idézői írják.

Az Esterházyak elestének leírásánál Reniger mellett Esterházy Pál is említi, hogy mocsaras területre sodródva, Lászlót a talajba süppedő lova levette. Megjárva a vezekényi csatateret, melyet mindmáig szép emlékmű jelöl,³⁶ alkalmam volt meggyőződni arról, hogy a hajdani csatamezőnek mondott terület és tágabb környéke némileg emelkedett, enyhén kelet felé lejtő, tágas, szabad térség, ahol sem ma, sem hajdanában patak vagy mocsár nemigen lehetett. Így egybevetve a különböző források kendőzött utalásait a helyi adottságokra, ebből a szempontból is elfogadhatónak tűnik az a vélemény, mely szerint a négy Esterházy nem a tulajdonképpeni vezekényi csatamezőn, hanem az ettől néhány kilométerrel nyugatabbra elterülő, a Zsitva völgyében fekvő Taszár helység közelében esett el, ahol már feltételezhetünk mocsaras talajt. Itt tudniillik két nagyobb patak és néhány kisebb ér is belefolyt a Zsitvába, s feltehetően ezek ár-

területén történt végső összecsapásuk a török túlerővel.

A vezekényi ütközettel foglalkozó források a török haderő létszámát jelentős különbséggel 2000 és 5000 fő közt, a magyarokét 1000 és 1300 fő közt levőnek mondják.³⁷ A törökök veszteségét a különböző források szinte egybehangzóan 800 körül, míg a magyarokét 43 és 70 fő között határozzák meg, ami a török túlerőt és a csata lefolyását tekintve, enyhén szólva hihetetlen. Itt megint a jól értesült Reniger adatait követve, vegyük a törökök létszámát 3000 főnek, a magyarokét pedig 1050-nek, ami megfelel a többek által emlegetett háromszoros török túlerőnek. Nyitott kérdés marad, hogy a törökök összlétszámában bennfoglaltatik-e az az ismeretlen létszámú, Budáról küldött segédsereg, amit Reniger említ levelében. Nem kell ahhoz von Clausewitznek lenni, hogy ilyen erőviszonyok mellett a magyar oldal oly csekélynek mondott veszteségét egyszerűen abszurdnak véljük. Az egyetlen kínálkozó magyarázat pedig az, hogy a magyar veszteséglista nem teljes, illetve mi csak az Esterházyak vállalkozásának veszteségeit ismerjük,³⁸ ami viszont arányban is áll kíséretük felelhető létszámával és vállalkozásuk ismert kimenetelével.

Ami azonban a vezekényi mezőn lefolyt tulajdonképpen ütközetet illeti, ahol a másik négy Esterházy harcolt, az Reniger, Schleder, sőt Pálffy gyászbeszédének szavai szerint is a magyarok győzelmével végződött, amennyiben a törökök menekülve hagyták el a csatateret a sötétség beálltával.³⁹

A csata ismert leírásai általában két, klasszikus hadrendben felállított sereg megütközéséről beszélnek, valószínűleg egy, a csatáról készült eszményi ábrázolás alapján.⁴⁰ A támadó magyar lovasságot ennek megfelelően jobb és bal szárnyakra osztják, ahol Esterházy László vezette volna a jobb szárnyat. A magyarázattal, hogy emellett hogyan lehetett jelen a foglyok kiszabadításánál (Taszáron), természetesen adósak maradnak a leírások. Ha azonban figyelembe vesszük a tényt, hogy Forgách lovassága, beleértve a tartaléknak szánt német kúraszirokat is, mindössze 750 főt számlált, két szárnyra osztva, ennek a lovasságnak egyáltalán nem lett volna ütőereje a háromszoros túlerővel szemben. Az egyetlen józan reményt a győzelemre csakis a teljes lovasság frontális rohama jelenthette.⁴¹ Esik említés egy szekérvárról is, melynek célját azonban forrásaink magyarázat nélkül hagyják, eltekintve attól, hogy egy kortárs Forgáchot azzal vádolta, hogy seregét magára hagyva, ebben a szekérvárban húzta meg magát alvezéreivel, két

Pálffyval (Pál és László) és Serényi vicegenerálissal, mielőtt „megszökött” volna a csatatererről.⁴²

A szekérvárról Schledertől tudunk meg részleteket. Elmondja, hogy ezt Johann von Walther császári ezredes, egy tapasztalt, öreg katona emeltette. Ide helyezte el a magyar és német gyalogságot a tüzéséggel, hogy egy sikertelen roham esetén fedezhesse a lovasság visszavonulását. Az első két roham eredménytelen lévén, Forgáchnak sikerült is újra rendezni csapatait Walther gyalogságának és tüzéségének fedezete alatt, hogy azután – a tartalék német lovasságot is bevetve – a harmadik rohammal vívja ki a győzelmet.⁴³ Schleder szerint a gyalogság sortüze és Walther ágyúi nagy veszteséget okoztak a törököknek.

Mint Reniger és Schleder írják, az ütközet napnyugtával ért véget, és a törökök a sötétség leple alatt menekülve hagyták el a csatateret. Reniger egyenként megnevezi az elesett török főtiszteket, sőt, részletesen beszámol arról is, hogy a menekülő törökök többször is rajtaütött az üldöző magyar lovasság, további veszteségeket okozva.⁴⁴

Most pedig, visszatérve Pálffy Tamás gyászbeszédéhez, csak arra a meggyőződésre juthatunk, hogy amikor Pálffy azt mondja, hogy „...az ő virtusukon múltott a mieink győzelme az ő dicső karjuk által vittek végbe később győztes társaik emberemlékezet óta nem látott pusztítást ellenségeik között”, a főpap csak arra utalhat, hogy az Esterházyak vállalkozása is hozzájárult a csata előnyös kimeneteléhez a magyarok számára. (Kimelések a szerzőtől.)

A Haditanácsnak Mansfeld gróf referált az eseményről, azonban ez a jelentés sem annyira magával a csatával, mint inkább a négy Esterházy megdöbbentő vesztesével foglalkozik (melyért ő is Forgáchot okolta). Így ez a forrás sem ad egyértelmű felvilágosítást a csata kimeneteléről. Ami viszont a magyarok veszteségeit illeti, Mansfeld, Walther ezredes jelentése nyomán kimondottan magas magyar emberveszteséget említ.⁴⁵ Ezzel ellentétben viszont Forgách jelentése a magyar oldal veszteségét mindössze 52 főnek mondja.⁴⁶ Bár itt ismét feltevésre kell támaszkodnunk, úgy tűnik, hogy ez a jelentés is inkább az Esterházyak vállalkozásának veszteségeit idézi.

A vonatkozó levéltári anyagból ítélve, a titkos- és haditanácsosok három napig alig foglalkoztak mással mint a vezekényi csatával, jobban mondva az Esterházyak elestének körülményeivel.⁴⁷ Tehát a tulajdonképpen csata témáját teljesen háttérbe szorította az Esterházyak vesztesége. Végül a titkos- és haditanácsosok

Puheim és Mansfeld grófokat utasították, hogy fejezzék ki részvétüket a családnak.⁴⁸

Azt, hogy néhányan valóban Forgáchot tartották felelősnek a tragédiáért, kellően bizonyítja Rákóczi György levele, melyben józan szavakkal hárítja el a fővezérről a felelőséget.⁴⁹ Nos, terhelte-e felelősség Forgáchot az Esterházyak tragédiájáért? A tények ismeretében a kérdésre nemmel kell válaszolnunk. Először is: kizárt dolog, hogy Forgách ötlete lett volna egy családból négy fiatalembert választani egy kockázatos feladatra. Másodszor, itt nem holmi meggondolatlan, vagy tapasztalatlan ifjonckoról volt szó. László gróf, a nádor örököse, egy kivételesen tehetséges fiatalember, nemcsak őfelsége kamarása, tanácsosa és Sopron vármegye főispánja volt, hanem a pápai családi vár jó vitézi hírnévre szert tett főkapitánya is. Unokatestvérei hasonlóan tapasztalt végvári vitézek voltak, kik meg tudták ítélni vállalkozásuk esélyeit. Azért viszont, hogy a körülmények, amikkel végülis szembe kellett nézniük, nem feleltek meg az elvárásnak, valóban csak a mostoha sorsot okolhatjuk.

Ha pedig az Esterházyak vállalkozásának indítékát vizsgáljuk, nem hiszem, hogy egy a hősi halált idealizáló álromantika, vagy holmi meggondolatlan operett-hősiesség motiválta volna őket, hiszen ehhez képest mindegyiknek túl sok vesztenivalója volt. Sokkal inkább gondolhatunk a jó vitézi virtusra és nem utolsó sorban a „*noblesse oblige*” ekkor még nagyon is reális motiváló erejére.

Ámbár a hősi halál nem számított ritka, vagy szokatlan eseménynek ebben a korban, a sors által egy családból, egy napon, egy órában, egy mezőn szedett ilyen mértékű véradó, érthetően megdöbbentette úgy a fegyvertársakat, mint az ország, sőt a keresztény Európa közvéleményét is. Így a magyar fegyverek győzelme Vezekénynél, ha mást nem, legalább egy nagyon is szükséges sikerélményt szolgáltatott, a négy Esterházy hősi halála pedig, ha csak pillanatnyilag is, de felrázta a keresztény Európa szunnyadó lelkiismeretét.

Amennyiben tehát két, bár összefüggő, de külön csatát feltételezve vizsgáljuk az eseményeket a források híradásainak tükrében, csak arra a conclusióra juthatunk, hogy mindkét tábornak igaza van. A magyarok nyertek, de vesztek is egy csatát Vezekény térségében 1652. augusztus 26.-án.

„*Esterházy Pál Zrínyi élménye*” c. értekezésében, legújabbán Kovács Sándor Iván⁵⁰ ad hangot a szakirodalom azon sokat emlegetett álláspontjának, mely szerint „*Vezekény szinte eposzi nagyságrendű ese-*

ménnyé emelkedet, t s erről a csata másnapjától kezdve az Esterházyak két évszázadon át gondoskodtak.” Tény azonban az, hogy ellentétben a történészek és művészettörténészek ilyen (hivatkozások nélküli) véleményével, az Esterházyak a temetés után egyszerűen napirendre tértek a tragikus esemény felett. Esterházy Dániel, ki két fiát veszítette Vezekénynél, mindössze öt sorban emlékezett meg naplójában a csatáról. Nem írták meg az ütközet történetét, és a csatáról festetett képeket sem szánták a nyilvánosságnak. Benyovszky Mihály és diáktársai is Kopeczky Ferenc prefectus ötletéből, nem az Esterházyak kérelmére választották a csata képét tézisük borítólapjának díszítésére.⁵¹ A vezekényi hősi halottak emlékét kizárólag családi körben ápolták. Az uralkodót is csak egyszer emlékeztették a család által hozott emberáldozatra, amikor Pál, László bátyja tisztségeiért folyamodott. Ezután Pálnak kiadatlan Visszaemlékezéseiben esik pár tárgyilagos szó az eseményről, majd egy fél századdal később, röviden lesz említve a *Tropheum EstorAsianum*⁵² lapjain, mely ugyancsak hiányzott a korabeli „bestsellerek” listájáról. A vezekényi emlék-

oszlopot is csak 1734-ben, emeltette az ősei emlékét tisztelő Esterházy Imre, nyitrai püspök egy szántó-föld közepén a nyilvánosság bevonása nélkül.⁵³ Tehát addig, amíg a szaktudományok érdeklődését fel nem keltette ez a hálás téma, addig a családi klenódiu-mokként kezelt emléktárgyakat is beleértve, keveset hallhatott a nyilvánosság a vezekényi csatáról, és azt sem az Esterházyaktól. Ami pedig a négy Esterházy temetését illeti, ez csak annyiban múlta felül a korabeli főúri temetések pompáját, amennyiben a család egyszerre négy hősi halottat temetett.⁵⁴

Annál több zajt csinált a csata körül Nádasdy Ferenc, a fondorlatos sógor, aki kéretlenül, egyéni iniciatívából adatta ki a két püspök gyászbeszédét a nagyszombati temetés után, nagyot bókolva saját magának a könyvecske címlapján és a kísérő költeményekben.⁵⁵ Jellemző Nádasdy karakterére, hogy előbb az elesett László grófot, majd mialatt a gyászbeszéd kiadásán fáradozott, árván maradt kiskorú sógorait zaklatta rosszindulatú perekkel.⁵⁶

Végül néhány szó a vezekényi emléktárról és boroskancsóról, melyeket Esterházy Pál csináltatott a neves augsburgi ezüstművessel, Drentwett mesterrel.⁵⁷ A következetesen Nádasdy „udvari ezüstművesének” aposztrofált mester dolgozott a magyar és az udvari arisztokrácia jónéhány tagjának,⁵⁸ és semmi kézzel fogható bizonyíték sem ismeretes, ami arra

engedne következtetni, mintha Nádasdynak bármi köze is lett volna Esterházy rendeléséhez Drentwettől. Sok fejtörést okozott a művészettörténészeknek Drentwett szerződése egy az Esterházy László halálát ábrázoló ezüst tál és boroskancsó készítéséről, mely Esterházy másik sógorának, Drugeth Györgynek lett címezve. Így született az ún. „második vezekényi tál” mítosza.⁵⁹ Azt hiszem azonban, hogy sosem volt egy „második vezekényi tál”, és a szerződés az egyetlen ilyen műtárgyra vonatkozik, melyet a mester alapos okból nem Nádasdy, hanem a másik sógor, Drugeth György címére postázott.

Nem ismerve a családi hátteret, a kutatók egy része azon a véleményen van, hogy Nádasdyt, mint a fiatal Esterházy Pál mentorát és műízlésének nevelőjét állítsák elénk,⁶⁰ holott egyebet mint rosszindulatot sosem mutatott Miklós nádor árvái iránt. Azután, hogy megpróbálta kitűrni őket Kismartonból,⁶¹ egyik pert a másik után indította előbb László, majd ennek halála után Pál sógora ellen, mely utóbbinak fej- és jószágvesztés is lehetett volna a következménye, s így évekig alig váltottak szót egymással. Anélkül, hogy vitába kívánnék bocsájtani Nádasdy műízléséről, alapos okkal vonom kétségbe, hogy Nádasdy Ferenc a fiatal Esterházy Pálnak valamely jóakartú szellemi vezetője, mentora és ízlésének nevelője lett volna.

Berényi László

JEGYZETEK

¹ Szabó Péter: A végtisztesség. Főúri gyászszertartás mint látvány. 1989 (a továbbiakban Szabó i.m.)

² Esterházy Pál: Visszamelékezései ifjú korára (1635–1653). In: Esterházy Pál: Mars Hungaricus, 1989: Gondozta és jegyezte Iványi Emma (a továbbiakban Iványi: Esterházy): 305.–320. Iványi szerint Esterházy tizenhatalmadik életéve körül írhatta Visszaemlékezéseit egy azóta elkallódott gyermekkori napló alapján. Alig ír a csatáról, inkább csak rokonai elestéről emlékezik meg, harmadkézből kapott hírek alapján. V.ö.: Szabó i.m.: 17.: „Mindezeket a már említett Esterházy Pál naplójából tudjuk, aki ugyan nem vett részt az ütközetben, de *közvetlen* értesülései nyomán a csata *legrészletesebb* leírását alkotta meg.” (Kiemelések a szerzőtől.)

³ Esterházy Pált nagybátyja, Farkas br., ki maga nem volt jelen a csatában, értesítette az eseményről, amikor érte ment a nagyszombati iskolába. Négy rokona átélte a csatát, azonban ezek nem voltak jelen ott, ahol bátyja és rokonai elesetek. V.ö. a 9. sz. jegyzettel.

⁴ Iványi: Esterházy: 509. 23. sz.: Elvétí, anyja halálának, úgy-mint saját (516.: 102. sz.), majd István bátyja és Mária huga esküvőjének dátumait: (315.).

Esterházy János.: Az Esterházy család és oldalágainak leírása I., II. Bp. 1901 (a továbbiakban Esterházy i.m.): Okt.: 213. 109.sz.: Herceg Esterházy Pál nádor családi feljegyzései: anyja haláláról és István bátyja esküvőjéről közöl téves dátumokat.

⁵ Iványi: Esterházy: 317.: „... Sentérül bátyám uram, mintegy száz lóval Ujvárbá ment...” 318.: „...együtt menvén Esterhás János urammal s Marci nevű inassával s vagy húsz lovassal...”

⁶ Iványi: Esterházy.: 314., 318–19.

⁷ Iványi: Esterházy: 515. 98. sz. (A temetés dátuma): Iványi az-al kísérli meg Esterházy Pál 1653 március 20.-i dátumát igazolni, hogy az 1652 novemberi szertartást „búcsúztatónak” nevezi, amire, hogy mást ne említsünk, e korban nincs példa. Továbbá feltételezi, hogy 1653 márciusáig tartott, amíg az Esterházyak kriptája elkészült a Szt. János templomban, holott a krypta már 1638-ban készen volt, s Esterházy Istvánt, Nyáry Krisztinát, majd Miklós nádort és Pál fivérét, stb. is oda temették. Véleménye figyelmen kívül hagyja a temetési meghívók datálását, a castrum doloris felállításának ismert időpontját és Esterházy Dániel családi feljegyzéseit (lásd: *Esterházy* i.m.: 179), melyek a temetés dátumát kivétel nélkül 1652. november 26.-ára teszik.

⁸ Szabó i.m.: 20.

⁹ Esterházy Farkas br. (1615–1670). Miklós nádor Gábor fivérének a fia, jogtudós, a nádor árváinak egyik gondnoka, a család jogtanácsosa, később kir. személynök intézkedett az idős Dániel és a családi tanács nevében. Szabó, csakúgy mint általában a szakirodalom, mindenképp igyekszik Nádasdynak valami főszerepet kicsikarni a temetés rendezésében, figyelmen kívül hagyva rossz viszo-

nyát az Esterházy rokonsággal. Szabó i.m. 22.: „Nádasdy Ferenc lehetett a ceremóniaszervezés irányítója.”

¹⁰ *Bubics Zsigmond–Merényi Lajos*: Herczeg Esterházy Pál nádor 1635–1713. 1895 (a továbbiakban Bubics–Merényi i.m.): 100/101: Pál a Visszaemlékezésekben egy fültanú hangján idéz egy költői párbeszédet Esterházy László és Koháry István közt, melyben az utóbbi a csata előtt felajánlja páncélját Lászlónak. Ez is világosan mutatja, mennyire nem forrásértékűek a Visszaemlékezések.

¹¹ *Reniger Simon*: előbb „orátor” a nagyvezírhez, majd isztanbuli császári ágens levele a vezekényi csatáról (a továbbiakban Reniger i.m.) Közl.: *Haiczl Kálmán*: Érsekújvár múltjából: 1932. Részletet közöl belőle: *Csapody Csaba*: Esztergom hadi krónikája, 1978: 181. Reniger levelének nyilvánvaló célja az volt, hogy a törökök felé igazolja a megtorló lépés jogosságát.

N. b. A Haditanács a budai basához is küldött követet, hogy tiltakozzanak a vezekényi események miatt: Hof-, Staats- u. Kriegsarchiv: Wiener Hofkriegsratsakten (a továbbiakban HSKa): 1652. Prot. Expedt. S. 269. September (25): „...umb solchen excess der Türcken beim Vesir zu Ofen durch abschickung deß D^{er} Metzgers protestieren zu lassen.”

¹² *Schlederus Johannes Georgius*: Irenico polemographia sive theatri Europaei continuati septennium das ist sieben=jährige historisch=ausgeführte Vriedens = und Kriegs = Beschreibung, 1685. (a továbbiakban Schleder i. m.): Vol. VII.: 295.

¹³ *Jedlicska Pál*: Eredeti részletek a Gróf Pálffy család okmánytárához 1401-1653. Bp. 1910. (A továbbiakban Jedlicska i.m.): 502: (Pálffy Tamás gyászbeszéde): In exsequiis Illustr. Comitiss Ladislai Esterházy de Galanta, Comit. Soproniensis Supr. Comitiss, etc. In proelio contra Turcas ad Campum Nagy-Vezekény habito simul pro Patria die 26. Augusti gloriose occumbentium: Oratio habita Tyrnaviae in Ecclesia S. Joannis Baptistae die XXVI. Novembris Anno MDCLII: Viennae: Nádasdy Ferenc kiadása.

N.b.: a szakirodalom eddig nem foglalkozott Pálffy beszédének értelmezésével.

¹⁴ Reniger i.m.: „...ellenük ment, amint ezt a kötelesség megkívánta, Forgách Ádám generális 600 magyarral, 150 német lovasal és ugyanannyi gyalogossal és ismét annyi hajdúval...” (Kiemelés a szerzőtől.)

Schleder i.m.: Megnevezi a császári katonaság parancsnokát, Johann v. Walther ezredet is. Lásd még: HSKa: 1651. Prot. Expedt. S. 426.: „... Walther gedient zu Ujvar.”

¹⁵ Forgách Ádám gr. (1601–1681) 1643–44 felső-magyarországi, majd 1652-től dunáninneni főkapitány. Lásd: Iványi: Esterházy: 475. 97. sz. jegyzet: „Esterházy (Pál) megjegyzése, hogy tudniillik ténykedésében „igen szerencsétlen volt”, nem egészen találó. ... az 1652-es vezekényi csatában – amelyre Esterházy céloz – ugyan négy Esterházy elesett, ám Forgách vezetésével a magyar sereg fényes győzelmet aratott a törökök felett.” (Kiemelés a szerzőtől.)

¹⁶ Reniger i.m.: „... az esztergomi Musztafa bej három ezer emberrel rontott Nyitramegyére tizenegy falut felgyújtva és még többet lerombolva, sok száz keresztény foglyot ejtettek ...”

(Reniger itt nyilván nagyít, megokolandó a magyarok támadásának jogosságát.)

Csaknem minden más forrással egybehangzóan, Schleder i.m. is sok keresztény foglyot említ, számuk megnevezése nélkül. Lásd még: *Pethő Gergely*: Rövid magyar krónika etc. Kassa, 1753. Hásonmás kiadás, 1993 (a továbbiakban Pethő i.m.): „Anno 1652 ...

150 kereszttyén rab szabadul meg.” A foglyok legelfogadhatóbb létszámának a 150–175 főt vehetjük.

¹⁷ Szabó i.m.: 18.: „A források hiánya és pontatlansága következtében nehezen feloldható probléma: győzött-e vagy veszített a magyar had a vezekényi síkon?” u.o. 19.: „Ám a vezekényi ütközet objectiv megítélésénél nem feledkezhetünk meg arról, hogy a hadszíntér a csata lefolyása után a törököké maradt.” u.o. 20.: „... olyan sokkhatás érthette az ütközet magyar résztvevőit, aminek a következménye a páni félelem és menekülés lett. A vezekényi síkon zavartalanul folyhatott a fosztogatás. ... Elsősorban a balszerencsét okolhatjuk azért, hogy török diadal lett (a csata) kimenetel.” (Kiemelés a szerzőtől.) V.ö. a 15. sz. jegyzettel.

¹⁸ Reniger i.m.: „A fentemlített Musztafa – segítséget kapva Budáról – ezer lovassal támadta meg a mieinket: ... egész hat óráig harcoltak, de Musztafának sok embere halván el, az este is reájok jöven, Musztafa cum suis futásra vette a dolgot.”

¹⁹ Schleder i. m.: „... Herr Obrister Walther welcher diesen Verlust mit seinen Augen gesehen, und deswegen mit seiner Reutherey, und andern Teutschen Fußfolk hinaus geruckt ... gedachte Türcken zu zwey unterschiedlichen mahlen mit höchster Furie angesetzt, so aber, durch starcke Gegenwehr, mit nicht geringem Verlust wieder abgetrieben worden.”

Johann v. Walther ezredes a két császári kúrásszir kompániát, gyalogságot és tüzérséget vezényelte a vezekényi csatában.

N.b. Mind Reniger, mind Schleder, sőt Pálffy gyászbeszéde is cáfolja tehát nemcsak azt, hogy a magyarok vesztek volna Vezekénynél, de pl. R. Várkonyi Ágnes állítását is, miszerint a *kudarc* (?) közvetlen oka, az lett volna, hogy a komáromi és győri német őrség nem érkezett meg idejében.” R. *Várkonyi Ágnes*: A vezekényi csata és nemzetközi visszhangja, in: Magyarország története 1526–1686, I–X.: Szerk.: R. *Várkonyi Ágnes*, 1985: III. 2.: 1044. (Kiemelés a szerzőtől.)

²⁰ *Perjes Géza*: A szentgotthárdi csata. In: Szentgotthárd helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok, szerk. *Kuntár Lajos, Szabó László*, Szombathely, 1981: 132–33. Nb. A lényegesen fontosabb, jobban dokumentált szentgotthárdi csata lefolyásáról mindmáig vannak eldöntetlen viták a szakirodalomban.

²¹ Hasonlóan zavarosak a bécsi Haditanács alább idézett aktáiban található jelentések a csatáról. Azokból sem derül egyértelmű fény a csata kimenetelére, illetve a magyarok veszteségeire.

²² Schleder i.m.: „...Als nun die vier Grafen Esterhasi, mit ihren bey sich gehabtten Lleuten, einen Versuch auf besagte Trouppen gethan, selbige in die Flucht gebracht, und so weit verfolgt, daß sie vermeynt, das Spiel fast gewonnen zu haben ...” [Mikor most a négy Esterházy gróf a velük lévő emberekkel rajtütött az említett csapaton, kiket hamarosan megfutamtítottak és olyan messze üldöztek, hogy már azt gondolták, hogy megnyerték a játékot.]

Lásd még: *Kecskeméti Gábor* gondozásában: Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból A M. Tud. Akad. Irodalomtudományi Intézete, 1988: 143/144: „...quomodo ceciderunt fortes in proelio? [Hogyan haltak meg az erősek a harcban?] (Esterházy László) ... bátorsággal a harc helyére ment, a maga sereghe eleibe állott (és így szólt) ...ha elközelgetet a mi üdönk, hallyunk-megh vitézséggel a mi atyáinkfiai-ért, a pogány kézbe esett rabok-ért, hazánkért ...” (Kiemelések a szerzőtől.)

Lásd még: MOL.: Az Esterházy cs. hercegi ágának levéltára: A.32. Magyar Kancelláriai levéltár: Litterae privatorum. Nr.1009.: Esterházy Pál level a királyhoz, melyben elhalt bátyja tisztségeiért

folyamodik.: Fraknó, 1652. szept. 5: „... a török Nyitra megyében, Gimes vára felett több falut felgyújtott és sok keresztény foglyot ejtett, ... bátyám aki udvari katonaságával Forgách Adámhoz csatlakozott, megpróbálta kiszabadítani őket, de a kisebb magyar sereg a mintegy 4000 főnyi török seregnek nem tudott ellenállni” (Itt Esterházy ugyan világosan utal bátyja önálló vállalkozására, azonban pontatlansága ismét zavart okoz: pl. ő az egyetlen, aki úgy ír mintha a foglyok kiszabadítása nem sikerült volna, és mintha a vállalkozás folyamán bátyja a 4000 főnyi török fősereggel került volna szembe. Szavai könnyen úgy értelmezhetőek, mintha a magyarok csatát veszítettek volna Vezekénynél.)

²³ Jedlicska i.m.: 502.: (Pálffy gyászbeszéde) „... László, a vele szövetséget kötött testvéreivel és övéinek nem jelentéktelen csapatával nekilát ... Bőségesen hullatták vérüket, hogy annak az árán az ellenség hálójába esett honfitársaiknak visszaadják hajdani szabadságukat.” (Kiemelés a szerzőtől.)

V.ö. Reniger i.m.: „... köztük négy fiatal Esterházit kik lovassal százötven keresztény rab kiszabadítására mentek, kiket a törökök Taszár község mellett őriztek ...”

²⁴ Esterházy László mint a pápai és János mint a cseszneki családi várak főkapitányai a dunántúli generalatus alá tartoztak. Iványi: Esterházy: 515. 90 sz.: Iványi úgy véli, hogy Esterházy László a csata idején semptei várában lakva, Forgách dunáninneni főkapitány parancsnoksága alá tartozott. Ez azonban nem áll, mivel László állandó lakhelye Kismartonban és Fraknón lévén, inkább csak akkor tartózkodott a Pozsonyhoz közel fekvő Semptén, ha mint királyi tanácsosnak dolga akadt Pozsonyban, vagy Nagyszombatban. Pápai főkapitányi tisztét pedig élete végéig megtartotta.

N.b. Két felnőtt Esterházy, nem vett részt a vezekényi csatában: Dániel br. fia Esterházy György samandriai püspök (1630–1665), ki Párkányánál esett el, ekkor Rómában tanult, és fivére, Mihály (1629–1686) ki 1686-ban Budánál esett el, ekkor Nádasdy Ferenc lékai várában szolgált mint vicekapitány.

²⁵ Bécs Hof-, Staats- u. Kriegsarchiv (a továbbiakban HSKa): 1650. Prot. Expedt. S. 109. 6. Augusti (23): „Forgach bittet Sigmundt Esterhasi zu seinem Oberhauptman zu Neuheusel vorzustellen.”

²⁶ HSKa: 1649. Prot. Regst. S. 92 31. Maii (178): „Forgatsch bittet den Thoma Esterhasi für einen Hauptmann zu Levenz zu installieren.”

²⁷ Esterházy Gáspár, kiről alig esik szó a szakirodalomban, rokona, Br. Amadé János csallóközi kapitány alatt szolgált, és a csallóközi gyalogságot hozta Forgách táborába a pár nappal előbb elhunyt Amadé helyett. N.b. Esterházy Farkas Judit nevű huga volt Amadé János felesége, míg Amadé nővére, Ilona, a Vezekénynél elesett Esterházy Ferenc felesége volt.

²⁸ Esterházy Pál írja a Visszaemlékezésekben, hogy bátyja előbb 1652 húsvétján, ezután feleségével együtt május 30.-án, majd ismét június 27.-én tartózkodott Semptén, és mindhárom alkalommal kihozatta Nagyszombatban tanuló Pál és Ferenc öccseit Semptére. Ebből bajosan következtethetünk arra, mintha László gr. állandó lakhelye Semptén lett volna. (V.ö a 24. sz. jegyzettel.)

²⁹ Iványi: Esterházy: 317: Esterházy Pál a Visszaemlékezésekben úgy ír, hogy bátyja száz lovassal ment Ujvárbá Forgáchhoz. Jellemző gyenge számmemóriájára, hogy másutt megint azt írja, hogy László bátyja „János unokatestvérével, Marczy nevű inasával és húsz lovassal ment Forgách táborába.”

³⁰ Itt Esterházy László „udvari katonasága” alatt a semptei vár őrségének egy részét, továbbá személyes kíséretét kell érteni.

³¹ Jedlicska–Pálffy i.m.: 502.: „Bőségesen hullatták vérüket, hogy annak az árán az ellenség hálójába esett honfitársaiknak visszaadják hajdani szabadságukat”. (Kiemelés a szerzőtől.) V.ö. a 16. sz. jegyzettel.

³² Reniger i.m.: „...a Budáról érkezett segédcsoport tizenhét embert veszített, és hatvanan köztük a mieink foglyai lettek ...” (Kiemelés a szerzőtől.). Feltehetően ezekkel kerültek szembe korábban az Esterházak Taszárnál.

³³ Schleder i.m.: „... von dem unbewusten Hinderhalt der Türken (deren bey 2000 gewest) ganz umschlossen, besagte vier Grafen, sampt ihren meisten Leuten niedergemacht.” [A nemvárt, lesből támadó törököktől (kik csaknem 2000-en voltak) körülvéve, a mondott négy gróft emberek nagy részével együtt levágták.] N.b.: A lesből támadó törökök alatt valószínűleg a Budáról érkezett segédcsoportot kell értenünk, bár ezek biztosan nem voltak 2000-en.

³⁴ 1890-ig a fraknói várban őrizték, ahol egy 1848-ban készült leltár a sisakot és mellpáncélt mint „Der Kürass und Helm des Grafen”-t azonosítja.

³⁵ Esterházy Ferenc mint bujádi, majd gyarmati főkapitány igen keményen bánt a török rablóportyákkal. A budai basa többször panaszkodott a nádorhoz írt leveleiben, hogy rokona mennyi bajt okoz a törököknek. (Lásd: *Fekete Ludwig*: Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy, Bp., 1932. Így ő különösképpen szálla lehetett a törökök szemében.)

³⁶ Esterházy Imre, nyitrai püspök emeltetett egy egyszerű emlékoszlopot a csatamezőn 1734-ben, mely idővel elpusztult. Helyébe a család az előbbi századfordulón állíttatta a jelenlegi bronzszobrot.

³⁷ Pethő i.m.: 13.: „A Teóroök Nitra vármegyét rabolván Groff Forgács Adam Ersek Ujvári Generális 1300. Vitézekkel eleibe áll, és Vezekénél Kis aszszony havának 24.dik napján 4600 Teoreokkal meg harczol, holott 4 Eterházy Ur, úgy mint László, Ferenc, Tamás és Gáspár a' mellett 43. keresztén vitéz, és 800 Toeroek esnek el, és 150 keresztén rab szabadul meg.”

Esterházy i.m.: Okt. 187.: Esterházy Dániel családi feljegyzései: „26 Augusti 1652. az mikor a Törökök majd 4000 az Nitra völgyen Pereszlen táján nagy rablást tettenek volna ...” (V.ö. a 14.sz. jegyzettel.)

³⁸ Bubich–Merényi i.m.: 102. (Esterházy Pál Visszaemlékezéseiből idézve): „Szegény bátyám uram szolgálai közül negyvenötön vesztenek a harczhelyen s sokan sebesedtek.” Összevetve Esterházy Pál vonatkozó adatait pl. Forgách jelentésével a magyar veszteségről (52 fő), azt kellene feltételeznünk, hogy az Esterházak veszteségén túl, a főserg mindössze egy fél tucatnyi emberáldozat árán nyert csatát Vezekénynél a háromszoros török túlerő ellen.

³⁹ Jedlicska–Pálffy i.m.: 502. (gyászbeszéd): „...De mégsem teljesen bosszúlatlanul hullottak el ezek a derék hősök, mert az őket ért csapásért veszteséggel fizetett az ellenség ... hiszen az ő virtusokon múltott a mieink győzelme. Győztes halált haltak tehát a hazáért; az ő dicső karjuk által vittek végbe később győztes társaik emberemlékezet óta nem látott pusztítást ellenségeik között.” (Kiemelések a szerzőtől.) V.ö. 16. sz. jegyzettel. Szabó i.m.: 19.: érthetetlen módon úgy véli, hogy „a temetési prédikációk óvatosan kitérnek az állásfoglalás elől” a csata kimenetelére vonatkozóan.

⁴⁰ A vezekényi csata: olajfestmény vásznon ismeretlen festőtől, 17. sz. második fele. Három egyenként 225×161 cm részben. Esterházy hercegi gyűjtemény, Fraknó.

Esterházy i.m.: Okt. 189/190: említ egy másik festményt a vezekényi csatáról, melyet Zsigmond báró (recte fia, Péter gr.)

rendelt 1702-ben Lang Mór metszete nyomán. Az elveszett eredeti kép 19. századi másolata: olajfestmény, ismeretlen festőtől, Zsigmond medallionszerű arcképével és felirattal, mintegy 130×85 cm: az aranyosmaróti (Szlovákia) Városi Múzeumban.

N.b.: Korabeli források nem részletezik a magyar hadrendet és a csata lefolyását. Tehát okkal feltételezhetjük, hogy minden ilyen információt a fent említett festmények, illetve Moritz Langnak, Melchior Küselnek, etc. a csatáról készült eszményi ábrázolásai alapján rekonstruált a szakirodalom.

⁴¹ Annál is logikusabb választásnak tűnik egy frontális lovasroham, mivel egy gyorsan mozgó rablóportya sem tűzéséget, sem gyalogságot nem vitt magával, melyek veszélyesek lehetett volna a rohamozó lovasság számára.

⁴² Szabó i.m.: 141. 19 sz.: hivatkozik Csáky István levelére Keviczky Jánoshoz, 1652. szept. 3. (Közl. ifj. Kemény J.: T.T. 1892: 576). A rosszindulatú mese Forgáchról tehát sógorától, Csákytól ered, ki első felesége, Forgách Éva családjáról egyebet mint rosszat sosem tudott mondani. U.o.: 20.: „Nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, Forgách valóban megfutott, és a magyar sereg nem fejezte be a küzdelmet.” Ez utóbbi állítást világosan cáfolják többek között a Haditanács vonatkozó iratai.

⁴³ Schleder i. m.: „Herr Obrister Walther, welcher diesen Verlust mit seinen Augen gesehen, und deßwegen mit seiner Reutherrey, und andern Fußvolk hinaus gerückt.” [Walther ezredes úr, aki saját szemével látta a veszteséget, kivonult lovasságával és más gyalogsággal.] Schleder szerint Forgáchék harmadik rohama törte csak meg a török ellenállást.

Lásd még: Schlag, Gerald: Die Schlacht bei Vezekény 1652: in Bollwerk Forchtenstein, 1993: „... mehrere Angriffe an der Wagenburg der Christen, wo auch einige Feldgeschütze poisiert waren und verheerend in den Reihen der türkischen Reiterei wirkten”

⁴⁴ Reniger i.m.: „Másnap, a üldöző magyarok vágta le húsztörököt Szentmárton falu mellett, harminc esett el Lónánál, és még tíz Zégen falu közelében. Azokkal együtt, akik a vízbe fulladtak, az út szélén maradtak, megsebesültek, vagy másként veszték el, és azokkal kik fogságunkba estek, a törökök összesen valami nyolcszáz embert vesztek.” V.ö. a 40. sz. jegyzettel: Szabó a be nem fejezett csatáról.

⁴⁵ HSKa: 1652. Prot. Expedt. S 371, August. (34): „Mannßfeldt berichtet, wie die battalia zwischen dem Forgach und Türkhen abgeloffen, und daß Oberst Walther were heil gewesen. Von Teitschen weren nur 4 Soldaten geschädigt, die Hungarn aber mechtig eingebliebt, wobey 4 Esterhasi geblieben.” (Kiemelés a szerzőtől.) Figyelemre méltó, hogy Mansfeld a 4 Esterházyt kívül nagy magyar embervesztéséről ír (mächtig eingebliebt). Ez a kitétel nemigen vonatkozhat 40–50 főnyi embervesztésre.

Lásd még: HSKa: 1652. Prot. Expedt. S. 384. September (57): „v. Puchheimb Adolf Erich. Relation von dem unglücklichen Forgachischen rontre mit dem Türkhen gegen Zapolhan (Tapolcsány?), bey welchen 4 Esterhasi geblieben.” N.b. Itt a „szerencsétlen” (unglücklichen) kitétel Forgách csatájára vonatkozóan ismét nyilván az Esterházyak elestével áll kapcsolatban.

⁴⁶ Forgách jelentése a Haditanácsnak: HSKa: Wiener Hofkriegsratakten: 1652. augusztus 30: „... 6 Beegen und 3 Agen aus Ofen auch ein Mustapha Aga aus Gran gefallen.”

⁴⁷ HSKa: 1652. Prot. Expedt. S. 269. September (25): „Geheimbe und Deputierte Rätthe zu Wien, 2., 4. und 5. 7ter wie auch

der Erzbischoff, Palat. Hungar, Forgach, Manßfeldt, Puchaimb und Walther berichten, wie daß treffen zwischen dem Forgach und Türkhen abgeloffen, darbey 4 Esterhasi geblieben ...” N.b. A titkos- és haditanács, az esztergomi érsek és a nádor három teljes napig foglalkoztak a vezekényi eseményekkel, illetve az Esterházyak elestének körülményeivel.

⁴⁸ HSKa: 1652/ Prot. Expedt. S 268. Sept.

⁴⁹ Jedlicska i. m.: 467. Nr. 947: Rákóczy György levele Pálffy Pálhoz: Görgény, 1652. nov. 17.: „Szegegy groff Esterház László Uram elesése káros ügyefogyott nemzetünkért, (de ezért) ... sem Forgách urunk sem másnak jó itélettel felelőséget nem tulajdoníthat.”

⁵⁰ Kovács Sándor Iván: „Kik Marsnak merészségét követik”: Esterházy Pál Zrínyi-élménye az „Egy csudálatos ének tükrében.” In: Esterházy Pál Mars Hungaricus: Iványi Emma gondozásában: Bp., 1989.: 409.

Lásd még: Szabó i.m.: 19.o.: „... figyelembe kell vennünk azt a kultuszt, amelyet az Esterházy család az elhunyt Esterházy fiúk körül kialakított.”

⁵¹ Benyovszky Mihály tézislapja a nagyszombati egyetemen, 1654: Ismeretlen magyarországi festő után Küsel Melchior. Rézmetszet: 85×58,5 cm: Győr, Xantus János Múzeum. Lt. sz. 65.54: A vezekényi csata és az Esterházyak.

⁵² Tropheum Nobilissimae ac Antiquissimae Domus Estorasionae in Tres Divisum Partes. Viennae, Austriae. Leopoldi Voigt, 1700.

⁵³ Esterházy Imre gr. (1689–1763) nyitrai püspök, a Vezekény-nél harcoló Zsigmond Br. unokája emeltetett egy azóta elpusztult emlékoszlopot a csatatéren. Ennek helyére készült az előző századfordulón a máig is fennálló szép emlékmű.

⁵⁴ A nagyszombati temetésnek szükségszerűen egy külön tanulmány tárgyát kell képeznie, azonban már itt megjegyezném, hogy a közkézen forgó leírásokban sok hibás értelmezés található. Például a temetési menet ábrázolásának 15. jelenete, melyet a képhez fűzött magyarázat „A céhek képviselői”-nek jelöl. Márpedig céhlegények nemigen jelentek meg lőháton, rangjelző tolldísszel süvegeiken, és párduebőr kacagánnyal a vállukon. Szabó Péter szerint nincs magyarázat arra, hogy bár a temetési menetben minden fegyverből 4–4 példányt vittek, miért vittek sisakokból csak kettőt? (Szabó i.m. 149. 130 sz.) Az egyszerű magyarázat pedig az, hogy a hármas tollokrétával díszített sisakok a főkapitányi rang jelzői, s így csak László gróft és Ferenc bárót illették meg.

⁵⁵ Pálffy Tamás gyászbeszéde: „Tekintetes Nádasdy Ferenc gróf úr, Fogarasföld örökös ura, Vas vármegye főispánja, a szent császári és királyi felség tanácsosa, komornyikja. Magyarországon pedig főudvarnokmestere akarattából kinyomattatott Ausztriában, Bécsben, Matthias Cosmeroviusnál, a szent császári felség udvari nyomdászánál, a Kölni udvarban, 1653-ban”. Kísérő vers a nyomtatvány elején: „Kérdezitek, mit tesz mezejében az Elysiumnak győztesként László? Zengi dalát, latinul: / testvér-ármak közt Nádasdy művét mutogatván / zengi: az által hire örökre dicő, / s hogy Nádasdy küldömb, mint hajdan a hires Achilles: / méltó ő maga is, hogy neve legyen örök.” (Déri Balázs fordítása.)

⁵⁶ Berényi László: Emlékezés egy elfelejtett Esterházyra: Turul: 66. 1993/3.: 25. (a továbbiakban Berényi i.m.): Nádasdy és Miklós nádor örököseinek viszonyáról. Már Miklós nádor összekülönbözött vejével annak mérhetetlen kapzsisága miatt, és nyilván ezért hagyta ki őt a testamentumában rendelt családi tanácsból is.

⁵⁷ Díszítal a vezekényi csata domborművével, Augsburg, Philipp Jacob Drentwett, 1654. Aranyozott ezüst tál 88×105 cm. Magyar Iparművészeti Múzeum: Lt. sz. E. 60. 3. A tálhoz tartozó boroskancsó, Esterházy László lovasszobrával lappang.

⁵⁸ Szilágyi András: Az Esterházy Kincstár, Bp. 1994: 66. Említi, hogy Philipp Jacob Drentwett dolgozott több magyar főúrnak, „köztük Nádasdy Ferencnek” (esetleg Drugeth Györgynek is).

⁵⁹ Galavics Géza: Kössünk kardot a pogány ellen: Bp. 1985: 145.: A Homonnay-féle ezüsttál és kancsóra vonatkozóan Galavics úgy véli, hogy Homonnay lehetett rendelője egy ún. „második vezekényi tálnak”. (MOL. Az Esterházy cs. hercegi ágának lt. P 108: Pál nádor iratai: 39. cs. fasc. C. Nr. 39: Homonnay György szerződik 1655. márc. 16.-án Philipp Jacob Drentwettel egy Esterházy László halálát ábrázoló díszítal és a hozzá tartozó kanca elkészítésére). De van olyan vélemény is, miszerint Drentwett azért címezte volna a szerződést Homonnaynak, hogy mintegy „szentesítse” az akkor még kiskorú Esterházy Pál rendelését. Ez azonban téves felfogás, már csak azért is, mivel Pált nagykorúsította az uralkodó még 1652-ben. Felmerül az a kérdés is, hogy ha Esterházy Nádasdyn keresztül került kapcsolatba Drentwettel, miért küldte volna az a szerződést a másik sógor címére?

⁶⁰ Szabó i.m.: 22. (a temetésről): „Nádasdy Ferenc lehetett a ceremóniaszervezés irányítója. E feltételezést erősíti, hogy a későbbiekben az ő költségén nyomatták ki a vezekényi hősök felett mondott

halotti beszédeket s személye a vezekényi csata emlékére készített augsburgi díszítallal is kapcsolatba hozható.” – Már Miklós nádor és Nádasdy közt megromlott a viszony olyannyira, hogy vejét tüntetően kihagyta a gyermekei mellé végrendeletileg rendelt családi tanácsból. Tekintve a jól dokumentált rossz viszonyt Nádasdy és a nádor örökösei között, semmi ok sem kínálkozik ilyen feltevésekre, nem szólva arról, hogy előbb már Dániel úr rendezte mindkét fivére temetését. Az is köztudomású, hogy a temetés dolgában Farkas br. intézkedett a családi tanács határozatai alapján. Érdekes lenne azt is tudni, hogy miképpen hozható kapcsolatba Nádasdy a vezekényi tállal azon kívül, hogy Drentwett sok mindenki más mellett neki is dolgozott? Így ered a szerző egy hibás feltevéséből mindjárt több másik.

⁶¹ Bubits–Merényi i.m. 77 (az egykori kismartoni lt. eredeti példánya nyomán): (A Nádasdy-rokon!) Draskovich György, győri püspök levele Esterházy Dánielhez: Győr, 1645. okt. 14. „Nádasdi uram magát már Kismarton örökös urának hívja ... megcsalatkozott szegény úr a veibe, nem csak határt mutat, a mint a horvátokról szokták mondani, de a házból is ki akarja az övéit rekeszteni.” 1646. feb. 17.: „El higgye kigyelmed, hogy azon vagyon Nadasdi uram, hogy kezéhez vegye azon jószágot ... harmincezer forintot már le is tett a Camoranak ...”

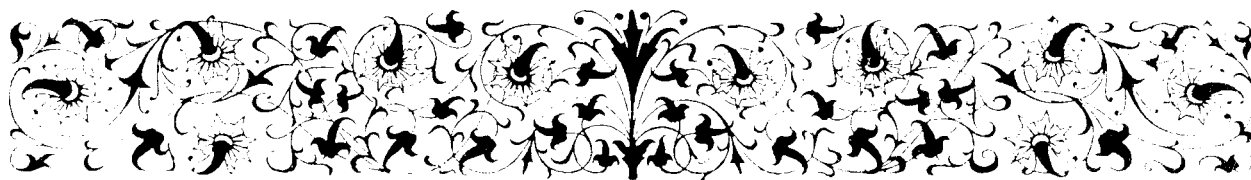
Lásd ugynarról: Sitte, Alfred: Pottendorf, 1990: a bécsi Hofkammer iratai nyomán.

RÖVID HÍREK

A BDOS (Bund Deutscher Ordenssamler) – Deutsche Gesellschaft für Ordenskunde, nemzetközi vonatkozásában is iránymutató szakmai szervezet, 2001. április 20–22. között tartotta (immár hagyományos) 6. Gunzenhäuser Phaleristik-Symposium című tudományos tanácskozását.

* * *

2001. március 6-án, a győri Xántus János Múzeum Barokk termében könyvbemutató volt. (Dr. Csáky Imre – sorozatszerkesztő – „Győr szabad királyi város címeres kiváltságlevele – 1743.) Ez alkalomból Dr. Gecsényi Lajos (MOL főigazgató) „Győr város küzdelme a szabad királyi kiváltságok elnyeréséért”, illetve Dr. Csáky Imre honvédőrnagy, heraldikus „Történelmi vármegyék, szabad királyi városok és kiváltságos területek címerei fakszimile kiadványok tükrében – XVIII. század” címen tartottak előadásokat.

EGY KERESKEDŐ (POLGÁR) CSALÁD RÖVID TÖRTÉNETE ÉS LESZÁRMAZÁSA

II. RÉSZ

Édesapám Nagykay (Rickl) Antal emlékére

A Turul 70. 1997. 3–4. füzetében ugyanezen cím alatt közöltem az Alsó Ausztriából Magyarországra települt Rickl polgárcsalád rövid történetét és leszármaozását. E cikkemben, a jegyzetekben megemlékeztem Rickl Ferenc Bertalan pesti kereskedőről, akitől Rickl József Antal 1781-ben a Vörös rákhoz címzett anyag- és fűszer-kereskedését megvette és akinek a vevővel való rokonságára célzást is tettem.¹

Rickl Ferenc Bertalannal kapcsolatban a Fővárosi Levéltárban található Pest város 1777. szeptember 3-i tanácsulési jegyzőkönyve, mely szerint: „Franciscus Bartholomeus Rickl ex Austria civitate ad Sanctum Hyppolitum nuncupata oriundus mercator, Romano-Catholicus deposito consueto concivitatis iuramento erga praescriptam Taxam pro concive Liberae huius ac Regiae civitatis assumptus est.”²

Édesapám e szöveg alapján még az 1920-as években a St. Pölten városi róm. kat. anyakönyvekben kutatást végzett, de sajnos eredmény nélkül. Mintegy hetven évvel később 1999. őszén, két évvel a Rickl családról Turul-beli cikkem megjelenése után, lehetőségem nyílt arra, hogy a St. Pölten-i Róm. kat. Püspöki Levéltárban, ahol a környező plébániák anyakönyvei is megtalálhatók, valamint a Városi Levéltárban kutatást végezhessenek.³

Itt derült ki, hogy a Rickl Ferenc Bertalan szóbeli közlésében feltüntetett St. Pölten városa nem szülőhelye, hanem utolsó tartózkodási és munkahelye volt. A St. Pölten-i egyházi anyakönyvekben ugyanis a Rickl családi név egyáltalában nem található, de a Városi Levéltár anyagában találtam egy 1776-os tanácsulési jegyzőkönyvet, amelyben a kérvényező Rickl Ferenc Bertalan az ottani Huster Antal kereskedőcéggel alkalmazottja.⁴ Így a Pesten egy év múlva tett szóbeli közlés tulajdonképpen előző tartózkodási helyére vonatkozott. Tekintettel arra, hogy az előző

cikkemben szereplő Rickl József Antal 1763–1770. között szintén Huster Antal cégénél volt tanuló és segéd,⁵ arra a következtetésre jutottam, hogy Ferenc Bertalan a József Antal testvéröccse lehetett. El sem képzelhető különben, hogy két azonos vezetéknevű fiatalember egyugyanazon üzletben dolgozzon néhány éven belül, hacsak nem egymást felváltó és követő testvérekről van szó. Ferenc Bertalan 1776-ban már segéd a jegyzőkönyv szerint, így munkásságát legalább hat-hét évvel előbb kellett ott megkezdenie. Sajnos a St. Pölten-i kiskereskedők céhének iratai a Városi Levéltár vezetőjének közlése szerint nem maradtak fenn, így a tanonc és segédszerződések sem találhatók.

A testvéri kapcsolatra azonban további közvetett bizonyítékaim is vannak. Így a Püspöki Levéltárban folytatott kutatásaim során megállapíthattam, hogy a már ismert első ős Rickl János Lipót soosi kastélygondnok családja körében minden egyes családtag két keresztnévvel szerepel az anyakönyvekben (Hürm). Találtam ugyanis a közeli Loosdorf anyakönyveiben egy másik Rickl családot, akiknek azonban kivétel nélkül egyetlen keresztnévük van.⁶

Kutatásaim során az is kiderült, hogy Rickl János Lipót csak kb. 1750-ig volt Soosban gondnok, mert 1755-ben már egy bizonyos Beck úr a gondnok.⁷ Tehát állást változtatott, de hogy hová, nem sikerült megtudnom. 1759-ben azonban újra feltunik a család a közeli Mannersdorfban, ahol egy leányka születik. Soosban 1741 és 1748 közt három gyerek születik, elképzelhetetlen, hogy 1748 és 1759 között az utolsó gyerek előtt még legalább 2–3 gyerek ne született volna a családban. Rickl János Lipót második kb. tízéves munkahelyéről valószínűleg nyugdíjasként költözött Mannersdorfba, ahol felesége szülei is éltek.⁸ Így az utolsó gyerek itt született, és János Lipót is itt halt

meg 1762. március 12-én. Apósa Wagner Villibáld András és anyósa ? Mária Anna is itt haláloztak el 1759-ben, ill. 1763-ban. Az említett tíz év intervallumban bármikor születhetett Ferenc Bertalan, amit a Pesten történt elhalálozásakor a Józsefvárosi r. kat. anyakönyvi megjegyzés: 52 éves, is alátámaszt, mert ez 1752 születési évre mutat. De a rokonság megléte az is bizonyítékkul szolgálhat, hogy a József Antal és Ferenc Bertalan családja két generáción át is többrendbelileg vállalt egymásnál keresztszülőséget.

„St. Pölteni kutatásaim eredményeként előző cikkem első tábláját bőven ki kellett egészítenem a fenti adatokon kívül az első két gyerek halálozási adataival is. Az elmondott érvekre támaszkodva beállítottam ide, habár effektív dokumentum nem áll rendelkezésemre, Ferenc Bertalan személyét is.

„Egyébként a St. Pölten-i városi levéltárban megtaláltam a tanácsülési jegyzőkönyvekben 1758. szeptember 4.-ről Huster Antal kereskedő felvételét a polgárok közé és házvételét.⁹ Ez a ház a mai Linzerstr. 8. és Prandtauerstr. 9. sarokház helyén volt, és Huster Antal és felesége nevén volt 1780-ig. Itt élt Rickl József Antal 1763–1770 között és testvére Rickl Ferenc Bertalan kb 1769–1776 között, mivel akkoriban a tanulók, különösen ha vidékiek voltak, a főnök házában voltak kvártélyban.¹⁰

Rickl Ferenc Bertalanról minden valószínűséggel biztosra vehetjük, hogy a Gruden József és Társa gyarmatáru üzletet vette meg a házzal együtt 1777-ben, mikor a pesti polgárjogot megszerezte. A Gruden József és Társa cég hitelügyleteinek betáblázásával 1773 és 1776 között találkozunk Pest város betáblázási jegyzőkönyveiben, míg ezt követően a 80-as évek elején a Rickl Ferenc Bertalan cégnek vannak ilyen hitelügyletei.¹¹ Rickl Ferenc Bertalan azonban nem sokáig vezette a Vörös rákhoz címzett emez üzletét, mert már 1781. június 20.-án eladta a puszkapor árusítási joggal, sőt a Lipót, ill. Váci u. 140. sz. alatti házával együtt (azelőtt Gruden ház, ma a Váci u. 11)b sz. ház áll a helyén) minden bizonnyal édestestvérének Rickl József Antalnak.¹² Ő maga azonban továbbra is kereskedéssel foglalkozott, legalább is gyermekei keresztelesekor mindvégig mercator vagy negotiator a beírás mint atyai foglalkozás.

Családi élete nem volt zökkenőmentes. Mind a Terézváros, mind a Józsefváros anyakönyve őriz egy-egy bejegyzést, ahol a törvénytelen gyermek apjának Rickl Ferenc Bertalan kereskedő van feltüntetve, az előbbi Freund Magda, az utóbbi Wunsch Erzsébet anyától. Ez utóbbit aztán el is vette feleségül, bár a

házasságkötés tényét nem találtam a pesti anyakönyvekben. Mindenesetre a további gyermekek mind törvényesen születnek feleségétől Wunsch Erzsébettől, szám szerint heten. Közülük az ifjabb Ferenc 1849. évi végrendelete értelmében négyen értek felnőtt kort. A gyermekek közül kettőnek a keresztszülei Rickl József Antal ill. felesége Meixner Katalin. Rickl Ferenc 52 éves korában hunyt el 1804. október 13-án a pesti Józsefvárosi r. k. anyakönyv szerint. Családjának leszármazását a II. sz. tábla mutatja.

Közülük a legidősebb felnőtt kort ért gyermek Anna Borbála 1790. október 10-én született Pesten. Férjhez ment 1818. május 3-án diszpenzációval Auspitz Mihály Zsigmond kereskedő és vendéglőshöz, aki mint kikeresztelkedett zsidó 12 év magyarországi tartózkodást igazolt. Ebből a házasságból született 1819. május 3-án Auspitz Antal, aki 1866-ban nevét Rémi-re magyarosította.¹³ Rickl Anna Borbála így özanyja lett a 19. század második felében Pesten nagy szerepet vitt Rémi családnak (fővárosi bizottsági tagság, gőzfürésztelep, szálloda stb.). Ugyancsak Ő tőle származik testvére, II. Ferenc Bertalan 1849-ben született Mária leányának keresztanyja. Auspitz Jozefa is.

A második gyermek II. Ferenc Bertalan 1792. március 10-én született Pesten. Kereskedő pályára lépett. Fuszer- és gyarmatáru kereskedése lett Debrecenben. Az első nyomot 1813-ban találjuk róla a Debreceni Kereskedő Társulat levéltárában, ahol neve ekként szerepel: ifj. Rickl Ferenc. Üzlete és lakása a Piac utcán, háza viszont a Cegléd utcán, a mai Kosuth utca elején volt. Üzletét a debreceniek úgy hívták: a kis Rikli bolt. A nagy ugyanis a másik ág, a Rickl József Zelmos Török császárhoz címzett boltja volt.¹⁴

Még 1813-ban és 1818-ban keresztapja Rickl József Zelmos és neje Ivancsics Rosina egy-egy gyermekének. 1833-ban viszont özv. Rickl J. Znő Ivancsics Rosina az ő Erzsébet nevű leányának a keresztanyja. 1842-ben az Osztrák császárság Kereskedelmi és Ipari Almanachjában Debrecen városában mindkét üzlet: Rickl J. A. (Anselm = Zelmos) és Rickl Ferenc fel van sorolva a fuszeresek között.¹⁵

Családi élete még apjáénál is bonyolultabb volt. Három felesége volt, de mindegyiktől volt törvénytelen gyermeke is, bár őket utólagos házasságkötéssel vagy nevére íratással többnyire törvényesíttette. Első felesége Csengeri Klára, majd ennek húga Csengeri Juliánna, végül Szegedi Ágnes. Valamennyien református vallásúak, az első kettő debreceni, az utóbbi

mikepéresi születésű. Utódait a III. sz. tábla tartalmazza. 1849. október 16-án végrendeletkezett,¹⁶⁾ ahol Édesanyjától örökölt pesti negyedrészt házáról is intézkedik, egyébként minden vagyonát feleségére és két életben levő leányára Teréziára és Máriára hagyja. 1849. november 3.-án halt meg és a debreceni r. kat. temetőben temették el közvetlenül a másik Rickl ág kriptája mellé. Özvegye még 1850-ben is folytatta üzletét, de 1852 után már nincs nyoma a Kereskedő Társulat irataiban. A következő évben Mária nevé kiskorú leánya is meghalt, így csak Terézia leánya maradt, akiről azonban a debreceni r. kat. anyakönyvekben nincs további adat. Végrendeletén különben ez áll: Helybeli polgár és kereskedő. A polgárjogot mikor szerezte meg, nem tudom, a Herpay-féle Matricula civiumban ugyanis neve nem szerepel.

Rickl Ferenc Bertalan harmadik felnőtt kort ért gyermeke Gertrud, aki 1794-ben született Pesten. További éltéről csak annyit tudunk, hogy 1818. június 4-én keresztanyja Rickl József Ferenc Zelmosnak, a Rickl József Zelmos és Ivancsics Rosina fiának Debrecenben.

A negyedik gyermek Katalin, aki 1801-ben születik Pesten. Keresztanyja Rickl József Antalné Meixner Katalin. További sorsa ismeretlen.

Mivel II. Ferenc végrendeletében az anyai háznak csak negyedéről intézkedik, valószínű, hogy valamennyi testvére, vagy azok leszármazottai még életben voltak a végrendelet írásakor, azaz 1849-ben.

Érdekességként megemlíteném, hogy II. Ferenc végrendeletét sógora Balás Vendel fúszerkereskedő előtt kívánságára felolvasták. Az érdekesség abban van, hogy a mecenzéfi születésű Balás Vendel felesége ugyanis a debreceni r. kat. anyakönyv szerint Czirják Zsuzsanna Derecskéről, Rickl Ferenc felesége viszont Szegedi Ágnes Mikepécsről. Hogyan volt ezek után a sógorság? Részemről egyelőre megfejtethetlen.

Ezzel végére értem a Rickl János Lipót soosi kastélygondnok Magyarországra települt utódai történetét II. részének is.

Nagybákay Antal Zelmos

I. sz. tábla.¹⁷

Rickl János Lipót

sz. kb. 1695. ? †1762.márc. 12. kb. 67 évesen, Mannersdorf (Hürm), Alsó Ausztria.
kb. 1739 és 1749 között a soosi (Hürm) Rindsmaul-Neidegg grófi uradalom jószágkormányzója (Pfleger). Az anyakönyvben egyedül az ő neve előtt szerepel a Herr (úr) megjelölés.

Esküvő Soos (Hürm) 1740. október 30.

Felesége Wagner Anna Borbála, a Wagner Villibáld András rantzenbachi (Kilb, Alsó Ausztria) kiskorú Braun bárói uradalom jószágkormányzójának (Pfleger) leánya, aki sz. ? kb. 1683. †1759. dec. 14. Mannersdorf (Hürm) 76 éves korában és feleségének ? Anna Máriának, aki sz. ? kb. 1682. †1763.nov.15. Mannersdorf (Hürm) 81 éves korában.

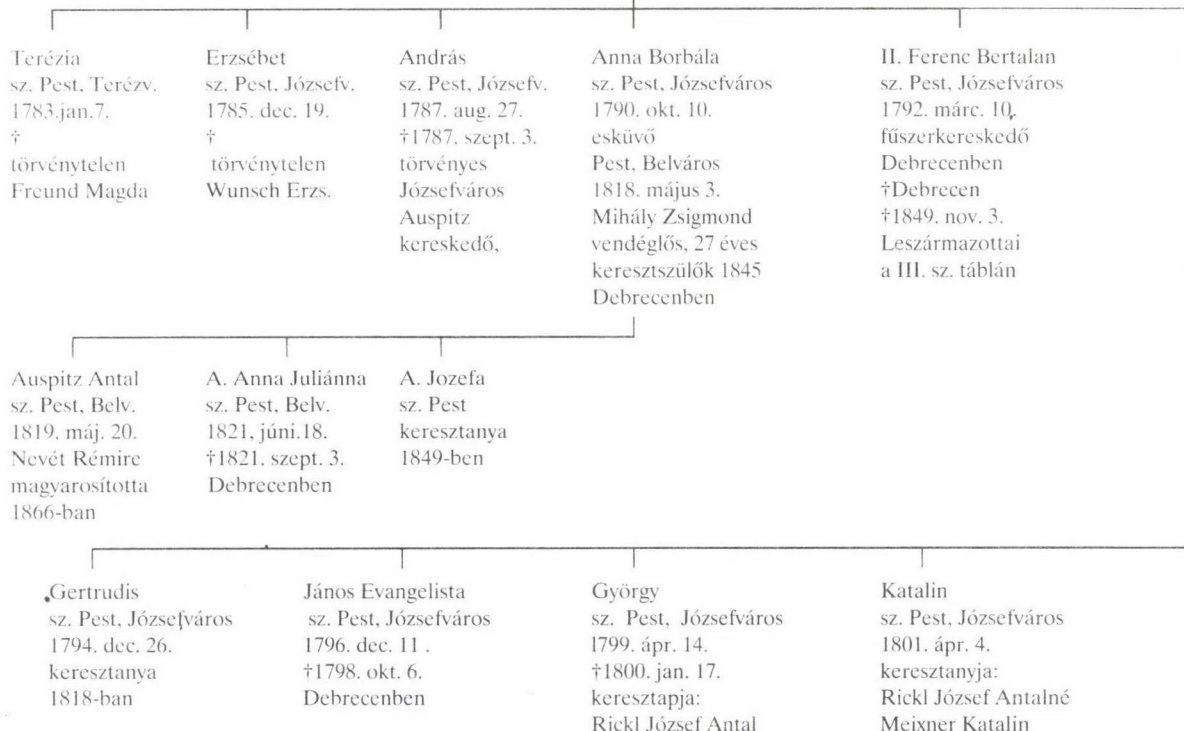
Lipót András	Anna Terézia	József Antal	Ferenc Bertalan	?	Anna Mária
sz. Soos, 1741	sz. Soos, 1745	sz. Soos, 1748	sz. ? kb. 1752.		sz. Mannersdorf
november 6.	június 27.	február 1.	†Pest, 1804. okt. 13.		1759. február 8.
keresztapa	keresztanya	keresztapa	52 éves korában		keresztanya
Haydn Jakab	Wagnerné	Krönmayer	fűszer-és anyag-		Springer Péter loos-
Seebenből	Anna Mária	János Soosból	kereskedő Pesten		dorfi pékmester
†Soos, 1742	(a nagymama)	† Debrecen	Pesti polgár 1777.		neje Anna Mária
november 13.	†Soos, 1747.	1812. szept. 15.			†Mannersdorf
53 hetes	20 hónapos	fűszer-és anyag-	leszármazottai		1759. okt. 29.
		kereskedő Pest.	a II. sz. táblán		első évében
		Kolozsvár, Debrecen			
		leszármazottai a Turul			
		70. (1997) 3-4. 86.			

II. sz. tábla

Rickl I. Ferenc Bertalan
anyag- és fűszerkereskedő Pesten
(aki az I.sz. táblán)

1777.szept.3. Pesti polgár, aki 1781-ben eladja Vörös rákhoz címzett üzletét, a puszkaporárusítási joggal és a Váci utcai házával együtt – szerintem – testvérbátyjának Rickl József Antal ugyancsak képzett fűszer- és anyagkereskedőnek. Mindketten Anton Huster St. Pölten-i kereskedőnél tanultak és dolgoztak ezt megelőzően. Meghalt 1804. okt. 13. Pesten. Felesége:

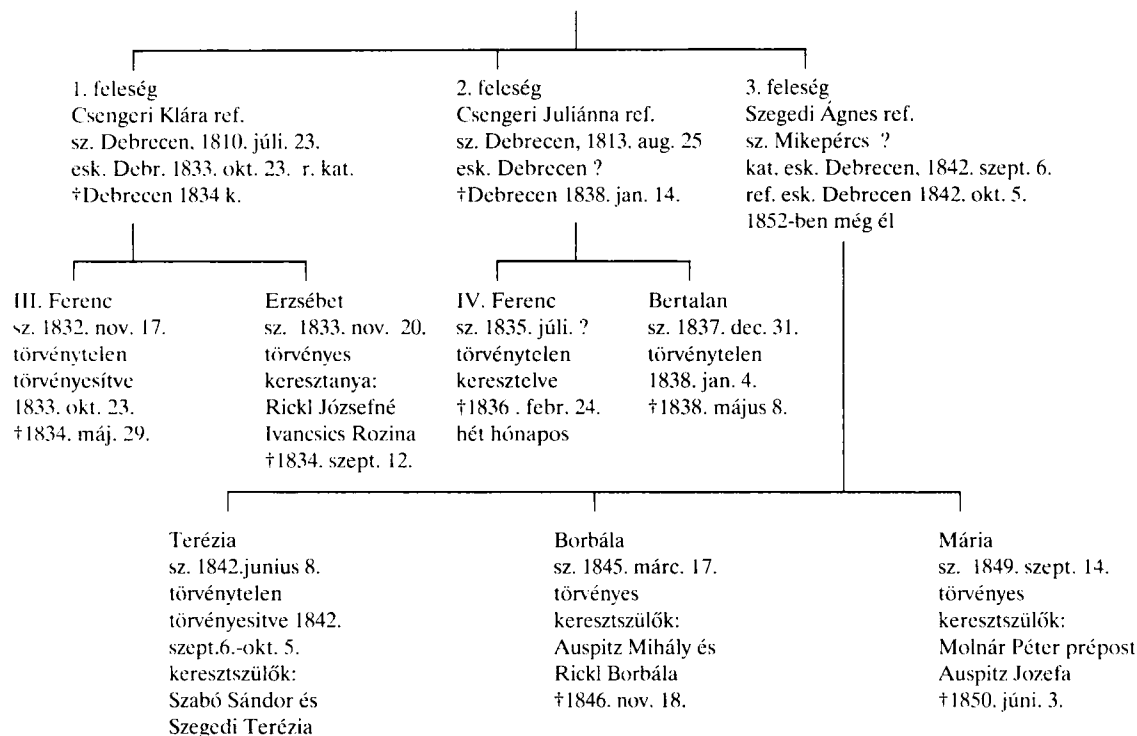
Wunsch Erzsébet
esküvő: ? kb. 1786/7.

A Linzer Straße 8./Prandbauerstraße 9. mai látképe

III. sz. tábla

II. Rickl Ferenc Bertalan
 fűszerkereskedő és háztulajdonos a Cegléd utcában, Debrecenben
 (aki a II. sz. táblán) mint debreceni polgár végrendelezik 1849. okt. 16-án.
 †Debrecen 1849. nov. 3.

JEGYZETEK

¹ Turul 1997. 3–4. 92. 5. jegyzet.

² Magyarul: Rickl Ferenc Bertalan római kat. kereskedő, aki szóbeli közlése szerint Ausztriából St. Pölten városából származik, a szokásos polgári eskü letétele és az előírt díj befizetése után ezen szab. kir. város polgárai közé felvétetett.

³ A püspöki levéltárban a St. Pölten városi, a Hümm községi, mely a soosi uradalom és a Mannersdorf település adatait is tartalmazza, és a Loosdorf községi 18. századi anyakönyveket néztem át. A városi levéltárban pedig a 18. századi tanácsulási jegyzőkönyvekben és a telekkönyvben kutattam.

⁴ Stadtarchiv St. Pölten. Ratsprotokolle 1767–1793. 292. l.: 1776. aug. 17. „Franz Bartholomeus Rickl Handlungs Diener bey H. Anton Huster allhier...”

⁵ Turul 1997. 3–4. 92. 4. jegyzet.

⁶ Diözesan Archiv St. Pölten. Loosdorf, Tauf- und Ehebuch I/2. 1672–1739.

⁷ F. Rametsteiner hümmi plébános levele cikkíróhoz 1938. ápr. 25-ről. (Cikkíró birtokában.)

⁸ A Wagner család már 1745-ben ott él, mivel a hümmi anyakönyv szerint Rickl Anna Teréziának, aki 1745-ben születik, keresztanyja Wagnerné a nagymama Mannersdorfból!

⁹ Stadtarchiv St. Pölten. Ratsprotokolle 1757–1767. 1758. szept. 4. Magyarul: Huster Antal kereskedőseggé kéri a Tanács hozzájárulását ház vételéhez és a polgárok közé való felvételéhez. A döntés: Fiat (Legyen).

¹⁰ Stadtarchiv St. Pölten. Grundbuch. (Telekkönyv): Linzer Str. 8 – Prandtauer Str. 9. 1758–1780 között Huster Antal és neje Mayer Sabina tulajdona. Mai és 1697-es alakját képeken mutatom be.

¹¹ *Bácskai Vera*: Pénz- és áruhitel Pesten a XVIII. század második felében. In: Tanulmányok Budapest múltjából. XVIII. Bp., 1971. 181.

¹² Budapest Fővárosi Levéltár. Pesti tanácsulási jegyzőkönyvek. 1781. június 20.

¹³ Századunk névváltoztatásai. (1800–1893). Bp., 1895. 187.; Udv.Kanc. 1866/16174.

¹⁴ *Nagybákay (Rickl) Antal Lajos*: A Rickl család története. Kézirat. A Török császár bolt Dragota Ignác alatt c. fejezet jegyzeteiben.

¹⁵ Allgemeine Handels-, Gewerbs- u. Fabriks Almanach für den österreichischen Kaiserstaates. Jahrgang 1842. Verfasst von Franz. B. Fray. 496–498. l.: „Debrezin in Oberungarn...”

¹⁶ Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen sz. kir. város. Végrendeletek. 2224. sz.

¹⁷ A táblákban szereplő anyakönyvi adatok a már említett hürmi (Alsó Ausztria), a pesti Belváros, Terézváros, és Józsefváros r. kat. plébánia anyakönyveiből, a debreceniek a Szt. Anna r. kat. plébánia és a ref. Kollégium anyakönyveiből származnak. A debreceni anyakönyvi adatok egy része Dr. Bakay Mária tevékeny közreműködésének eredménye, amiért ez úton is hálás köszönetemet fejezem ki.

*A Rickl családdal foglalkozó
1997 után megjelent további forrásmunkák*

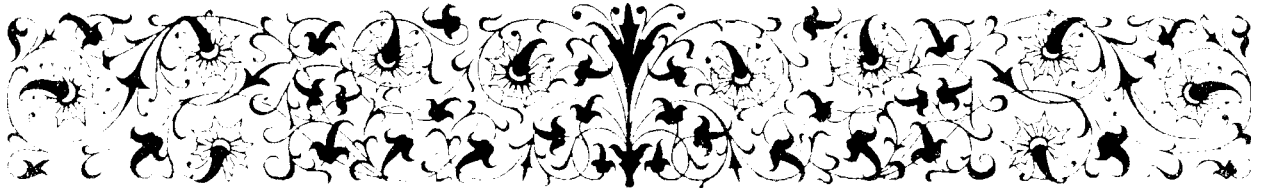
1. *Bona Gábor*: Hadnagyk és főhadnagyk az 1848/49. évi szabadságharcban. III. Bp., 1999.

2. *Nagybákay Antal Zelmós*: Műkedvelő előadások és hangversenyek egy debreceni polgárcsalád levelesládájának dokumentumai alapján. (1874–1911). A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1995/96. Debrecen 1998.

3. *Nagybákay Antal Zelmós*: Egy megnevesített debreceni polgár család története és leszármazása: a nagybákai Sesztina család. *Turul* 71. 1998. 1–2.

4. *Nagybákay Antal Zelmós*: A debreceni Rickl család 1848-as hagyományai. In: Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1997/98. Debrecen 1999.

5. *Nagybákay (Rickl) Antal Zelmós*: Nagyhegyes és a „Rikli” család. Nagyhegyesi Hírek. II. évf. VII. sz. 1999. szept.

PÜSPÖKI JOGHATÓSÁG A SOMOGYI RÉGIÓ FELETT SZENT ISTVÁN KORÁBAN

Szent István uralkodásának idejéből a király két oklevele hozható kapcsolatba a somogyi régió feletti püspöki joghatósággal: a pannonthalmi alapítólevél és a veszprémi püspökség oklevele. Az 1001. évi keltezésű, de valószínűleg 1002-ben készült pannonthalmi alapítólevél e vonatkozásban három fontos megállapítást tartalmaz: 1. Szent István király Somogy megye tizedét (*comitatus decimationem*) a Szent Márton monostornak ajándékozta, 2. a tizedért cserébe kárpótolta az illetékes megyéspüspököt: Szent Mihály egyházának adományozta Kortó birtokot és tartozékait, 3. a mindenkorai pannonthalmi apát jogot kapott arra, hogy szükség esetén szabadon döntsön, melyik püspököt kéri fel, hogy a monostor szerzeteseit a papi rend fokozataiban részesítse.¹ Mindebből három következtetés vonható le: 1. a tizedadományozás a somogyi régió egyházi hovatartozását nem érintette, 2. Somogy változatlanul a tizedért kárpótolt Szent Mihály székesegyház főpapja, vagyis a veszprémi püspök egyházmegyéjének része volt, 3. a pannonthalmi apátot nem illette meg az alapvető püspöki jogosítvány, az ordinálási jog. Ezek után feleslegesnek tűnik a kérdés, hogy Szent István király uralkodása alatt (és később) volt-e olyan időszak, amikor Somogyban nem a veszprémi püspök, hanem a pannonthalmi apát gyakorolta a püspöki jogokat.

A kérdésfeltevésnek azonban van létjogosultsága, mégpedig két okból. A pannonthalmi alapítólevél – mint köztudott – nem Szent István-kori formájában, hanem annak későbbi módosított, interpolált változatában maradt ránk.² Ezért minden elemével kapcsolatban felvethető és vitatható, hogy eredeti vagy interpolált részből van-e szó. Mindenesetre megnyugtató, hogy az alapítólevél három idézett információjának nyoma van II. Paszkál pápa vitathatatlan hitelű

1102. évi bullájában. Sőt, az apátság sajátos tizedjogáról már a legkorábbi Szent István legenda, az 1080 táján keletkezett nagyobbik legenda is tudósít.³ A másik ok egy negatívum: a veszprémi püspökség kelet nélküli, illetve 1009. évi keltezésű változatban ismert oklevele egy szót sem ejt a somogyi régióról. Ez azért is elgondolkodtató, mert Szent István hítelestnek tekintett oklevele a püspökség kiterjedéséről és birtokairól tájékoztat. Eszerint a veszprémi Szent Mihály egyháznak alávetett Veszprém, Fehérvár, Kolon és Visegrád várak és a hozzájuk tartozó területek alkotják a veszprémi egyházmegyét, és ezen belül a Szent Mihály egyház a királytól hét falut kapott.⁴ A felsorolt hét falu egyike sem található Somogyban, valamennyi az egyházmegyének a Balaton vonalától északra eső részén terült el. Tovább bonyolítja a kérdést, hogy a források mit sem tudnak arról, hogy a pannonthalmi apát vagy bármely főpap a megszerzés után idővel elveszítette, a veszprémi püspök pedig egyáltalán megkapta vagy a megfosztás után visszanyerte volna a püspöki joghatóságot Somogy felett. A későbbi forrásokból viszont egyértelműen megállapítható, hogy ebben a régióban is a veszprémi püspök gyakorolja (a tizedszedést kivéve) a főpapi jogokat. Ezt a tényt sohasem vitatta senki, míg a rendkívül jelentős jövedelmet biztosító tizedjog miatt számos per folyt a pannonthalmi apát és a veszprémi püspök, illetve az apát és a Somogyban birtokos többi egyházi intézmény között.⁵

A pannonthalmi alapítólevélben és a veszprémi püspökség Szent István-kori oklevelében észlelhető ellentmondás a somogyi egyházi joghatóságot illetően nyilvánvaló: az alapítólevél elismeri a veszprémi püspök joghatóságát Somogyban, a veszprémi oklevél viszont hallgat róla. Az ellentmondás feloldása régóta foglal-

koztatja a kutatókat.⁶ Akik az utóbbi hiányosságból indultak ki, úgy vélekedtek, hogy hosszabb-rövidebb ideig nem a veszprémi püspök, hanem más egyházi személy rendelkezett Somogyban az egyházi joghatósággal. Horváth Mihály kivételével átmenetileg a pannonthalmi apátot tartották Somogyban a püspöki jogok birtokosának. Állításuk megfogalmazásához abból is erőt merítettek, hogy Szent István nagyobbik legendája és nyomán a Hartvik-féle legenda kimondta, az uralkodó a pannonthalmi apátságot a tizedfizetés tekintetében a püspökségekhez tette hasonlónak.⁷ Ezzel szemben Horváth Mihály, aki egykori főpapként tisztában volt a püspöki hatalom mibenlétével, a pécsi püspökben vélte megtalálni a somogyi régióban gyakorolt püspöki jogok átmeneti birtokosát.⁸ A kutatók másik csoportja a pannonthalmi alapítólevélből indult ki. Miután hitelesnek tekintette állítását, hogy Somogy a veszprémi püspök joghatósága alatt áll, arra keresett magyarázatot, miért nem tükröződik ez a felfogás Szent István veszprémi oklevelében. Végül arra az eredményre jutott, hogy a Kolon várához tartozó régió egykor magában foglalta Somogy területét, vagyis Somogy implicité szerepel a püspökség oklevelében.

Mindkét nézetnek vannak gyenge pontjai. Legfőképpen azt kell kiemelni, hogy mindkettő – az egyik nagyobb, a másik kisebb mértékben – szembekerült a pannonthalmi alapítólevél tartalmával. Az apát püspöki jogai mellett érvelők mellőzték a veszprémi püspök somogyi joghatóságára, a veszprémi püspök somogyi joghatóságát védelmezők pedig Somogy vármegye önálló létére vonatkozó részeket. Az interpolációval többé-kevésbé mindkét felfogás védhető. Ezzel összhangban természetes volt, hogy a 19. század végén a veszprémi püspökség oklevéltára első és második kötetben egymástól függetlenül mindkét felfogást közölte.⁹ A két vélemény azóta is egymás mellett létezik.

A pannonthalmi apát Somogy feletti püspöki jogosítványairól szóló nézetet Kristó Gyula is osztotta. A vármegyék kialakulásáról írt alapvető munkájában 1988-ban így fogalmazott: „István négy várat rendelt határaival együtt a veszprémi egyház alá: Veszprémet, Fehérvárat, Kolont és Visegrádot, vagyis e négy megye alkotta a veszprémi egyházmegye területét. Somogy területe 997–1002 között Veszprém fennhatósága alá tartozott, tizedét a veszprémi egyház kapta, ám 1002-ben a tizedek csere fejében a pannonthalmi apátság kezére jutottak. Somogyra csak utóbb, de még az Árpád-kor folyamán terjedt ki újra Veszprém egyházi fennhatósága.” A lényegyet tekintve ugyanezt

megismételte akkor is, amikor kötetében Somogy vármegye korai történetének tárgyalásához eljutott: „A veszprémi püspökség területének ötödik, az 1009. évi oklevélben nem említett vára (és megyéje) Somogy volt. Itteni hiányának az az oka, hogy egyházi joghatóság szempontjából 1002 óta Pannonthalmához és nem Veszprémhez tartozott, ám később – a XII. század óta bizonyosan – a plébániák vonatkozásában Veszprém fennhatósága érvényesült a somogyi területen; a somogyi tizedek ügyében azonban hosszas pereskedés folyt Pannonthalma, illetve a veszprémi és a zágrábi püspökség között.”¹⁰

Korábbi előzmények után a közelmúltban viszonylag részletesen foglalkoztam a 11. században a somogyi régió felett gyakorolt egyházi joghatósággal.¹¹ Szakítottam a korábbi (a pannonthalmi alapítólevélre és a veszprémi oklevélre épülő) és immár természetlen megközelítési móddal, és új forrásokat is bevontam a téma vizsgálatába. Mindenekelőtt arra a kérdésre kerestem a választ: Van-e alapja a pannonthalmi apát püspöki joghatóságának? Döntően nyugati analógiák segítségével és a püspöki hatalom mibenlétének bemutatásával kíséreltem meg bizonyítani, hogy Somogyban (és másutt) a pannonthalmi apátnak az ezredfordulón (és később) nem lehetett püspöki joghatósága. Nyugat-Európában gyakran előfordult, hogy püspök állt apátként az egyházmegyéje székhelyén élő szerzetesi közösség élén. Az ilyen püspök-apát természetesen főpapi és nem apáti mivoltából adódóan gyakorolta egyházmegyéjében a püspöki jogokat. A reims-i kivételes esettel arra is utaltam, hogy sükséghelyzetben (a főpap lemondása esetén) az egyházmegye székhelyén működő monostor apátja is gyakorolhatta a püspöki jogosítványok egy részét alkotó kormányzati hatalmat, de a püspöki hatalom egészét, a főpap szakrális teendőit nem láthatta el.¹² Azt is érzékeltettem, hogy az ezredfordulóra a püspöki és az apáti méltóságot nem egy helyütt már szétválasztották egymástól. Így a magyarországi térítési kísérletéről jól ismert Szent Wolfgang regensburgi püspök egyik első ténykedése volt, hogy 973-ban a gorzei reform szellemében megszüntette a püspökség és a regensburgi Szent Emmeram-apátság vezetésében régóta fennálló perszonáluniót, és birtokkal látta el az önállósított apátságot. Példáját követte Frigyes salzburgi érsek is, amikor 987-ben érsekségétől elválasztotta a salzburgi Szent Péter-apátságot.¹³ A nem püspöki székhelyen működő pannonthalmi monostor és apátja helyzete egészen más volt. Nem tudunk arról, hogy a monostor irányítója püspök-apát lett vol-

na. Sőt, egyik Szent István-kori apátjáról biztos tudomásunk van, hogy nem volt püspök-apát. Szent István egykori kortársa, az 1036-ban pécsi püspökké lett Mór maga jegyezte fel, hogy pannonhalmi diákként, majd apátként szerzett értesülései alapján utóbb mint pécsi püspök foglalta írásba a két zobori remete történetét.¹⁴ Ha ennek ellenére mégis feltételezzük, hogy a pannonhalmi apát az első ezredforduló tájékán a szerzetesi közösség lakóhelyétől oly távol eső Somogyban püspöki jogokat gyakorolt volna, azok csak kormányzati jogosítványok lehettek, mert a szakrális teendők végzésére csak püspöknek volt felhatalmazása. Ebben az esetben az egyházi joghatóságot Somogyban két személy: a püspöki hatalom teljességével felruházott püspök és a pannonhalmi apát megosztva gyakorolta volna. Nem valószínű, hogy Magyarországon az egyházszervezés korai szakaszában az egyetemes egyház több évszázados tapasztalatát közvetítő külföldi eredetű papság közreműködésével olyan döntés született, amely megosztotta a püspöki hatalmat és felelősséget, a feltételezett módon kettéválasztotta a püspöki hatalomgyakorlást, és ezzel veszélyeztette az egyházépítő munka sikerét. Különösen nem az első ezredfordulón, amikor az egyházi törékvések az egyházmegyékben éppen a püspöki hatalom megerősítését szolgálták.¹⁵

Miután megítélésem szerint cáfoltam azt a feltevést, hogy Somogy a 11. században a pannonhalmi apát egyházi fennhatósága alá tartozott, feltettem a kérdést: Ki gyakorolta Somogyban a püspöki jogokat a 11. században? Az 1061. évi zselicszentjakabi és az 1091. évi somogyvári alapítólevél, valamint a somogyi régióval kapcsolatos zágrábi püspökség 1090 körüli megszervezéséről 1134-ben készült feljegyzés vizsgálata egyértelműen bizonyította, hogy Somogyban a veszprémi főpap mindhárom esetben ténylegesen érvényesítette püspöki jogait.¹⁶

Mivel semmi bizonyítékát, nyomát sem találtam annak, hogy a pannonhalmi apát vagy más főpap itt – akár átmenetileg is – püspöki joghatóságot gyakorolt volna, és a zselicszentjakabi alapítólevél (miként a középkori források zömében lenni szokott) nem valaminek a kezdetéről, vagyis nem a veszprémi püspök somogyi joghatóságának megszerzéséről, hanem érvényesüléséről tanúskodott. nyugodt szívvel kijelenthettem, hogy Szent István uralkodása alatt és később minden megszakítás nélkül Somogy a veszprémi püspök joghatósága alatt állt, s területe a veszprémi egyházmegye része volt.

A két kérdésre adott válasz teljes mértékben összhangban van azzal, amit az interpolált pannonhalmi

alapítólevél feljegyzett.¹⁷ De az egymást erősítő közös állítás, hogy Somogy Szent István korában is a veszprémi püspök joghatósága alá tartozott, szemben áll a veszprémi püspökség Szent István-kori oklevelével, mert abban az egyházmegye területét meghatározó listából éppen Somogy neve hiányzik. Mivel az alapítólevélről független vizsgálódásaim és az alapítólevél szerint Somogy a veszprémi püspök alá tartozott, továbbá a veszprémi oklevél felsorolásának pontossága nem vonható kétségbe, az elientmondás köztük csak látszólagos lehet. Az ellentét tehát feloldható. Ha a veszprémi egyházmegye kiterjedt a somogyi régióra, márpedig az elmondottak alapján ez a helyzet, akkor a veszprémi oklevélnek valamilyen formában tartalmaznia kellett a somogyi területet is. Itt elfogadtam és rögvést módosítottam is az elődök gondolatmenetét: a térképre nézve úgy ítélt meg, Somogy nemcsak Kolonnal, hanem Veszprémmel is kapcsolatba hozható. Számba vettem a lehetőségeket, és arra a következtetésre jutottam, hogy a somogyi régió átmenetileg inkább a jelentősebb Veszprémhez tartozott.¹⁸ Nézetem szerint a lázadás leverése után Koppány uralmi körzetét, a somogyi régiót, nevét és egységét megtartva 997-ben Veszprémhez csatolták, majd 1009 után, de még Szent István életében önállóságát helyreállítva vármegyévé szervezték. Ez a felfogás magyarázza Somogy hiányát a veszprémi oklevélben, nem szül újabb ellentmondást, és a pannonhalmi alapítólevéllel is összeegyeztethető, egyedül Somogy minősítését, a vármegye (*comitatus*) megjelölést kell az interpoláció rovására írni.¹⁹

Gondolatmenetem logikai vázát és a segítségével kifejtett véleményt azért mutattam be újra, mert Kristó Gyula 12 év után visszatért Somogy Szent István-kori történetének vizsgálatához, és eredményeit részben fenti felfogással vitázva fejtette ki és tette közzé.²⁰ Lényegében megismételte korábbi nézetét. Szerinte az ezredfordulón Somogy nem tartozott sem Kolonhoz, sem Veszprémhez, hanem önálló vármegye volt, és egy rövid ideig Pannonhalma egyházi fennhatósága alatt állt. Mindössze annyit módosított felfogásán, hogy ezt az átmeneti időszakot erősen lerövidítette. Most már úgy véli, hogy a veszprémi oklevél 1009. évi kiadását követő évtizedekben „a Somogy feletti egyházi joghatóság tekintetében a helyzet módosult. Veszprém 1061-ben – a tizedeket leszámítva – már püspöki joghatóságot gyakorolt Somogyban. Azt is lehet mondani, ezzel az új helyzettel Somogy jogállása az európai sztenderdhez igazodott.”²¹ Ez az állítás merészen azt feltételezi, hogy Somogy esetében a nyugati egyházi intézményekből Magyarországra érkező papság koráb-

ban nem azt a gyakorlatot valósította meg, amit jól ismert, és amiben egykor otthon tevékeny részt vállalt.

A változás bekövetkeztére utaló 1061-es évszám, mint *terminus ante quem* jelzi, hogy Kristó Gyula cikemből (bár erre kifejezetten nem utal) elfogadta azt az állítást, hogy 1061-ben a zselicszentjakabi monostor alapításánál György püspök veszprémi főpapként püspöki jogait gyakorolta Somogyban. De úgy ítélte meg, hogy a Pannonhalma somogyi egyházi fennhatóságát 1061-ben cáfoló tény a hozzá hasonló későbbi adatokkal együtt „aligha jogosíthatja fel Solymosít arra, hogy az ezen időszakra érvényes adatait a század első hat évtizedére is kiterjessze”.²² Figyelmeztetését el tudnám fogadni, ha említett adataim nem egy logikai rendszer egymásra épülő, koherens alkotóelemei volnának, és ha Kristó Gyula 12 év után végre egyetlen adattal is bizonyítani tudná Pannonhalma egyházi joghatóságát Somogyban, immár az 1061 előtti évtizedekre. Bizonyára megdönthetetlen bizonyítékai vannak, ha nagyvonalúan mellőzhetőnek véli a püspöki hatalomról szóló vagy a nyugati analógiákat bemutató fejtegetéseimet. Az utóbbi elhallgatása különösen érthetetlen, hiszen maga is gyakran hivatkozik analógiára, miként Somogy vármegye megszervezése kapcsán ebben a cikkében is tapasztalhatjuk.²³ De lássuk a bizonyítékokat!

Kristó Gyula szerint „vannak adatok és megfontolások, amelyek mellett szólhatnak, hogy Pannonhalma egy rövid ideig egyházi fennhatóságot élvezett Somogyban, 1009-ben bizonyosan, s ezért maradt ki a veszprémi oklevél felsorolásából a veszprémi püspökség joghatósága alá tartozó várak és területek közül Somogy neve”.²⁴ Az óvatos felvezetést követő kis kitérő után az utolsó bekezdésből megtudhatjuk, hogy „van két olyan forrásunk, amely mintha megőrizte volna annak emlékét, hogy Somogy felett Pannonhalmának a tizedeken túlmenő joghatósága volt. Az egyik a 14. századi krónikakompozíció. Eszerint István Koppány legyőzése után «a Koppány vezér tartományában levő összes népet, a szabadok, a gabonafélék és a nyájak tizedeit örök jogon Szent Márton monostorának rendelte adni».”²⁵ E helyütt az összes nép (*universus populus*) Pannonhalmának történő adományozása mutatja, hogy az apátságnak a tizedeken kívüli, a tizedeken túli joghatósága is volt Somogy felett. A másik forrás a kisebbik István-legenda. Eszerint István a meg nem nevezett legyőzöttek – Somogy népe – birtokaiból «önnön hasznára semmit meg nem tartott, hanem eltávozván Szent Mártonnak ajánlotta fel, akinek tiszteletére templomot is emelt. Azokat pedig és utódait mind a mai napig az egyház szolgájává tette. Ké-

sőbb főembereinek közbenjárására fontolóra vette, hogy javaikból csupán (*tantum*) tizedet adjanak, ne-hogy nyomorúságukban a föld színéről kivessenek».”²⁶ E kútfő világosan utal arra, hogy Somogy és Pannonhalma viszonyában az eredeti Szent István-i szándékhoz képest utóbb (*postea*) módosulás történt, csökkent Pannonhalma joghatóságának mértéke Somogy és népe felett. Magam adatok híján természetesen nem vállalkozhatok annak meghatározására, hogy Pannonhalma milyen mértékben, mely területeken gyakorolt földesúri és egyházi joghatóságot a 11. század első évtizedében Somogy felett. E tekintetben megbízom István 1009. évi állásfoglalásában, aki azzal, hogy – a véleményem szerint ekkor már szinte bizonyosan önálló megyeként (várispánságként) létező – Somogyot nem említette a veszprémi püspökséghez tartozó várak és területek között, úgy ítélte meg: Somogy Pannonhalmához tartozik és nem Veszprémhez, de legalábbis úgy: Pannonhalmának erősebbek a jogai Somogy felett, mint Veszprémnek.”²⁷

Latinos műveltségű matematikatanárom egy-egy tétel bizonyításának levezetését szóban és írásban azzal zárta: *quod erat demonstrandum*. Akkor minősített így, ha a bizonyítandó tétel és a levezetés végeredménye megegyezett egymással, vagyis a levezetés azt az eredményt hozta, amit bizonyítani kellett. Magától értetődően a bizonyítandó tétel menet közben (a bizonyítás során) nem változhatott. Sajnos, Kristó Gyula idézett gondolatfűzéséről ugyanez nem mondható el. Először azt feltételezi, hogy adatai szerint „Pannonhalma egy rövid ideig egyházi fennhatóságot élvezett Somogyban”. Később azt valószínűsíti, hogy adatai alapján „Somogy felett Pannonhalmának a tizedeken túlmenő joghatósága volt”, illetve „az apátságnak a tizedeken kívüli, a tizedeken túli joghatósága is volt Somogy felett”. Végül kimondja, hogy „Somogy és Pannonhalma viszonyában az eredeti Szent István-i szándékhoz képest utóbb (*postea*) módosulás történt, csökkent Pannonhalma joghatóságának mértéke Somogy és népe felett”. De adatok híján azonnal elzárkózik attól, hogy meghatározza, „Pannonhalma milyen mértékben, mely területeken gyakorolt földesúri és egyházi joghatóságot a 11. század első évtizedében Somogy felett”. Helyette inkább bizalmát fejezi ki Szent István 1009. évi állásfoglalásában. Az uralkodó ugyanis Somogy nevét kihagyta a veszprémi oklevélből, és ezzel „úgy ítélte meg: Somogy Pannonhalmához tartozik és nem Veszprémhez, de legalábbis úgy: Pannonhalmának erősebbek a jogai Somogy felett, mint Veszprémnek”.

Cikke utolsó bekezdéséig meg voltam győződve arról, hogy Kristó Gyula állításom cáfolataként azt kívánja bizonyítani: Somogy felett a 11. század első évtizedeiben a pannonhalmi apát gyakorolta az egyházi joghatóságot. A végén kiderült, hogy a források erre nem alkalmasak, másra valók, mert azok saját megfogalmazása szerint az apátság tizedeken túlmenő joghatóságára utalnak. Az 1100 táján megfogalmazott krónikapasszusból Kristó Gyula az apátság tizedeken túli joghatóságára, az 1083 után keletkezett legendarészletből pedig a joghatóság mértékének csökkenésére következtetett. Egyik esetben sem minősítette ezt a joghatóságot egyházinak, és nem véletlenül. Az egyházi joghatóság és a tizedeken túli joghatóság globális fogalma nemcsak a formális logika szerint, hanem tartalmilag sem tekinthető azonosnak. Kaphatott Pannonhalmra Szent Istvántól bármennyi szolgát és földet Somogyban, attól még a régió felett egyházi joghatósága nem lett. A szolgák és földek feletti tulajdonjoga nem kevésbé fontos földesúri joghatóságát alapozta meg. Ennek szerény mértékű kiterjedtségéről az apátság javainak Szent László-kori összeírása megbízhatóan tájékoztat. A többségükben azonosítható birtokok közül 1090 táján mindössze néhány birtokrész (Bálványos, Fonyód, Kiliti, Kőröshegy, Tard, Tepej) és a zselici erdőségbeli prédiüm feküdt Somogyban.²⁸ Ezek eredetéről keveset tudni, mindössze annyit, hogy Bálványost már a pannonhalmi alapítólevélben is számba vették, míg a legtekintélyesebb somogyi területet, a zselici birtokot, Szent László adományozta az apátságnak.²⁹ Az értelmezési nehézségek³⁰ dacára a két forrásrészlet alapján Somogyban az apátságnak a *földesúri* joghatósága és tizedjoga bizonyítható, nem pedig a tizedszedési jogon túli *egyházi* joghatósága, noha éppen ez volt a vita tárgya. Az előbbi senki sem vitatta, az utóbbiról pedig az idézett forrásokban egy szó sem esik.

Kristó Gyula vélekedésének, hogy „Pannonhalmra egy rövid ideig egyházi fennhatóságot élvezett Somogyban”, az ő szavait kölcsönvéve, nincs „semmiféle forrásos megalapozottsága”, noha úgy állította be, hogy neki erre talán vannak adatai, mert különben „talán kár is lenne az ötletre szót vesztegetni”.³¹ Ezek után tudományos munkában kissé szokatlan, de az előzmények ismeretében talán érthető módon előke-rül a bizalom, a hit Szent István 1009. évi állásfoglalásában, a segítségül hívott uralkodó Kristó Gyula által megfogalmazott és így szükségképpen az övével egyező ítéletében. Méltatlan lenne itt folytatni. Abban talán egyetértünk, hogy Szent István nem a mi kérdésünkre adott választ a Somogyról és Pannonhalmáról egyaránt szót sem ejtő veszprémi oklevélben. Számára ismert volt, hogy a somogyi régió felett ki gyakorolta az egyházi jogokat, a veszprémi püspök vagy a pannonhalmi apát, hogy ki birtokolta a világi joghatóságot, a somogyi, a koloni, netán a veszprémi ispán, sőt még azt is tudhatta, kik voltak a régió földesurai. Számunkra ezek megválaszolandó kérdések. Ehhez a feladathoz kevés, gyakran ellentmondásos, nem is mindig hiteles, többnyire nem is egykorú forrás és analógiák állnak rendelkezésünkre. Segítségükkel minden ötletet meg kell vizsgálni, s ha lehet, rendszerbe foglalni. Erre törekedve végeztem a közelmúltban minden eddiginél részletesebb vizsgálatot, és jutottam arra az eredményre, hogy a somogyi régió Szent István korában – miként később is – a veszprémi püspök egyházi joghatósága alatt állt, területén a pannonhalmi apátot Szent István adományaként a tizedszedés joga illette meg. Feltételeztem továbbá, hogy a somogyi régiót átmene-tileg a veszprémi ispán kormányozta. Nincs semmi ok arra, hogy ezen változtassak.

Solymosi László

JEGYZETEK

¹ *Diplomata Hungariae antiquissima*. (továbbiakban: DHA) I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131. Edendo operi praefuit *Georgius Györfy*. Adiuverunt *Johannes Bapt. Borsa*, *Franciscus L. Hervay*, *Bernardus L. Kumorovitz* et *Julius Moravcsik*. Budapestini 1992. 39–41.

² *Érszegi Géza*: Szent István pannonhalmi alapítólevele. (Oklevéltani-filológiai kommentár.) (továbbiakban: Érszegi i. m.) In: *Mons Sacer*. 996–1996. Pannonhalmra ezer éve. (továbbiakban: *Mons Sacer*) I. Szerk. *Takács Imre*, *Szovák Komél*, *Monostori Martina*. Pannonhalmi, 1996. 47–89.

³ DHA I. 333–334.; *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. (továbbiakban:

SRH) *Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery*. I–II. Budapestini 1937–1938. II. 383–384.

⁴ DHA I. 52–53.

⁵ Az apátság tizedeire összefoglalóan: *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története*. Szerk. *Erdélyi László*. (később) *Sörös Pongrácz*. I–XII/B. Bp., 1902–1916. I. 144–186.

⁶ A kérdés irodalmát, amelyre az alábbiakban csak szükség esetén hivatkozom, lásd *Solymosi László*: Püspöki joghatóság Somogyban a XI. században. (továbbiakban: Solymosi: Püspöki joghatóság.) *Tudul* 72 (1999), 104–107.

⁷ SRH II. 383–384, 409–410. Vö. Az államalapítás korának írott forrásai. (továbbiakban: ÁKÍF) Az előszót írta, a szövegeket

válogatta, a kötetet szerk. *Kristó Gyula*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged, 1999. 283 (987. jegyzet). Az észrevétel Thoroczkay Gábortól származik.

⁸ *Horváth Mihály*: A kereszténység első százada Magyarországon. Bp., 1878. 195 (2. jegyzet).

⁹ Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. (A veszprémi püspökség római oklevéltára.) I–III. Edita a Collegio Historicorum Hungarorum Romano. IV. Edidit *Josephus Lukács*. Budapestini 1896–1907. I. XII. LXXVII. II. LXXI.

¹⁰ *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp., 1988. 226. 254. Vö. *Györffy György*: Szlavónia kialakulásának oklevéltörténelmi vizsgálata. *Levéltári Közlemények* 41 (1970). 224. 226.: *Uő*: Die Nordwestgrenze des byzantinischen Reiches im XI. Jahrhundert und die Ausbildung des „ducatus Sclavoniae“. In: *Mélanges offerts à Szaboles de Vajay. Rassemblés et présentés par le comte d'Adhémar de Panat et le chevalier Xavier de Ghellinck Vaernewyck*. Braga, 1971. 298 (térképpel).

¹¹ *Solymosi*: Püspöki joghatóság. 100–107. Cikkem jegyzetek nélküli változata: A veszprémi püspökség és a somogyi régió a XI. században. In: *Veszprém megyei honismereti tanulmányok*. XVIII. Szerk. *Tóth Dezső*. Veszprém, 2000. 9–14. Vö. *Solymosi László*: Veszprém korai történetének néhány kérdése. In: (Szerk. *Kredics László*.) *Válaszút. Pogányság–kereszténység, Kelet–Nyugat*. Konferencia a X–XI. század kérdéseiről. Veszprém, 2000. május 8–10. Veszprém, 2000. 138.

¹² *Stratmann, Martina*: Hinkmar von Reims als Verwalter von Bistum und Kirchenprovinz. (Quellen und Forschungen zum Recht im Mittelalter Bd. 6) Sigmaringen, 1991. 5, 57.

¹³ Geschichte Salzburgs. Stadt und Land. Gesamtherausgeber *Heinz Dopsch* – *Hans Spatzenegger*. Bd. I/1–3. Hg. v. *Heinz Dopsch*. Salzburg, 1981–1984. I/1. 210–211. I/2. 1009.; *Lexikon des Mittelalters*. I–IX. München–Zürich, (a VII. kötetből) München, 1977–1998. VII. 566, 568, 1333. IX. 306–307.; *Siede, Ingrid*: Mittelalterliche Kunst in Regensburg als Spiegel der Kontakte zwischen Bayern und Ungarn im 10. und 11. Jahrhundert – Zur Rolle Bischof Wolfgangs. In: *Válaszút* (ld. 11. jegyzet), 208, 211, 216. Vö. *Mezey László*: Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. Bp., 1979. 93.; *Kubinyi András*: Püspöki rezidenciák a középkori magyar királyságban. In: *Uő*: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. (METEM Könyvek 22.) Bp., 1999. 215.

¹⁴ *Ego quidem Maurus nunc Deo miserante episcopus, tunc autem puer scolasticus*, illetve *Sed que sequuntur Philippus abbas mihi abbati constituto enarrare consuevit*. SRH II. 357. 360. Tanulmányos a későbbi Szent Imre legenda megfogalmazása, miszerint Szent István, *ut locus pontificalis per eum decoraretur, paulo post in episcopatum eum Quinqueecclesiis sublimavit*. SRH II. 453. A pozsonyi évkönyvek az 1036. évhez kapcsolva jegyezték fel: *Maurus episcopus est effectus*. SRH I. 125. Vö. *Csóka J. Lajos*: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. (Irodalomtörténeti könyvtár 12.) Bp., 1967. 101–102. Itt jelzem, hogy Mór püspök életútját cikkemben (i. m. 103) a rá vonatkozó adatokkal együtt más összefüggésben idéztem.

¹⁵ *Will, Iohanna B.*: Die Rechtsverhältnisse zwischen Bischof und Klerus im Dekret des Bischofs Burchard von Worms. Eine kanonistische Untersuchung. (Forschungen zur Kirchenrechtswissenschaft Bd. 12) Würzburg, 1992. 44–54, 131–142, 177–193.

¹⁶ DHA I. 171–174. 261.; vö. *Chartae Antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196*. Composuit *Geor-*

gius Györffy. Bp., 1994. 45. Nr. 14.; DHA I. 267–269. A kérdésben meghatározó tanulmány *Kumoróvitz L. Bernát*: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. („Pest” legkorábbi említése.) In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 16 (1964), 43–83. Vö. *Solymosi*: Püspöki joghatóság. 102–104.

¹⁷ A hivatkozott részletek az alapítólevél egyes számban fogalmazott szövegrészeiben találhatók. Érszegi Géza erről a szövegrésztől feltételezi, hogy régebbi, talán Szent István-kori, és valószínűtlennek tartja, hogy ezen a 12. század első felén túl változtattak volna. Érszegi i. m. 75., vö. *Gerics József–Ladányi Erzsébet*: A magyarországi keresztény egyházszervezés forráskritikájához. In: (Szerk. *Piti Ferenc*.) „Magyaroknak eleiről.” Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szeged, 2000. 196.

¹⁸ Veszprém korai jelentőségére újabban *Bóna István*: Az Árpádok korai váraitól. Debrecen, 1995. 39–40, 72. és második bővített kiadás: Debrecen, 1998. 49–50, 102.; *Solymosi*: Veszprém korai történetének néhány kérdése (ld. 11. jegyzet), 129, 133–137.

¹⁹ Györffy György feltételezi, hogy a vakarásra írt *comitatus* helyén eredetileg *territorii* állt. DHA I. 39.

²⁰ *Kristó Gyula*: Joghatóság Somogy felett Szent István korában. (továbbiakban: *Kristó: Joghatóság*.) *Tanul* 73 (2000), 1–5, különösen 2–4.

²¹ Uo. 4. Ezzel ellenében a *Kristó Gyula* által szerkesztett kötetben *Piti Ferenc* a pannonthalmi alapítólevélhez a következő jegyzetet fűzte: „a veszprémi püspök joghatósága 1002 után is érvényesült a plébániák felett Somogyban”. ÁKÍF 41 (99. jegyzet).

²² *Kristó: Joghatóság*. 3.

²³ Uo. 3. A szerző kiiktatja a kérdésre vonatkozó források köréből az állításával szembenálló pannonthalmi alapítólevelet. Igaza van abban, hogy nem szabad preconcepció alapján kiválogatni belőle a megfelelő részeket (uo. 4.), de nem fogadható el az említett adatok mellőzése. Az ilyen alapon történő elutasítás kétséggé válik, mielőtt a kérdést illetően az apátság elsőbbségére vonatkozó passzust (uo. 4.), valamint az alapítólevél évszámát *terminus post quem* funkcióban (uo. 3.) mégis felhasználja. Eljárása különösen feltűnő, mivel korántsem ilyen szigorú a vizsgálatba bevont, nem kevésbé problematikus és a műfaji sajátosságukból adódóan egészen más jellegű elbeszélő forrásokkal szemben. Vö. a 25. és a 30. jegyzettel.

²⁴ Uo. 3.

²⁵ Uo. 4. A hivatkozott krónikarészlet (SRH I. 314.) fordításában *Kristó Gyula* Erdélyi Lászlót követi. Vö. *Erdélyi László*: Krónikáink magyarul. Szeged, 1943. 145.; ÁKÍF 371. Ettől a különösen problematikus, az „összes nép” eladományozását állító értelmezéstől óvott érvénnyel *Gerics József*: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. (továbbiakban: *Gerics i. m.*) In: *Értekezések a Történeti Tudományok Köréből*. Új sorozat 22.) Bp., 1961. 81 (177. jegyzet).

²⁶ *Kristó: Joghatóság*. 4. Az idézett legendarészlet helye: SRH II. 395.

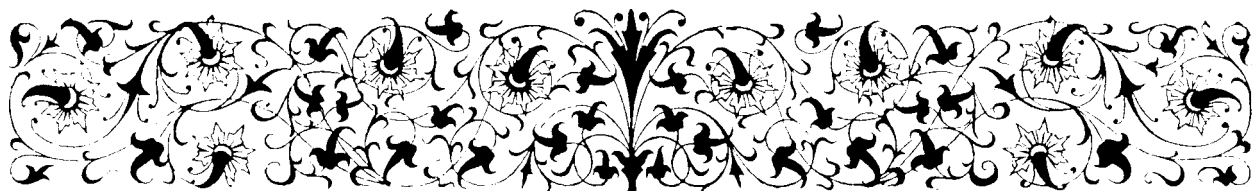
²⁷ *Kristó: Joghatóság*. 4.

²⁸ DHA I. 300–301. Vö. *Solymosi László*: Albeus mester összeírása és a pannonthalmi apátság tatárjárás előtti birtokállománya. In: *Mons Sacer* I. 514–526.

²⁹ DHA I. 41, 301.

³⁰ Somogy bűnhődése, tizede és Pannonthalma kapcsolata a vonatkozó elbeszélő forrásokban igen ellentmondásosan jelenik meg. *Gerics*: i. m. 7–19. Vö. a 25. jegyzettel.

³¹ *Kristó: Joghatóság*. 3.

SOMOGY MEGYE KORAI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAIRÓL

A közelmúltban alkalmam nyílt arra, hogy röviden összefoglaljam Somogy megye kialakulására vonatkozó nézeteimet.¹ A dolgozatomban kifejtettekkel szemben mind Solymosi László, mind Kristó Gyula ellenvéleményének adott hangot. Bírálóim a jelenkori magyar medievisztika méltán tekintélyes képviselői. Így nem csak illő, hanem tanácsos is ellenvetéseiket komolyan fontolóra venni. Mivel mindketten a *Turul* hasábjain tették közzé észrevételeiket,² azt gondolom helyesnek, ha magam is ezen folyóirat lapjain bocskátom a szakmai közvélemény elé a bírálóimnak szánt válaszatot.

Mielőtt azonban a vitatott kérdésekre rátérnék, talán nem lesz felesleges, ha az abban kifejtettek összegzését felidézem, hiszen az említett tanulmányom kis példányszámú s nehezen hozzáférhető kiadványban jelent meg: Somogy megye kialakulásához elvezető folyamat főbb mozzanatait, megítélésem szerint, az alábbiakban lehet összefoglalni:

1. Somogy és Zala, valamint a középkori Szlavónia nagy része a 10. század első felében Bulcsú karcha törzsének szállásterülete volt.

2. Az augsburgi csatát követően kivégzett Bulcsú törzset az Árpádok 955 után hódoltatták, majd a területet a törzsfői hatalom öröklésénél mellőzött Tar Szerénd kapta meg kárpótlásként, akit a territórium élén fia, Koppány követett. Bulcsú hatalmukat és vagyonuk nagy részét veszített leszármazottai megmaradhattak egykori szállásaik töredékén, miként történt az Ajtony maradékai esetében is.

3. Az István ellenében a főhatalmat magának követelő Koppány lázadásának leverését követően az elbukott vezér területét szervezte a király a veszprémi egyházmegye déli részét alkotó, s talán első ispánja után elnevezett Kolon vármegyévé. Ennek pontos

párhuzamát szintén Ajtony történetében találjuk meg, ahol Ajtony egykori territóriumából alakult meg a nagy kiterjedésű Csanád vármegye, melyből utóbb épp úgy több vármegye alakult ki, mint Kolon területéből.

4. Az Árpád-kori megyeifejlődés általános sajátosságának megfelelően az óriási Kolon vármegye területén idővel több vármegye, illetve ispánság jött létre: a Drávától északra eső területeken Somogy és Zala vármegye, továbbá Segesd ispánsága. Ez a fejlemény a 11. század közepén következhetett be, talán I. András uralkodásának időszakában, amit az is alátámasztani látszik, hogy a Koppány központjaként számításba nem vehető, de az önálló Somogy vármegye központjául szolgáló Somogyvár várának területén talált legkorábbi pénzlelet I. András korára utal. Somogy vármegye tehát, a maga középkori formájában, a 11. század derekán született meg.”³

Solymosi László, miközben – számomra legalábbis – meggyőzően bizonyította, hogy a pannonthalmi apátságot tizedszedési joga ellenére sem illette meg a püspöki joghatóság Somogy felett a 11. században, egy lábjegyzet erejéig kitért említett tanulmányomra is, azt írván, hogy az önálló Somogy megye kialakulását a 11. század derekára helyező álláspontom „egyúttal ... implicite a Pannonthalmának szülő tizedadományozást is elvitatná Szent Istvántól, ami minden forrással ellenkezik”.⁴ A kérdéses tanulmányomban ezzel szemben az olvasható, hogy a tizedadomány „megtörténtét az sem teszi kétségesé, hogy a pannonthalmi oklevél ezen intézkedéssel foglalkozó része 12. századi *interpolator* megfogalmazásában maradt ránk”.⁵ Bírálóm ellenvetése csak akkor állná meg a helyét, ha nem Somogy megye, hanem a Somogy tájánév kialakulását helyeztem volna a 11. század köze-

pérc. Mivel dolgozatomban Somogy megye kialakulásának kérdéseivel foglalkoztam, szükségtelennek tartottam, hogy utaljak arra: a „Somogy” (és a „Zala”) tájnév az önálló Somogy és Zala megyék kialakulása előtt is létezhetett, miként a zólyomi erdőuradalom fennállása idején is létezett a Liptó és Turóc tájnév.⁶ Jóval ezen területek önálló megyévé alakulása előtt.

Úgy látszik azonban, hogy tévedtem, amikor szükségtelennek véltem ezen érv külön hangsúlyozását, s ha e tévedésemmel akaratlanul is félrevezettem Solymosi Lászlót (vagy bárki mást), akkor ez úton is az érintettek szíves elnézését kérem. Azt ugyanakkor alighanem Solymosi László is észrevette, hogy írásom nem vetette fel Somogy bármiféle létének tagadását, mindenesetre, amikor azokat a nehézségeket veszi számba, amelyek egy ilyen – ismereteim szerint egyébként nem létező – hipotézisből fakadnának, tanulmányomra nem hivatkozik.⁷

Azzal kapcsolatosan, hogy a veszprémi püspökség egyházi joghatósága alá tartozó megyék 1009. évi felsorolásából⁸ miért hiányzik bármiféle utalás a későbbiekben köztudottan az egyházmegyéhez tartozó Somogyra, Solymosi László azt a feltételezést fogalmazta meg, mely szerint Koppány lázadásának leverése után annak „uralmi körzetét 997-ben, nevét és integritását megtartva Veszprémhez csatolták. Szent István oklevele 1009-ben azért hallgatott erről a régiőről, mert Somogy önálló kormányzata már megszűnt, Somogy vármegye pedig még nem létezett”.⁹ Ezt az elképzelést azért nem tartom elfogadhatónak, mert egyetlen olyan forrás sem ismeretes, mely alapot nyújtana akár csak a megfontolására is,¹⁰ miközben az általam javasolt megoldást – hogy ti. a Koppány uralma alá tartozó terület a későbbi Zala és Somogy megyéket együttesen foglalta magába, s az 1009-ben említett Kolon megye Koppány így meghatározható egykori territóriumának vármegyévé szervezése révén jött létre – források támasztják alá.

De vajon valóban léteznek-e ilyen források?

Kérdésem tanulmányomban magam több ilyenre is hivatkoztam. Ezek egyike, a ferences Laskai Osvát, aki – nyilvánvaló utalással Koppány lázadására, ám Koppány nevének említése nélkül – azt állítja, hogy „Krisztus eme bajnoka [ti. István – Zs. A.] ellen a somogyi és a zalai területek nemesseinek nagy sokasága lázadt fel” (*contra hunc Christi militem insurrexerunt nobiles de Symigio et de Zala provinciis cum infinita multitudine*).¹¹ Egy másik, általam forrásként felhasznált munka szerzője, a Karthauzi Névtelen pedig arról ír: „Vala azért az időben Somogyságban egy

pogán hatalmas herceg, kinek Kupán vala neve, az régi Kopasz Szirind fejedelemnek maradéka, ki még Szent István atyjának életében is erősen uralkodik vala mind egész Somogyságban és Zalaságban”.¹²

E források felhasználásakor kétségkívül nagy hátrányt jelent, hogy mindkettő a 16. század elejéről származik, azaz hosszú évszázadok választják el őket az általuk tárgyalt események idejétől. A Somogy megye kialakulásával foglalkozó tanulmányom másik bírálója, Kristó Gyula éppen ezen körülményre alapozva vonja kétségbe Laskai és a Karthauzi Névtelen tudósításának hitelét: „16. század eleji munkák lehetnek-e 10. század végi események koronatanúi? Egyáltalán forrás-e Laskai és a Karthauzi Koppányra, avagy már interpretáció, »történettudósi« állásfoglalás, kutatói véleménynyilvánítás? Úgy gondolom, ilyen esetekben magát a forrássá minősítést meg kell(ene) előzniük »alapos és körültekintő további kutatás«-oknak”.¹³

Ami mármost Laskai és a Karthauzi Névtelen hitelét illeti, önmagában az, hogy mindketten a 16. század elején tevékenykedtek, aligha lehet olyan érv, mely eleve kizárná munkáik felhasználhatóságát egy 10. század végi eseménnyel kapcsolatosan, hiszen más, szintén a 16. század elejéről való munkát – jelesül a bajor Aventinus művét – ugyancsak fel szokás használni a korai magyar történelem forrásaként, mégpedig a 10. század elejére vonatkozóan.¹⁴

Az igazi kérdés nyilvánvalóan az tehát: vannak-e Laskai és a Karthauzi Névtelen munkáiban arra utaló jelek, hogy állításaikat olyan forrás(ok) alapján fogalmazták meg, amely(ek)nek használata áthidalja a 16. század eleje és a 10. század vége közötti űrt, vagy sem. Az erre a kérdésre vonatkozó kutatások, amint arra bírált dolgozatomban is utaltam,¹⁵ éppen nyolcvan esztendővel ezelőtt indultak meg, igaz, rögtön ezután meg is szakadtak. Jakubovich Emil volt az, aki két, nyelvészeti tárgyú munkájában felvetette annak lehetőségét, hogy mind Laskai, mind a Karthauzi Névtelen valamely, mára már elveszett, de feltétlenül a 13. század derekát megelőző időkből származó történeti munká(ka)t használt. Többször hivatkoznak ugyanis valamiféle magyar krónikára, ám számos ponton olyan információt közölnek, amelyet hiába keresünk a ránk maradt latin nyelvű forrásainkban – ilyen például az a hír, hogy Koppány uralmi területe Somogy mellett Zalára is kiterjedt –, ugyanakkor pedig bizonyos neveket archaikus – a 13. század közepét megelőző idők gyakorlatának megfelelő – alakban jegyeznek le.¹⁶ Ez az „az említett feltevés”,

amelynek esetleges megdőltéig magam nem láttam okot kételkedni Laskai és a Karthauzi Névtelen szövegének felhasználhatóságát illetően.¹⁷ Jakubovich feltevését az irodalomtörténet kedvezően fogadta,¹⁸ s magam is úgy látom, hogy további érvek sokkal inkább hipotézise megerősítésére, semmint cáfolatára hozhatók fel.

Laskai már idézett szövege így folytatódik: „akiknek [ti. a lázadó zalaiaknak és somogyiaknak – Zs. A.] legyőzése után a győztes herceg birtokaikból és földjeikből megajándékozta Szent Mártonnak a Szent Hegynek nevezett helyen lévő monostorát” (*quibus debellatis dux victor de eorum possessionibus et agris dotavit monasterium Sancti Martini in loco, qui dicitur sacer mons*).¹⁹ Ennek a hírnek a párhuzamát Szent István ún. kisebb legendájában találjuk meg: Szent István „a legyőzöttek birtokairól azután – akár földdekről, akár falvakról – bölcsen rendelkezett. Mindabból ugyanis önnön hasznára semmit meg nem tartott, hanem eltávozván Szent Mártonnak ajánlotta fel, akinek tiszteletére templomot is emelt. Azokat pedig és utódaikat mind a mai napig az egyház szolgáljává tette.”²⁰ A kisebb legenda ezen tudósításáról Gerics Józsefnék sikerült azt bebizonyítania, hogy egy olyan, mára elveszett István életrajzból származik, mely „azt állította, hogy István király a leverteket az egyház servusaivá tette, földjeiket pedig a pannonhalmi kolostornak adta”. A kisebb legenda szerzője ezen hír átvétele után toldotta be munkájába a legyőzöttek büntetésének enyhítéseképpen elrendelt tizedfizetési kötelezettségre vonatkozó értesülést.²¹

Ha tehát Laskai épp úgy tud a lázadók birtokainak Pannonhalma részére történt adományozásáról, mint az elveszett István életrajz információit fenntartó kisebb legenda, ennek okát joggal kereshetjük abban, hogy maga is ismerte a kérdéses, elveszett forrást, azaz értesülései a 11. századból származnak. (Ha ugyanis a kisebb legendára támaszkodott volna e rész írásakor, akkor aligha mulasztotta volna el a tizedfizetésre vonatkozó rész átvételét.) Ez a körülmény részint módfelett alkalmas arra, hogy Laskai adatainak megbízhatóságába vetett bizalmunk megnövekedjék, részint pedig alapot nyújt annak feltevésére, hogy Laskai talán a Koppánnyal együtt harcoló zalaiakra vonatkozó hírt is az említett forrásból merítette.

Némileg más a helyzet a Karthauzi Névtelen esetében, hiszen nála valóban felbukkan olyasféle „»történettudósi« állásfoglalás”, amelyet Kristó Gyula em-

lített. Magam legalábbis így értelmezem, hogy a Karthauzi szerint Vazul a „nyitrai pispeknek fogságában” volt.²² Nyilvánvalónak tűnik, hogy a Névtelen tudott Vazul nyitrai fogságáról, ám Szent István alapításának gondolva a valójában Kálmán király korában létesített nyitrai püspökséget, jókora hibát vétett. Ebből azonban bajosan lehet munkája egészére érvényes következtetést levonni. Mivel a Koppány és a „Zalaság” közötti kapcsolatra vonatkozó értesülés a Karthauzi Névtelen munkájában is felbukkan, okkal gondolhatunk arra, hogy az elveszett István életrajzot ő is ismerte. A másik lehetőség az lenne, hogy a Karthauzi Névtelen a vonatkozó hírt Laskaitól vette át. De ha valóban ez történt, mit sem változtat Laskai munkájának forrásértékén, s így szempontunkból érdektelen. Bármiként is vélekedünk arról, honnan is származik a Karthauzi Névtelennek a Koppány uralmi területét Zalára is kiterjesztő híradása, az ettől a kérdéstől függetlenül is igazolható, hogy mára elveszett források ismeretében dolgozott. Az Imre herceg halála utáni eseményekkel foglalkozó részben ugyanis előbb előadja Vazul megvakításának történetét, többé-kevésbé híven követve a 14. századi krónikaszerkesztés megfelelő szövegét, majd rátér az ország Máriának való felajánlását megörökítő epizódra, amelyet viszont a Hartvik-féle István életrajz szerint beszél el.²³

A Hartvik-féle epizódnak megvan az előképe az ún. nagyobb legendában is, csak hogy ott a halálának közeledtét érző István arról rendelkezik, hogy unokaöccse, Péter legyen az utóda.²⁴ Mindkét legendaváltozatban azt olvashatjuk ezzel kapcsolatban, hogy István „összehívta a püspököket meg udvarának Krisztus nevét dicsőítő főembereit” (*accersitis episcopis et primis palatii de Christi nomine gloriantibus*).²⁵ Ugyanez a rész a Karthauzi Névtelen megfogalmazásában így hangzik: „És bel hívatá az egyházi fejedelmeket és kik akkoron jelen valának, paraszt urakat, kik mind Úristent feljebben félnék, tisztölnék”. A Karthauzi változata jól felismerhető rokonságban van a két latin nyelvű legenda szövegével, annál feltűnőbb ugyanakkor a „paraszt urak” kifejezés. Ennek magyarázataként nem tudok másra gondolni, mint hogy a Névtelen a legendák egy olyan változatát használta forrásként, melyben a *primis palatii* kifejezés helyén a *iobagionibus* szó állt, amelyet azonban alaposan félreértett. Nem tudta ugyanis,²⁶ hogy a *iobagio* terminus a 12–13. század fordulója körüli évtizedekben a fontosabb királyi méltóságok viselőit jelölte,²⁷ s csak a későbbiekben vette fel az általa is ismert „jobbágya-

raszt` jelentést.²⁸ Ha így volt, s efelől nincs kétségem,²⁹ akkor ez a ma már ismeretlen legendaváltozat az 1170-es és az 1220-as évek közötti időkből származhat, hiszen a *iobagio* ilyen értelmű használatát az 1230-as években váltotta fel a báró (*baro*) kifejezés.³⁰

Mindezek ismeretében, úgy gondolom, aligha tartható fenn a továbbiakban az a vélekedés, hogy sem Laskai, sem a Karthauzi Névtelen munkájának nem tulajdonítható forrásérték.³¹ Igazolható ugyanis, hogy ma már ismeretlen Árpád-kori forrásokat használtak.

Ráadásul, amint arra korábbi tanulmányomban is utaltam,³² nem Laskai és a Karthauzi Névtelen munkái az egyetlenek, amelyek segítségével felvilágosítást nyerhetünk az 1009-ben említett Kolon megye területéről, s így közvetve a későbbi Somogy (és Zala) megyék korai történetéről. Amint arról ugyanis III. Honorius pápa 1221. január 2-án kelt okleveléből értesülünk, a pannonthalmi apátság és a zágrábi püspökség között a Somogy megye drávántúli részeinek tizedeiért (*decimas omnium frugum et aliarum rerum terre culte ac inculte, silvarum, marturinorum, porcorum et ceterorum animalium, apum et tributorum ac vectigalium partis Simigiensis, que est ultra fluvium Dravum, sicut ipsius cingitur limitibus comitatus*) a pápai kúria előtt folyó perben a zágrábi püspök képviselője azzal az érveléssel próbálta meg elhárítani a pannonthalmi apátságnak a Szent István-i adományra hivatkozó jogigényét, hogy kijelentette: „a privilégium adásának idején a mondott rész, mely a Dráván túlra esik, nem tartozott ahhoz a megyéhez” (*dicta pars, que ultra Dravam existit, tempore dati privilegii de comitatu non fuisset eodem*).³³ Különösen figyelemre méltóvá az teszi ezt a kijelentést, hogy a zágrábi püspökség ekkor még nem vonta kétségbe, hogy Szent István valóban eladományozhatta Somogy megye drávántúli részének tizedeit a pannonthalmi apátságnak, mint tette azt a per egy későbbi szakaszában, megalkotván Szlavónia Szent László király általi meghódításának alaptalan történetét az azt igazolni hivatott, II. András nevére hamisított oklevéllel együtt.³⁴ Nem azt bizonygatja ugyanis, hogy Somogy megye drávántúli területei Szent István korában egyáltalán nem voltak Magyarország részei – mert Szent László hódította meg annak területét, Szlavónia többi részével együtt –, hanem csupán azt, hogy más megyéhez tartozott. Ha nem Somogyhoz, akkor vajon melyik megyéhez tartozott a zágrábi püspökség álláspontja szerint Somogy drávántúli része „a privilégium”, azaz Szent István pannonthalmi oklevelének kiadása idején, tehát 1002-ben? A pápai kúria előtt a zágrábi püspökség

képviselője által előadottak alapján annyi mindenestre megállapítható, hogy a 13. század elején még élt annak a hagyománya, hogy Somogy megye korai történetében valamely más megyének is szerep jutott. Hogy melyik volt az, az Szent István 1009. évi veszpémi oklevelének ismeretében, úgy vélem, könnyen meghatározható: a „Somogyság”-ot és a „Zalaság”-ot egyaránt magába foglaló Kolon megye.

Kristó Gyula szerint a Somogy megye kialakulásáról vallott nézeteim már csak azért sem lehetnek helyesek, mert „több forrásból tudjuk, hogy Koppány leverése után népének tizedeit István Pannonthalmának adta. Ha Koppány népe Somogyban és Zalában élt volna, a somogyi és a zalai [kiemelés K. Gy-től] tizedek kerültek volna Pannonthalma birtokába. Későbbi (13. század eleji) adatok azonban teljesen egyértelművé teszik, hogy csak [kiemelés K. Gy-től] a somogyi tizedeket élvezte az apátság, vagyis Koppány népét kizárólag [kiemelés K. Gy-től] Somogyban kell keresnünk”.³⁵ Ez az ellenvetés rendjén is lenne, ha az az automatizmus, mint amilyennek a működését Kristó Gyula feltételezi Koppány népének büntetése terén, valóban létezne. Számos megfontolás azonban teljesen valószínűtlenné teszi, hogy egy efféle automatizmus valóban alkalmazható lenne forrásaink elemzésekor.

Feltételezhetjük példának okáért, hogy valamilyen, ma már ismeretlen okból Szent István eleve más büntetést szabott ki a zalaiakra, mint a somogyiakra. Első látásra ez persze, mi tagadás, hajánál fogva előrangotott érvnek tűnhet, realizálásának lehetősége azonban ennek ellenére igazolható. Az István ellen megkísérelt merényletnek az ún. kisebb legendában megörökített története szerint ugyanis a király különböző módon büntette az összeesküvés részeseit: a voltaképpen merényletnek megkegyelmezett, míg társait megcsónkíttatta.³⁶ A történet leírásából világosan megállapítható, hogy István – mai fogalmaink szerint – egyfajta „vádalku”-t kötött a merényletvel: futni hagyta cserébe azért, hogy az felfedte társai kilétét. Megállapítható tehát, hogy István az ellene vétkezők büntetésének kiszabásakor racionális szempontokat követett. Azt pedig, hogy a Koppány-féle lázadás résztvevői esetében is lehettek olyan megfontolások, amelyek a büntetés differenciált alkalmazását javallották, még akkor sem lehet eleve elutasítani, ha ezen megfontolások háttéréről – ellentétben a merénylet történetével – nem tudunk semmit. Másfelől éppen Kristó Gyula utal arra, hogy a kisebb legenda azon híre, mely szerint István a Koppánnyal együtt

legyőzötteket a pannonthalmi egyház szolgálíva tette, ám később mégis csupán tized fizetésére kötelezte. azzal magyarázható, hogy „az eredeti Szent István-i szándékhoz képest utóbb ... módosulás történt”.³⁷ Mármint, ha az eredeti büntetés igazolhatóan megváltozott egy vonatkozásban, aligha lehet elzárkózni annak feltételezésétől, hogy megváltozhatott az más tekintetben is: például úgy, hogy István első döntésének megmásításakor a zalai tizedeket kivonta adománya hatálya alól, s csak a somogyi tizedeket adta Pannonthalmának.

Az efféle feltevések létjogosultságát annál is kevésbé lehet kétségbe vonni, mert tény, hogy a Koppány személyét Somogyhoz kötő forrásaink – a 14. századi krónikaszerkesztés 64. fejezete és a pannonthalmi alapítólevél – jelenleg ismert formájukban interpoláció(k) nyomait viselik magukon. Magam elsősorban ezért vonakodom attól, hogy erre vonatkozó információknak feltétlen bizonyítócírt tulajdonítsak. A krónika azon megjegyzése, mely szerint „ez [ti. Koppány – Zs. A.] somogyi herceg volt” (*hic fuerat dux Symigiensis*), feltűnő módon nem a Koppány személyét meghatározó részben szerepel (*erat autem Cupan filius Calvi Zerynd, qui etiam vivente Geycha duce, patre Sancti Stephani regis ducatum tenebat*), hanem a lázadás történetének elbeszélését megszakító, mintegy magyarázó jellegű közbevetésként bukkan fel.³⁸ ami – magam legalábbis úgy vélem – annak jele, hogy utólag került be, s nem is a megfelelő helyre, a krónika mai szövegébe. A pannonthalmi oklevél³⁹ esetében a tizedadományozásra vonatkozó rész interpolált volta még inkább nyilvánvaló, amint azt például „vendégtelepések borá”-ra vonatkozó rész mutatja.⁴⁰

Ha elfogadjuk Györffy György azon okfejtését, mely szerint a többszöri interpoláláson átesett pannonthalmi oklevél eredeti változata tartalmazta a tizedadományozás tényét, mégpedig oly formában, hogy István a „somogyi terület” (*Sumoniensis territorii*) tizedeit adta Pannonthalmának.⁴¹ Ez esetben nincs okunk arra gyanakodni, hogy Somogy megye a pannonthalmi oklevél kiállításának idején, azaz 1002-ben már létezett, hiszen a *territorium* kifejezés a 11. századi magyarországi latinságban nem csupán „vármegye”, hanem „terület” jelentésben is élt.⁴² Arra vonatkozóan, hogy a pannonthalmi oklevél esetében is ez utóbbi jelentésben állhatott a *territorium* terminus, éppen az oklevél későbbi *interpolatora* szolgált bizonyossággal akkor, amikor jónak látta a *Sumoniense territorium* kifejezést „Somogy megyé”-re változtatni (*comitatu*

quodam nomine Sumigiense, ill. *supranominati comitatus*), így téve egyértelművé, hogy voltaképpen miféle tizedek illetik meg Pannonthalmát.⁴³ A *Sumoniense territorium* megfogalmazás tehát – feltéve persze, hogy az valóban szerepelt a pannonthalmi alapítólevél eredeti változatában – Kolon megye „somogyi terület”-eként értelmezhető. Az, hogy a *territorium* szót egy igazgatási egység önálló névvel rendelkező részének megjelölésére használják, a 13. században is feltűnik: így emlegetik 1230-ban a zólyomi erdőispánság lipitói és turóci részeit *territorium de Lyptou*, illetve *territorium Turuch* formában.⁴⁴ Úgy vélem tehát, hogy Szent István a „somogyi tizedek”-et, s nem a „Somogy megyei tizedek”-et adta a pannonthalmi monostornak.

Kristó Gyula végezetül arra hívta fel a figyelmet, hogy „van két olyan forrásunk, amely mintha megőrizte volna annak emlékét, hogy Somogy felett Pannonthalmának a tizedeken túlmenő joghatósága volt.”⁴⁵ Bár e tekintetben nem nyilatkozik, gondolom az említett, „tizedeken túlmenő joghatóság” lenne az oka annak, hogy a veszprémi egyházmegye területét meghatározó 1009. évi oklevél hallgat Somogyról. A Kristó Gyula által említett források egyike a 14. századi krónikakompozíció azon passzusa, mely elbeszéli, hogy István a Koppány felett aratott győzelme után „a Koppány vezér tartományában levő összes népet, a szabadok, a gabonafélék és a nyájak tizedeit örök jogon Szent Márton monostorának rendelte adni”,⁴⁶ a másik pedig a kisebb legenda ugyanezen eseményre vonatkozó része, mely szerint István a Koppánnyal együtt legyőzöttek birtokaiból „önnön hasznára semmit meg nem tartott, hanem eltávozván Szent Mártonnak ajánlotta fel, akinek tiszteletére templomot is emelt. Azokat pedig és utódaikat mind a mai napig az egyház szolgálíva tette. Később főembereinek közbenjárására fontolóra vette, hogy javaikból csupán tizedet adjanak, nehogy nyomorúságukban a föld színéről is kivessenek.”⁴⁷

A két forrás idézett szövegében egyetlen olyan közös elem van, mely nem a tizedekre vonatkozik: nevezetesen az a hír, hogy Szent István Koppány „összes népét”, ill. azok „utódait” a pannonthalmi egyház szolgálíva tette. Ezekből a tudósításokból azonban földesúri joghatóságnál többre nem lehet következtetni, márpedig ahhoz, hogy az 1009. évi oklevél Somogyot illető hallgatását a Pannonthalma és Somogy közötti viszonytal lehessen összefüggésbe hozni, elengedhetetlen olyan forrás feltárása, mely igazolja, hogy Pannonthalma Somogy felett nem egy-

szerűen földesúri, hanem kifejezetten egyházi joghatósággal rendelkezett. Ilyen forrás azonban nincs. A pannonhalmi apátság somogyi földesúri joghatósága ugyanakkor, legyen az bármily kiterjedt is, nem volt összefüggésben azzal, kit illet meg Somogy felett az egyházi joghatóság. Pannonhalmi somogyi földesurasa így nyilvánvalóan nem lehetett elégséges ok ahhoz, hogy Somogyot kihagyják abból az oklevélből, mely éppen az egyházi joghatóság tekintetében volt hivatva tisztázni a veszprémi egyházmegye területét.

Mindezek alapján továbbra is úgy vélem, hogy Somogy (és Zala) megye korai történetében egy „igen rövid ideig tartó átmeneti állapot”⁴⁸ vagy „egy rövid, rendhagyónak mondható időszak”⁴⁹ feltételezésére nincs szükség, mert a rendelkezésünkre álló adatok ilyen, forrásokkal nem igazolható feltevések nélkül is értelmezhetők.

Zsoldos Attila

¹ Zsoldos Attila: Somogy vármegye kialakulásáról. In: A honfoglaló magyarság állama, kultúrája és az ősi vastermelés. II. konferencia Somogyfajsz 1998. (Szerk. Stampler Imre.) Dunaújváros 1998. (továbbiakban: Zsoldos A.: *Somogy* i. m.) 37–50.

² Solymosi László: Püspöki joghatóság Somogyban a XI. században. Turul 72 (1999) (továbbiakban: Solymosi: i. m.) 100–107.; Kristó Gyula: Joghatóság Somogy felett Szent István korában. Turul 73. (2000) (továbbiakban: Kristó: i. m.) 1–5.

³ Zsoldos A.: i. m. 48–49.

⁴ Solymosi L.: i. m. 107. (41. sz. jegyz.).

⁵ Zsoldos A.: *Somogy* i. m. 45.

⁶ L. pl. Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II. Ed. Richard Marsina. Bratislavae. 1971–1987. (a továbbiakban: CDES) I. 257., 258., 270., 304., II. 39., 156., 319., 376., 425., stb.

⁷ Solymosi L.: Püspöki joghatóság i. m. 107. (38. sz. jegyz.).

⁸ Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia I. (ab anno 1000 usque ad annum 1131). Edendo operi praefuit Georgius Györfy; adiuerunt Johannes Bapt. Borsa, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumoróvitz et Julius Moravcsik. Budapestini 1992. (a továbbiakban: DHA I.) 52.

⁹ Solymosi L.: i. m. 104.

¹⁰ Vö. még Kristó Gy.: i. m. 3.

¹¹ Historiae Hungaricae fontes domestici I–IV. Ed. M. Florinus. Quinqueecclisiis 1881–1885. (a továbbiakban: Fontes domestici) I. 83. A szöveget Temesvári Pelbátrnak tulajdonítva, ám a szerző kétségtelenül Laskai, vö. Karácsonyi János: Szent István király élete. Bp. 1904. 119. és Timár Kálmán: Laskai Osvát és a bibliográfia. Magyar Könyvszemle 18. (1910) 139.

¹² A néma barát megszólal. Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből. (Magyar Hírmondó) Válogatta, a szöveget gondozta, sajtó alá rendezte, valamint az utószót és a jegyzeteket írta Madas Edit. Bp. 1985. (a továbbiakban: Néma barát) 387–388.

¹³ Kristó Gy.: i. m. 2.

¹⁴ Vö. Kristó Gyula: Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán. In: *Üő: Honfoglalás és társadalom.* (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 16.) Bp. 1996. 90–91., 98–103.

¹⁵ Zsoldos: i. m. 42–43.

¹⁶ Jakubovich Emil: A Gyécse (Géza) névhez. Magyar Nyelv 16. (1920) 125–127.; *Üő: A Vászoly (Vazul) névhez.* Magyar Nyelv 17. (1921) 119.

¹⁷ Zsoldos: i. m. 43., vö. Kristó Gy.: i. m. 2.

¹⁸ Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei Szent Istvántól Mohácsig. (A Magyar Szemle Könyvei IV.) Bp. 1944. 62.;

Bán Imre: A Karthausi Névtelen műveltsége (Irodalomtörténeti füzetek 88.) Bp. 1976. 94–95.; Tamai Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. (Irodalomtudomány és kritika) Bp. 1984. 283.

¹⁹ Fontes domestici I. 83.

²⁰ Preterea de possessionibus eorum tam in agris, quam in villis sapienter diiudicavit ... Ex omnibus enim nichil ad opus sui reservavit, sed abiens, Sancto Martino consecravit, in cuius honore etiam basilicam construxit. Illos autem et posteros eorum usque in presentem diem servos ecclesie instituit – Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette Szovák Kornél és Veszprémi László. Bp. 1999.² (a továbbiakban: SRH) II. 395.; az idézett magyar fordítás Kisdi Klára munkája, I. Az államalapítás korának írott forrásai. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette Kristó Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged 1999. 305–306.

²¹ Gerics József: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezés-rendjének problémái. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22.) Bp. 1961. 7–19. (az idézet: 15.).

²² Néma barát 396–397.

²³ Néma barát 396–398., vö. SRH I. 319–321. és II. 430–431.

²⁴ SRH II. 392.

²⁵ SRH II. 431. (Hartvik), az idézett magyar fordítás Kisdi Klára munkája, I. Az államalapítás korának írott forrásai i. m. 332.; SRH II. 392. (nagyobb legenda, az idézettel azonos szöveggel).

²⁶ Ellentétben a Gyöngyösi Szótártörredék (1560 k.) összeállítójával, aki ismerte a „jobbágy” szó korábbi jelentését, amint az kiderül a „baronissa: Jobbagy Vr feleséghe” azonosításából, I. Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Szerk. Bernár Jolán, Károly Sándor. Bp. 1984. 230., vö. 39. is.

²⁷ Vö. Szilágyi Loránd: Az Anonymus-kérdés revíziója I–II. Századok 71. (1937) 19–20.

²⁸ Vö. Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 100.) Bp. 1983. passim.

²⁹ Felmerülhetne, hogy a kérdéses kifejezés előképét a Karthausi Temesvári Pelbátrnál olvasta, csak hogy annak munkájában a megfelelő helyen „convocatis prelatibus et principibus” szerepel (Sermones Pomerii de sanctis. Pars estivalis I., 52. beszéd), így ez a lehetőség is eslelik.

³⁰ Vö. *Engel Pál*: Jobbágy. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. *Kristó Gyula*. Bp. 1994. 304.

³¹ A kérdésről *Kristó Gyula*hoz hasonlóan vélekedett *Györffy György* is. I. *Györffy György*: Koppány lázadása. Somogy Megye Múltjából I. (1970) 27. (65. sz. jegyz.), (továbbiakban: *Györffy: Koppány*), utóbb azonban jóval kevésbé elutasító álláspontot fogalmazott meg I. *Györffy György*: István király és műve. Bp. 1977. 119.

³² *Zsoldos*: i. m. 46–47.

³³ 1221: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae II–XV. Ed. *Tade Smičiklas*. Zagrabiae 1904–1934. (a továbbiakban: CDCr) III. 188–189.

³⁴ *Györffy György*: Szlavónia kialakulásának oklevélkritikai vizsgálata. Levéltári Közlemények 41. (1970) 231–234. (az említett hamisítványt I. 1217: CDCr III. 147.).

³⁵ *Kristó Gy.*: i. m. 3.

³⁶ SRH II. 399.

³⁷ *Kristó Gy.*: i. m. 4.

³⁸ SRH I. 313.

³⁹ DHA I. 39–41.

⁴⁰ Erre vonatkozóan legújabbban I. *Solymosi László*: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. Bp. 1998. 139–140.

⁴¹ Vö. *Györffy: Koppány* i. m. 9–10. és *Györffy Gy.*: Szlavónia i. m. 230.

⁴² *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp., 1988. 105–107. (továbbiakban: *Kristó: A vármegyék*)

⁴³ Vö. *Györffy*: i. m. 10.

⁴⁴ CDES I. 257., 258., az adatokat idézi *Kristó: A vármegyék* i. m. 106–107.

⁴⁵ *Kristó*: i. m. 4.

⁴⁶ SRH I. 314., az idézett fordítás *Kristó Gyula* munkája I. Az államalapítás korának írott forrásai i. m. 371.

⁴⁷ SRH II. 395., az idézett magyar fordítás *Kisdi Klára* munkája, I. Az államalapítás korának írott forrásai i. m. 305–306.

⁴⁸ *Solymos*: i. m. 104.

⁴⁹ *Kristó*: i. m. 4.

RÖVID HÍREK

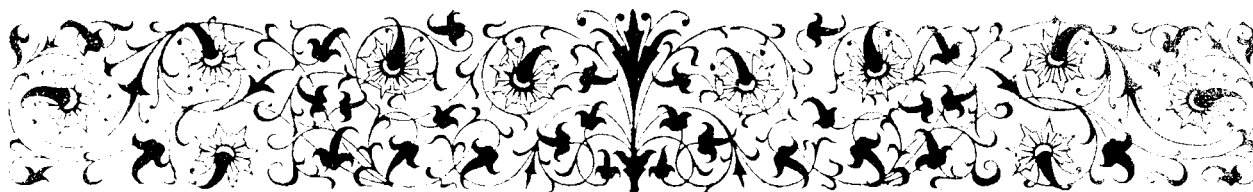
„Budapesti önkormányzatok jelképei” címen 2001. március 14-én a Budapest Főváros Levéltára és a Budapesti Városvédő Egyesület rendezésében kiállítás nyílt a Podmaniczky-teremben (Budapest, VI. kerület, Eötvös u. 10. I. em.).

A megnyitót követően Á. Varga László, Budapest Főváros Levéltára főigazgatója vezetésével kerekasztal-beszélgetés volt a témáról. Ebben részt vett Dr. Csorba Csaba, docens, Fejér Tamás, a Daten-Kontor Trade Kft. ügyvezető igazgatója, Dr. Pandula Attila, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság főtársa, Ráday Mihály, a Budapesti Városvédő Egyesület elnöke, Szakonyi Csaba, tervező grafikusművész.

* * *

A Józsefvárosi Napok alkalmából és a Millennium tiszteletére, a Józsefvárosi Kulturális Központ rendezésében, a Józsefvárosi Galériában érdekes, összevont kiállítás nyílt 2001. március 19-én. Hoppál Dezső „Árpád-házi királyaink jelképei”, illetve Balogh László „Magyarország jelképei” című összeállítások a fentiek jeles gyűjteményeit reprezentálják.

A kiállítást Rockenbauer Zoltán miniszter (Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma), illetve Dr. Pandula Attila nyitották meg.

JOG ÉS TÁRSADALOM

Az universitas

Az elmúlt mintegy másfél évben többször is kétségbe vonták a honi társadalom és a „mindenkori társadalomra épülő jogintézmények”¹ rendszerbe foglalásánál a jogelv – az általam is képviselt kutatási módban a szabadság-fogalom – érvényét. A vita tárgyát egy intézmény – a telekkatonaság – jelentkezési kora és a katonáskodó elemek 1397-ben meghatározható bázisa képezte. A „Iobagio (liber iobagio) – ignobilis” címmel megjelent tanulmányom erre vonatkozó részét Borosy András vitatta, majd utolsó válaszat – érdemi reflektálás nélkül – Engel Pál rövid, elméleti (?) szinten írt észrevétele kérdőjelezte meg.²

Engel Pálnak a „vita margójára” szánt írása már címében „A telekkatonaság és a „propriusok” nem csekély elfogultságot árul el a kérdésben szerzőjéről. Magam a források ismeretében csak azt az alapvető megállapítást tettem ezeknek az ismereteknek a felhasználásával, hogy 1397-ben még nincs törvényben deklaráltan telekkatonaság Magyarországon, hanem csak világi úri birtokon kiállított szabad eredetű „katonáskodó elem – paraszti milícia”; a telek, mint a katonaállítás alapja törvényben rögzítve legkorábban 1435-ben létezik. Az 1435-ös, ill. az 1397-es törvény kapcsán szólt hozzá eme úgymond „vitazárhoz” Kubinyi András.³

Elsőként az eredményeimet és kutatásom tárgyát korban is lezáró 1435. évi dekrétumról szeretnék szólni, hiszen eme „vita” során nemcsak engem, hanem az 1435. évi dekrétumot és az 1397. októberi törvényt is – úgy gondoljuk – félremagyarázta Kubinyi András. Álláspontjával szemben az 1435. évi törvényt kora hiteles rendelkezésének tartom. Nem lehet 20. századi történésznek az a feladata, hogy variáns szövegek bemutatása nélkül (több mint 500 év múltán) vonja kétségbe a törvényszöveg hitelességét,

és olyan értelmet tulajdonítson neki, ami nincs benne megfogalmazva. A történész munkája nem feltevésekre épül, hanem tényekre, még akkor is, ha elért „invenciózus eredményeim” a velem vitázó Kubinyi András szerint, a törvényszöveg pontatlanságának hangoztatásával látszólag cáfolhatóak.

Az 1435-ös évet témám tekintetében, tárgyilag is alapvetőnek, határjelzőnek tartom. Itt nem a honvédelemről általában, hanem a telekkatonaság eredetéről van szó. Ezért esik súlyosan latba megírt szövegnek félremagyarázása és ez által pusztán formalizmus alapján történő cáfolása. Az egyik észrevétele a következő: „A lényeg az, hogy Gericzné Ladányi Erzsébet szerint – amennyiben a számomra kissé bonyolult értelmezését nem értem félre – mivel az 1397-es törvény húsz jobbágy után állítatott fel egy íjászt, akkor még nem beszélhetünk telekkatonaságról. Ugyanez a törvény biztosította a szolgáló (proprius) népek számára a szabad költözést. Telkük nekik is volt, ezt azonban a törvény nem említette, rájuk tehát nem, hanem csak a már korábban is szabad jobbágyokra vonatkozott. Az éppen szabadságukat elnyert nemtelenek addig nem tartoztak ilyen szolgálattal, így rájuk a törvény nem is gondolhatott”. Kubinyi András tévesen tulajdonít nekem olyat, amiről így egyetlen, a vita kapcsán érintett tanulmányomban sem írtam.

Elsőként azt teszem szóvá, hogy mivel az ignobilis kifejezés tudatos alkalmazását az 1397: LXVIII. tc.-ben kellően bizonyítottam, ezért a magyar „nemtelen” szóval történő helyettesítésével nem értek egyet. 1998-ban közzétett tanulmányomban bebizonyítottam, hogy ez az ignobilis az egyházi és a királyi birtokon tulajdoni viszonyban levő személyeknek a megjelölése. Az, hogy az ignobilisnek volt telke, olvasható

az 1397-es törvényben is, hiszen költözése az engedély elnyerését követően „iusto terragio persoluto” (a jogos terragium megfizetése után) történik. Ezt a terragiumot pedig a telek után fizetik.⁴ Azt, hogy ez a tulajdoni viszonyban (proprius) levő ignobilis korábban nem katonáskodott, adatokkal igazoltam. Anélkül, hogy a jogi kategóriákat meghatározta volna, Borosy Andrásnak számos tanulmánya szól a katonai szolgálattal ugyan tartozó, azonban tulajdoni viszonyban élő condicionarius nobilisekről. Borosy eredményeit nem csak azért veszem figyelembe, mert magam is foglalkoztam ezzel a kérdéssel, hanem azért is, mert néhány ide vonatkozó tanulmányának lektora voltam. A „nem szabadok katonáskodására vonatkozó források” elhallgatásának vádja tehát sem Borosyt, sem engem nem érhet, mint ahogy Kubinyi írja.

Kubinyi András következő észrevétele formai: „Valóban csak a telek (vagy porta) az, ami után a katonát kiállítják, vagy a jobbágyok száma (vö. 1397 és 1435)? Mert amennyiben ez utóbbi is előfordul, akkor elesik Gericsné Ladányi Erzsébet által használt fő érv.” A portára és a sessióra vonatkozó okfejtését azért mellőzöm, mert az 1411. évi törvény alapján erről írtam, felesleges tehát újból kitérnem rá.⁵ A jobbágyoknak fejenkénti kiállítását azért tartom fontosnak az 1397-es törvényben, mert éppen jogi kategóriájuk létének, és e kategória alkalmazásának alapján történt, nem merő formalizmusból, aminővé későbbi adatok felsorolásával Kubinyi András szeretné minősíteni. Ha csak formálisnak tekinteném, nem csak Borosy András nézeteivel kellett volna vitába szállnom, hanem Engel Pálnak arra a korábban közzétett munkájára is ki kellett volna térnem, amelyben éppen a jobbágyok száma utáni katonaállításról írt – „mentségére legyen” –, mindezt a telekkatonaság 1397-ben való állítólagos törvénybe iktatásának igazolásául hozta fel.⁶

Az 1397: VI. tc.-ben foglalt rendelkezés – s maga az intézmény is – világi úri birtokosok földjein parasztként élő olyan jobbágyokra épült, akiknek huszadrésze urával együtt 1398-ban valóban hadba is ment, s ily módon egészült ki az urak hadinépe a „paraszti miliciával”.⁷ A világi földesúri birtokon élő „rusticus seu iobagio ... habita licentia ... iusto terragio persoluto...” már 1298-ban távozhatott és költözhetett, miképpen arról a tanácshatározatban olvashatunk. A iobagio szabad voltát többszörösen igazolta a kutatás.⁸ A szabadállapotú rusticust említi az 1231. évi Aranybulla, IV. Béla oklevele 1256-ban, IV. Béla és fiainak béke-megállapodása 1266-ban, 1303-

ban pedig egyszerre tartalmazza a „iobagiones, hospites et rusticos” megjelölést az oklevél.⁹ Joggal és találóan értelmezte a tanácshatározatban megfogalmazott: „iobagio seu rusticus” megjelölést Bolla Ilo- na jobbágyparasztként, akiknek alapvető kritériuma a szabad költözés joga volt 1298-ban, a tanácshatározatban is rögzítve.

Az 1397. évi törvényben az „ignobilis” olyan állapotú személy, aki addig tulajdoni viszonyban élt a királyi vagy az egyházi birtokon és éppen elnyert szabad voltából következett költözési szabadsága, amelynek a gyakorlásához feltételként a telek használata utáni jogos terragiumnak a megfizetését és a költözéshez urától a licentia elnyerését szabták meg. Itt jegyezzük meg, hogy a terragium fizetése korábban is a szabadok, hospesek költözésével együtt fordul elő.¹⁰

A katonaállításnál az ignobilis-ről nincs szó. Kubinyi András tollát a források vizsgálata és az abból levonható eredmények „felszínes” interpretálása vezette. Logikai-bizonyítási – hiba, ha későbbi állapotok – látszólag tudományos igényű – visszavetítésével próbálja valaki saját álláspontját igazolni. Kénytelen vagyok arra is utalni – megírtam! – hogy már 1435-ben is tartalmazza a törvény mind a telek, mind a jobbágyok száma szerinti katonaállítást, de ez nem változtat azon, hogy az 1298. esztendőre datált tanácshatározat jogosan vonható be az 1397. évi októberi törvény ide vonatkozó részének értelmezésébe.

A költözés engedélyezéséről mind a három birtoktípus népeire érvényesen Zsigmond már 1391-ben adott ki rendeletet, ez azonban csak az erdélyi részekre vonatkozott, az ottani birtokosok „liber iobagio”-i költözésének szabályozásáról szólt. 1998-ban megjelent tanulmányomban közöltem ugyan az oklevélnek azt a részét, amely azokról írt, akik a költözési feltételeket teljesítő „liber” jobbágyokat elmenetelükben megakadályozták, és a szolgaság igájában visszatartják¹¹, az oklevél teljes szövegű arengájának más arengákkal történő összehasonlító elemzésére azonban most kerül sor. A teljes arenga szöveg a következő: „...mivel a világ kezdetétől a Teremtő (prima parens = natura naturans) minden embert bizonyosan egyenlőnek alkotott, azért kegyes és emberséges dolog, hogy ezeket az embereket, akiket nem a természet, hanem az emberi erőszak igyekszik az ész ellenére a szolgaság igájába hajtani (...ut quia a primo rerum exordio omnes homines prima parens equaliter produxisse perhibetur, pro eo pium et humanum est, hos homines, quos non natura, sed humana potentia iugo irrationabiliter substituere cona-

retur servitutis)” a királyi felség állítsa vissza az örökös szabadságba. 1391-ben az oklevélben azoknak a (liberi iobagiones) szabad jobbágyoknak a költözéséről van szó, akiket a földesuraik „különféle módon és at igazság ellenében rágalmaikat szórva rájuk, nem engednek szabadon távozni (liberi ... abire)”, azaz szabad állapotuk ellenére velük szembeni jogsérelemről ill. az ezt elkövetőknek „eo facto” tíz márkában történő elmarasztalásáról rendelkezik.

Az idézett arengát még három királyi rendelet tartalmazza: ezekben a költözést megakadályozó birtokosokat kötelezi az uralkodó arra, hogy – mind a királyi, mind az egyházi, mind a világi birtok tekintetében – a költözést népeik számára akadályozásuk nélkül tegyék lehetővé. A rendeletek – érdemes erre felfigyelni – a „cives seu hospites sive iobagiones” költözését megátólól írják, s a költözést akadályozókat figyelmezteti súllyal az arenga: „... a világ kezdetétől a Teremtő (prima parens = natura naturans) minden embert egyenlőnek alkotott, tekintsék szabadoknak azokat, akiket nem a természet, hanem az emberi erőszak igyekszik magának a szolgaság igájába hajtani”.¹² Miként már írtam a költözés szabadsága a „cives seu hospites sive iobagiones” tekintetében erre az időre nem lehetett kérdéses, ennek a szabadságnak már a 13. század végére birtokában voltak.¹³

Igen lényeges a fent idézett arengáknak az emberiség hajdani, azaz, az eredendően azonos emberi szabadság elvesztéséről írott része. Ez az arenga-típus sokszorosan előjön már a 13. században, olyan oklevelekben, amelyekben jogállás változtatás királyi engedélyezéséről van szó. Servienssé tevő oklevél arengájában: „A világ kezdetétől mindenki szabadságának azonos volt az állapota („Ab antiquo rerum exordio libertatis omnium eadem fuerit conditio”)” (1245). Nemesítő kiváltságlevélben: „Mivel a világ kezdetétől az embereknek egy és ugyanaz volt a szabadsága (Cum rerum ab exordio una et eadem fuerit libertas hominum)” (1273), avagy árnyalatilag eltérően fogalmazva, de azonos tartalommal: „... a világ kezdetétől minden ember szabadságának állapota egy és ugyanaz az állapot volt. (exordio rerum humanae condicionis libertatis omnium una eademque fuerat conditio)” (1274). Ezek az arengák jelentős részben római jogi hatást mutatnak, amint Gerics József kutatásai ezt már 1957-ben igazolták.¹⁴ Tehát nemcsak az 1397. októberi törvény, Kézaival is rokoniható ignobilis megjelölése tudatos, hanem a 13. századi arengák és forrásaik ismerete is nyilvánvaló

Zsigmond idejében, és ebből adódóan ismert volt a jogállás – libertas-servitus – következménye is.

1392-ben Zsigmond oklevelet adott ki „bizonyos speculatorok, akiket a nép nyelvén Zalaőrnek neveznek”, eladományozásáról. Az oklevél indoklása a következő: „... a mondott speculatorokat ... Felségünk szabályosan adományozta, mert ezek a királyi felségnek örökletesen alávetett (hereditarii subditi) speculatorai ... állapotuk szerint elkötelezettjei (Conditionaliter obligati)”. Ítélete szerint az eladományozottak feletti tulajdonosi hatalomban (in pacifico eorumdem speculatorum dominio) meghagyja az adományozottakat. Az oklevél „comissio propria domini regis” kelt. A király felettük való tulajdonosi hatalmát érvényesítette, mint Eigenleute-i felett, azt követően is, hogy a speculatorok az ellen tiltakoztak, hogy Sárói Lászlót a személyük feletti domíniumba beiktassák.¹⁵ Olyan adományozás volt ez, mint amilyen Szent Lászlóé, amikor a somogyvári apátságot vitézek adományozásával gazdagította.¹⁶

A forrásokban a „iobagiones castrenses” királyi adomány részét képezték 1397-ben ugyanúgy, mint az oklevélben említett singula predia „minden hasznával”, „proprietatibus, dominio ... pertinentiis”.¹⁷ Amit, vagy akit eladományoztak, afelett az eladományozónak tulajdonosi hatalma volt, s ezt nyerte el Sárói László is a királytól, t. i. a felettük való domíniumot, s ugyanez történt 1397-ben is.

Ezek az esetek igazolják, hogy a Zsigmond-kori Magyarországon is érvényes Kroeschell megállapítása, mely szerint „... a középkor jogi nyelvén nemcsak valamely dolgot, hanem embert is, aki másik emberé volt, *eigen*-nek nevezték. Ennek az elnevezésnek nyelviileg a latin *homo proprius*, tárgyilag pedig messzeemenően a latin *servus* felel meg. Az *eigen* ellentétként már a 12. században a *fri*-t nevezték meg. Az *eigen* vagy *fri* formula innentől kezdve az újkorig megmaradt. Az Eigenleute közt különböző csoportokat lehet megkülönböztetni...”¹⁸

A Kroeschell általi meghatározás figyelemre méltó. A dolog és/vagy ember külön avagy együttesen történő adományozásánál státusának meghatározottságát a középkori gyakorlatban számon tartották: még a föld királyi adományozásánál is kiemelve, hogy a király a birtokot mentesíti „a iugo quolibet servitutis et ab omni conditionaria (!) nexu”.¹⁹

Az a körülmény, hogy a jogállást bizonyítani kellett, mutatja, milyen súlya volt kinél-kinél személyének és birtokjogának a megállapítása, megítélése. S bár a királyi propriusok legfelső szintjén levő várjobb-

bágyok helyzete, életmódja talán kedvező lehetett, de ők sem észrevétlenül, sem fokozatosan nem lettek országos nemesek, birtokjuk sem lett azonos az országos nemesek birtokjogával.²⁰ A Zsigmond-kori eljárásoknál – a királyi jog érvényesítésénél nem ismerték el országos nemesinek sem a nemes várjobbágyok személyes jogállását, sem birtoklási jogcímét.

Érvényes tehát e tekintetben is Mitterauer bécsi történész megállapítása: „A társadalmi tekintélyt és gazdasági hatalmat nem lehet a rendi jogosultság közvetlen kritériumának felfogni (Soziales Ansehen und wirtschaftliche Macht lassen sich nicht als unmittelbares Kriterium ständischer Berechtigung begreifen)”.²¹ Ugyanez a lényege Fleckenstein megállapításának: „...a késő középkor periódusában a paraszt és lovag születési helyzet szerint (geburtständisch) különböznek, mégis gazdaságilag és társadalmilag közöttük kisebb lett a távolság” – hozzátesszük, azért ez a távolság megmaradt.²²

A nemes várjobbágyok országos nemessé tétele, továbbá a nemes várjobbágyok által birtokolt földek nemesek részére való eladományozásai Zsigmond korában mind ellene szólnak a várjobbágyok országos nemességbe való beolvadásának és birtokjuk meg a nemesi birtokjog azonossá válásának. Helyük a társadalom szerkezetében változott, de jogállásukat alapvetően eredetük proprius-volta határozta meg. Mátyás 1467. évi törvénye éles határt vont az ország nemesi és a partikularis nemesek között: az ország nemesi mentesültek a kamara haszna fizetése alól. Velük ellentétben a törvény szerint: „Fizessen mindenhol mindenki más, akár nobilis castrensisek, akár az egyházak predialisai, akiknek nincs a királyoktól nemesi privilégiumuk”.²³ „A nemeseket ... csak a fejedelem teszi azokká, s ékesíti a nemesi méltósággal” (HK I. rész, 3. cím). Az elv ugyanúgy érvényes Mohács évtizedében, mint a korábbi években.²⁴

A fogalom fejlődése szempontjából az előadottak legfontosabb tanulsága az, hogy tekintve a nobilis és nobilitas szavaknak az országos nemesekre, nemes várjobbágyokra és egyházi nemes jobbágyokra (prediales) való egyidejű alkalmazását, a *nobilis*nak és a *nobilitas*nak hasonló fogalmi differenciáltságot kell tulajdonítanunk, mint amelyet Bolla Ilona a *liberre* és a *libertas*ra nézve megállapított az arany szabadságot élvező közsabadok és a valakinek a tulajdonában álló kötött szabadok helyzetének elemzésekor.

A történettudományi kutatások szerves része a „jog társadalmi realitásának” nyomon követése. Ha ezt a tényt tagadjuk, mind az államról, mind a társa-

dalomról megfogalmazhatóak modellek, de ezek a modellek nem a valós képet fogják visszatükrözni.²⁵ A történettudomány szabályait Engel Pál önkényesen alkalmazza, amikor leírja: „A történettudomány szabályai szerint csak azoknak a létében szabad hinnünk, akikről forrásaink szólnak; a „közsabadok” és „propriusok” létében például nem”. A régi alkotmány képében a jog helyére a Herrschaftot Otto Brunner teszi,²⁶ ennek azonban Magyarországon érvénye nincs.

Engel Pál (akár tájékozatlanságból, akár elfogultságból) az universitas fogalom hibás használatát tulajdonítja nekem. Ám a szótári és jogtörténeti anyag figyelmes átvizsgálása eljárásának súlyosan téves voltát igazolja. Sajnálom, hogy az universitas (communitas) egyetlen – az universitas nobilium – jelentését emeli ki és az universitas = gyűlés értelemben való, régóta ismert, szótárilag, forrásokkal dokumentálható alkalmazását úgy mellőzi, hogy az általam latinul is közölt szöveget pontatlanul, tudománytalanul, magyarázatlanul kivonatolja.²⁷

Az universitas – communitas azonos értelemben használták a középkorban, ezért mind a két szónak a jelentésváltozását bemutatjuk.

A communitas – commune – comune egyik legkorábbi jelentése a középkorban: valamely közösség tulajdona, földközösségbe vétel, tulajdonközösség.²⁸

A commune fogalomnak az adott város közösségéhez kapcsolódása, és mint a közösségnek megjelölésére alkalmas terminus technikus későbbi fejlemény. Gina Fasoli ezt az alakulást, változást megjelölő korszakot így írja le: „Az 5. és 9. század közt a comunio, comune szavak közjogi jellegű kollektívák gyűléseit és magukat a kollektívákat jelölték. A 9. és 11. század közt ezek a kifejezések, úgy látszik eltűnnek, de a 11. század folyamán a szövegek in commune hozott határozatokról, commune consiliumnak nevezett gyűlésekről szólnak, s a 12. század közepén újból feltűnik a *comune* kifejezés valamely város egészét vagy *gyűlésüket* jelölve”.²⁹

A kezdeti működését jól mutatja W. Ullmann körültekintő megfogalmazása: „Angliában a falu közössége választotta ... ,tisztviselőit’ ... ezek a ,tisztviselők’ meghatalmazásukat ,alulról’ kapták és azoknak tartoztak felelősséggel, akik megválasztották őket. A dolog lebonyolítása végett a közösség összegyűlt a maga egészében a *gyűlés nem az egésznek* a ,*képviselője* volt, hanem maga az egész”. (Kiemelés: L. E.)³⁰ Teljes mértékben idetartozik Hitvalló Eduard törvényének 13. századi fordítása; ez említi „a *com-*

muna-t ... amelyeket az angolok *folkesmoth*-nak neveznek". A *folkesmoth* jelentése: az emberek vagy a nép gyűlése a megyei bíróságon.³¹

Az adatok bőségesen igazolják: e terminus technikus gyűlés megjelölésként is használatos volt, és kifo-gasztalanul tükrözte a kor gyakorlatát³². Miként Tait írja: „Az 1340. augusztus 30-ra összehívott londoni közgyűlésre 528 képviselőt hívtak meg”. Ez „maxima communitas”, „very great assembly”, „igen nagy gyűlés volt”. Ugyancsak Tait rögzítette: „A 14. században a gyűlésre ‚congregatio’ vagy communitas volt a rendszeres kifejezés a városi oklevelekben (‚congregatio’ or ‚communitas’ was the regular term in the city records)”.³³

Az *universitas* jelentette a bírósági gyűlést ‚Schwyz, Uri és Unterwalden’ völgyeiben és közelében.³⁴

Áttekintésünket Chénon határozott, precíz megállapításával zárjuk: „A konzuli városokban a polgá-

rok közgyűlése (*l'assemblée générale des citoyens*) (*universitas civium, concio publica, parlamentum*) kevésbé játszott igénytelen szerepet, mint az északi kommunákban”. Jelentéstanilag mindezt megerősíti az *université* középkori francia használata: a nyelvtörténeti szótárak u. i. az *université*-nek a középkori franciában „comune, communauté de ville, assemblée” és „communauté, corporation, assemblée” értelemben való alkalmazását is adatolják. Ez önmagában is eldöntheti a vitatott kérdést³⁵.

Tehát az *universitas*-nak és szinonímáinak mind a középkori európai latinságban, mind származékszá-vának a középkori francia nyelvben „gyűlés, összejövetel” értelemben való, bizonyított használata igazolja eljárásom helyességét, az *universitas* „gyűlés, összejövetel” jelentésben is való magyarországi alkalmazásának megállapítását.

Ladányi Erzsébet

JEGYZETEK

¹ Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp., 1946. 4.

² A vita fázisai: Gericsné Ladányi Erzsébet: Iobagio (liber iobagio) – ignobilis. A telekkatonaság és a partikuláris nemesség eredete. *Hadtörténeti Közlemények* (a továbbiakban HK) 111 (1998) 623–629. (továbbiakban: Ladányi, 1998.); Borosy András: Megjegyzés Gericsné Ladányi Erzsébet tanulmányához. HK 112 (1999) 183–184.; Ladányi Erzsébet: Indokolt-e telekkatonaságról beszélni az 1397. októberi törvény vonatkozásában? Válasz Borosy András észrevételeire. HK 112 (1999) 627–629. (továbbiakban Ladányi, 1999.); Borosy András: Még egyszer az 1397-es országgyűlési dekretumról. HK 113 (2000) 163–165.; Ladányi Erzsébet: A források indulatmentes vizsgálataért. Észrevételek Borosy András megjegyzéseihez. HK 113 (2000) 166–167. (továbbiakban: Ladányi, 2000); Engel Pál: A telekkatonaság és a „propriosok”. Egy vita margójára. HK 113 (2000) 435–436. (továbbiakban: Engel 2000).

³ Kubinyi András: Politika és honvédelem a Jagellók Magyarországaiban. HK 113 (2000) 411–413. Idézeteim ebből valók.

⁴ Decreta Regni Hungariae 1301–1457. Szerk.: Franciscus Döry-Georgius Bónis-Vera Bácskai. Bp., 1976. (továbbiakban DRH) I. 173. – Ladányi HK 1998. 623–629.

⁵ Ladányi 1999. 629. 7. j.

⁶ Engel Pál–Kristó Gyula: Magyarország története 1301–1457. Bp., 1990.; Az 1382–1457 közötti részt Engel Pál írta. 136–137.

⁷ Erről részletesen Ladányi 2000. 167.; Vö. még: Solymosi László: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon (továbbiakban: Solymosi 1998.) Bp., 1998. 103.

⁸ Solymosi László: A jobbágyköltözésről szóló határozat helye a költözés gyakorlatában. *Agrártörténeti Szemle* 1972. 1–2.sz. 29., a jobbágyok szabad voltát hangsúlyozza. A rusticus seu iobagio szabad állapotára a 13. század végén: Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. Sajtó alá rendezte Engel Pál. Bp., 1993. 219.; Uő. korábban a kérés-

désről: Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században. *Századok* 1981. 286. Szűcs Jenő az 1981-ben megjelent tanulmányát követően írta le (62.): „...noha [Bolla Ilona] monográfiája (Az egyházi, királyi és magánúri birtok szolgáltató népeinek útja a jogilag egységes jobbágyságba) kandidátusi disszertációként már 1974-ben elkészült és hozzáférhető volt, mindmáig nem jelent meg. E fontos és alapvető mű eredményeinek feltétlen prioritása van a jelen összefoglalási kísérlettel szemben.” (Bolla Ilona munkája 1983-ban megjelent.)

⁹ A rusticusra vonatkozó források: 1231: *Marsina Richard*. Cod. dipl. et epistolaris Slovaciae. Bratislavae., 1971. I. 268.; Uő.: Cod. dipl. et epistolaris Slovaciae. Bratislavae., 1987. II. 389.; 1266: Árpád-kori új okmánytár. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. III.k. 129.; Idézi: Solymosi 1998. 47., 88.j.; 1303: *Sedlák Vincent*: Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. Bratislavae. 1980. I. nr. 213. (MES II. nr. 520.)

¹⁰ Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbágysztály kialakulása Magyarországon. Bp., 1983. 277–278. (továbbiakban: Bolla, 1983.). Uő.: A jogilag egységes jobbágyságról Magyarországon. Bp., 1998. 206.; A szabadok költözése országos szabályozásának tartja: Kristó Gyula: Magyarország története 895–1301. Bp., 1998. 225. (továbbiakban: Bolla, 1998.); a világi úri birtok jobbágynak szabad költözését 1333-ra már „consuetudo regni”-ként tartják számon, megsértői pedig a „rebelle”. Bolla 1983. 278.. 4. j.; Uő.: 1998. 204.. 4. j.

¹¹ Ladányi HK 2000. 628.; Zsigmond-kori oklevéltár I–II. Bp., 1951–1958. (a továbbiakban ZSO) I. 2003. – Az 1391. évben és az alábbiakban közölt 1409. évi rendeletben levő arengák hasonló szövegezésére vö. Székely György: Sigismund von Luxemburg und das Universitätsleben. = Kaiser und König in Mitteleuropa 1387–1437. 1994. Kny. 133.

¹² 1397. aug. 3.: DRH I. 155.; 1407. jan. 20.: DRH I. 226–227.; 1409. júl. 26.: DRH I. 228–229.; A kiemelt szövegrész: „...ab evo rerum exordio omnes homines prima parens equaliter produxit, hii liberi habeantur...”

¹³ Vö. fenti 8. j. és a cives – hospes azonos jogállására Ladányi Erzsébet: Sopron és a normandiai katonai kommunák. HK 109 (1996). 7.

¹⁴ Gerics József: Adalékok a Kézai Krónika problémáinak megoldásához. Annales Univ. Scientarium Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica. Tom. I. Bp., 1957. 112–115.. Ezeket az arenga-szövegeket lásd uo. 114. és 14., 12., 22., és 24. j.: Idevonható: *Fichtenau Heinrich*: Arenga. Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband. XVIII. Graz – Köln 1957. 150.. Nagy Szent Gergely: „...liquet quod omnes homines natura aequales genuit...”; vö. még u.o. 150.. 14. j.: „...Iure enim naturali ab initio omnes homines liberi nascebantur...”

¹⁵ A zalaőrök eladományozása: *Pesty Frigyes – Ortvy Tivadar*: Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez. Pozsony, 1896. I. k. 213–214.. Teljesen tévesen ítéli meg helyzetüket Engel Pál: Társadalom és politikai struktúra az Anjou-kori Magyarországon. In: Előadások a Történettudományi Intézetben 11. Bp., 1988. 6.

¹⁶ Bolla, 1998. 26., és 38. j.

¹⁷ ZSO I. 4939

¹⁸ Eigenleute (K. Kroeschell szócikke). Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte. Hrsg. Von Erler Adalbert und Kaufmann Ekkehard I. Berlin, 1971. 881. hasáb.

¹⁹ ZSO I. 2500–2501. A föld nemesítése: Gerics József – Ladányi Erzsébet: Nemesi jog–királyi jog a középkori magyarországi birtoklásban. *Agrártörténeti Szemle* 1988. 1–2. sz. 13. (továbbiakban: Gerics–Ladányi 1988.)

²⁰ Gerics–Ladányi 1988. 16.

²¹ Mitterauer, Michael: Grundlagen politischer Berechtigung im mittelalterlichen Ständewesen. In.: Der moderne Parlamentarismus und seine Grundlagen in der ständischen Repräsentation. Berlin, 1977. 13. Idézi: Gerics József–Ladányi Erzsébet: Nemesi lét: jogállás, mentalitás a magyar középkorban. In: Fejezetek a magyar művelődés történetéből. Szerk.: Závodszy Géza. Bp., 1992. 9. o. (továbbiakban: Gerics–Ladányi: Nemesi lét)

²² Fleckenstein, Josef: Zur Frage der Abgrenzung von Bauer und Ritter. (Ordnung und formende Kräfte des Mittelalters). Göttingen, 1989. 314.

²³ Gerics – Ladányi: A nemesi lét. 7. 1. j. „Nobiles autem regni intelligentur, qui meram habent nobilitatem a regibus seu privilegium huius modi... Alii autem omnes solvant ubique, sive sint nobiles castrenses sive prediales ecclesiarum, qui non habent privilegium nobilitatis a regibus”. DRH II. *Döry Franciscus–Bónis Georgius–Érszegei Geisa–Teke Susanna*. 1458–1490. Bp., 1989. 165–166.

²⁴ Hazai okmánytár II. kiad.: *Nagy Imre–Páur Iván–Ráth Ká-*

rolly és Véghely Dezső. Győr, 1865. 423. II. Lajos nemesítő levele (1523. máj. 25.), „a Statu Ignobilitatis” mentesítés, kivétel.

²⁵ Engel Pál: Társadalom és politikai struktúra... Vita. Székely György: „ő sem ért egyet vagyon és hatalom viszonyának Engel által vázolt képével”. (19.); Szűcs Jenő Engel modellalkotását, Gerics József a jogállás vizsgálatának, a birtoklás jogcímeinek mellőzését tette bírálat tárgyává. U.o. 20–21.

²⁶ Engel 2000. 436.; *Kroeschell, Karl*: Haus und Herrschaft im frühen deutschen Recht. Göttingen, 1968. 14. (Graus nyomán): „Otto Brunner habe im Bilde von der frühen Verfassung das ‚Recht‘ durch die ‚Herrschaft‘ ersetzt”.

²⁷ Ladányi 1998. 625.; Engel 2000. 436.

²⁸ *Ladányi Erzsébet*: Az önkormányzat intézményei és elméleti alapvetése az európai és hazai városfejlődés korai szakaszában. Studia Theologica Budapestinensia. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi sorozata 15. Bp., 1996. 147.; Bolla 1998. 75. 14. j.; *Marsina R.*: Cod. dipl. et epistolaris Slovaciae. Bratislava., 1987. II. 292–293.; HO VII. 27.

²⁹ *Fasoli Gina*: Gouvernants et gouvernés dans les Communes italiennes du XIe au XIIIe siècles = Gouvernés et gouvernants. Recueils de la Société Jean Bodin pour l’histoire comparative des institutions. Tom. XXV. Quatrième partie: Bas Moyen Âge et Temps Modernes. II. Bruxelles, 1965. 64.

³⁰ *Walter Ullmann*: Principles of Government and Politics in the Middle Ages. London, 1978. 218.

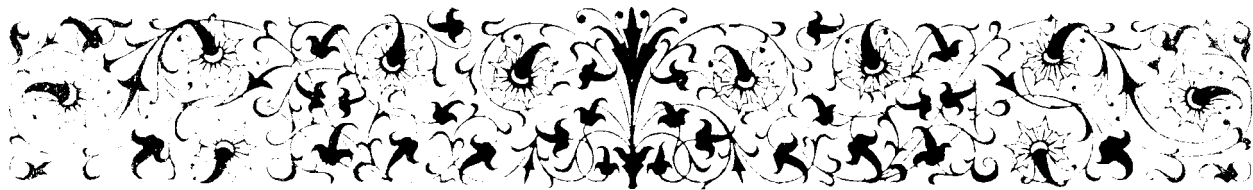
³¹ *Michaud – Quantin, Pierre*: Universitas. Paris, 1970. 165.; a „folkesmoth” értelmezése: William Stubbs, Select Charters... Oxford MDCCCXC. 540.

³² Hasonló értelmezésére vö. még Mittellateinisches Wörterbuch bis zum ausgehenden 13. Jahrhundert. Bd. II. Lieferung 7. Berlin, 1976. 995. hasáb. 38–40. sor: a communia értelmezésénél: „conventus civilis vel iudiciarius – Bürger – oder Gerichtsversammlung”, ill. uo. 1001. hasáb. 14–15. sor: „populus congregatus – versammelte Volk”. A comun, comune assemblee jelentése: Dictionnaire de l’ancien français jusqu’au milieu du XIV siècle par J. G. Greimas Paris, 1980. 128.

³³ *Tait James*: The Medieval English Borough. Manchester, 1936. 307. 3. j. és 312. 4. j.

³⁴ *Ruser Konrad*: Die Talgemeinden der Valcamonica, des Frigano ... und die Entstehung der Schweizerischen Eidgenossenschaft. (Vorträge und Forschungen. Bd. XXXIII. Kommunale Bündnisse Oberitaliens und Oberdeutschlands im Vergleich. Sigmaringen, 1987.) 142.. Ehhez hasonló, azaz *gyűlés értelmű universitas* (Narbonne 1258); *Bisson Thomas*: Assemblies and Representation in Languedoc in the Thirteenth Century. Princeton. 1964. 307.

³⁵ *Chénon Émile*: Histoire générale du droit français public et privé. Tom. I. Paris, 1926. 647. Adatok az *université* középkori francia értelmezésére: „commune, communauté de ville, assemblée” (Greimas i. m. 651.); továbbá: „...communauté, corporation, assemblée”. (Trésor de la langue française. 16. k. 1994. 831.)

KISEBB CIKKEK

A CSOMA IRATTÁR MEGMENTÉSÉNEK HISTÓRIÁJA

Éppen 100 éve annak, hogy ragyolczi Csoma József heraldikus, genealógus, régész a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lett. Sokat írtunk, beszéltünk már róla, sokat emlegettük munkásságát, de kevés szó esett levéltári anyagáról, hatalmas gyűjteményéről, melyet kutatói munkája eredményeként múzeumában őrzött. Voltak abban fegyverek, páncélok, serlegek, de még egy múmia lába is, melyet nubiai kutatóútjáról hozott magával haza. Irattári anyaga az ún. Csoma és Gabriel levéltár kötetekre rúgó anyagának nagy része ma a Magyar Országos Levéltárban található.

Sajnos az első és a második világháború alatt igen sok minden elveszett, de nagyanyámnak, Csoma József legkisebb lányának, özv. vitéz szentkatolnai Elekes Antalné sz. Csoma Borbálának sikerült a második világháború után az abaújdevecseri ún. Csoma kastélyban két ládára való anyagot (kéziratok, címerrajzok, különböző zálogleveleket, az abaúji családok egyes iratait, testamentumokat, móringleveleket, családfákat) megmenteni. Ezt őrizi ma a Magyar Országos Levéltár.

De hogyan is tudta nagyanyám ezeket az iratokat megmenteni? Akkor, amikor az ÁVH emberei a szemünk láttára emelték le a falról nagyapám vitéz szentkatolnai Elekes Antal vitézi oklevelét, az üveget betörték, az oklevelet darabokra tépték és darabjait elégették a kályhába, és a szép faragott, aranyozott ráját diadalmi jelvényként elvitték.

A történet egyszerű, de szinte valószínűtlen:

Nagyanyám ebben az időben már 30 éve volt özvegy – hiszen nagyapám az első világháborúban esett el –, és így megtanulta, hogy mindig mindenben Csoma József leányaként helytálljon.

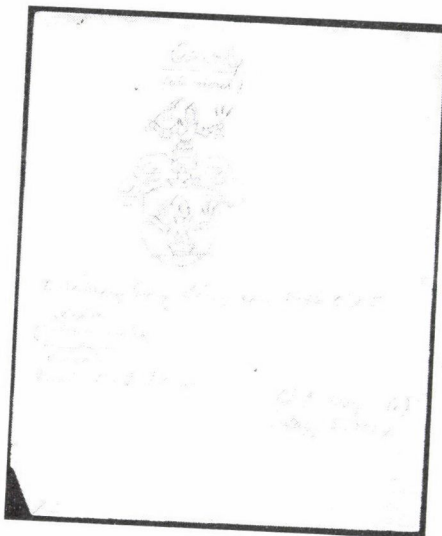
A ládák az iratokkal a kastély egyik kis szobájában voltak elrejtve, az ágy alatt, az ún. „kisvendég”-

ben. Én 15-ik évemet töltöttem 1949-ben, úgy hogy csak szemlélője voltam a dolgoknak.

Anyám ugyan ott volt nagyanyám mellett, de akkor még nem tette annyira próbára az élet mint később, úgy hogy csak segítőtárs tudott lenni, de a cselekvés irányítása és nagyrészt végrehajtása nagyanyámra hárult.

Jól tudta, hogy az ÁVH emberei a következő alkalommal végig fogják kutatni a házat, tehát valamit tenni kell, mégpedig gyorsan! Zseblámpával felszerelve – mert villany csak az általunk lakott 2 szobába lett visszaszerelve a háború dülása után – besont a „kisvendégbe”, óvatosan kihúzta a ládákat (2 láda volt), majd kutatni kezdett bennük. Talált is az anyagban több tucat lapot – valamivel kisebb, mint A/4-es, de nem A/5-ös méretben –, amelyeknek az egyik oldalán Csoma József saját kezű rajzai voltak a különböző családok címereiről adatokkal ellátva. (Nemesség kelte, kihirdetése, adományozó király neve, melyik levéltárban őrzik, stb.) Ezeknek a címerrajzoknak a túloldala üres volt. Nagyanyám magához vette őket, és visszatolta a ládákat az ágy alá, majd visszavonult az ún. „kisbédülőbe”, ahol az íróasztala állt, besötétített ablak mellett villanyt gyújtott és írni kezdett. Ez lehetett este 10 óra körül. Édesanyám mellé ült és diktálni kezdett. Én messziről néztem a dolgot, persze egyre növekvő kíváncsisággal, de még nekem sem volt szabad tudnom, hogy mit csinálnak. Eltelt egy hét kb. és a „nagy mű” elkészült. Nagyanyám éjjel visszalopakodott a „kisvendégbe” és visszacsempészte az iratokat, de mint később megtudtam, címerrajzokkal lefelé. Éppen idejében készült el, mert másnap reggel nagy zajjal megjöttek az ÁVH emberei, és követelték nagyanyámtól, hogy minden zugot mutasson meg nekik.

E lap egyik
oldalán a
Cserszky-
címer...

Piroska n. Finom pusserli.

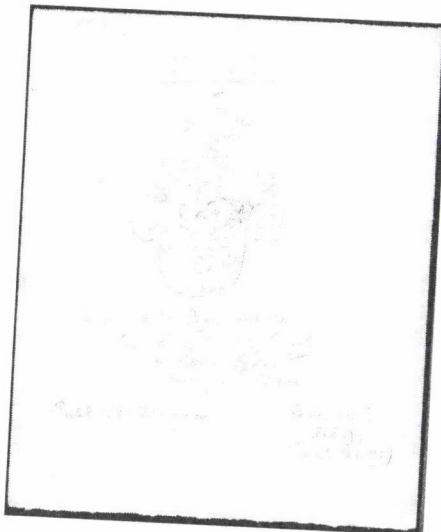
6 tojás felhígjélél halat, venni
egy fél font cukrost, hozzá ke-
venni a tojást viaszokkal, kikenni
mehely tojással letörölteni, ka-
sálból a pusserliket kirakni,
és kenyér után bevonni a
térbe.

Mákos halászszelet.

20 deka mák, 20 deka cukor
4 tojás sárgája, és mind jól
elkeverve, aztán a 4 tojás
keményre vert halját, s végül
70 deka gabona lisztet kenyér-
rossal keverve,
és formát jól kikenni vajjal.

...másikon a
„Piroska n.
Finom
pusserli”-jének
receptje

E lap egyik
oldalán a
Dienisky-
címer...

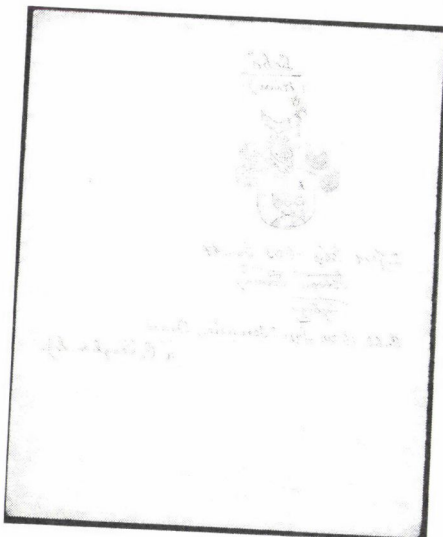

Czukros pite

10 tojás felhígjélél halat, két deka
cukrot, egy egész tojást, kevés sót,
keményre vert halját, és egy fél
font cukrot, és egy fél font
4 tojás keményre vert halját, s végül
70 deka gabona lisztet kenyér-
rossal keverve,
és formát jól kikenni vajjal.

...másikon
a „Czukros
pite”
receptje

E lap egyik
oldalán a
Sebő-
címer...

Gomba mártás, Jelen név.

Gombát felvágva, s kávéval
lisztel vajla, gombára pirítani,
késztől felvágva, s megvárni,
s főzni hagyni.
Bírlakos, s tojás sárgájával,
és egy egész tojással össze ke-
verjük, egy kis vaj is jöhet bele.
Míg a tojásból keményedik a mártás,
a kávéval, s tojás, 7 deka vaj,
4 deka liszt, 4 tojás, kevés
sóval lehet bele tenni.

...másikon a
„Gomba
mártás”
receptje

Ő végig vezette őket a házban, azok minden zugot fel-forgattak, természetesen a „kisvendégbe” is bementek, és mondanom sem kell, megtalálták az ágy alatt a 2 ládát. Ráförmedtek nagyanymra: „Ez mi?”. Nagyanym derűsen, hogy ne mondjam hősiesen közölte velük, hogy ezek „receptek, szakácskönyvek”. Az ÁVA emberei megnézték a ládák tetejét. egy-két lapot leemeltek (a hátoldalaikat szerencsére nem nézték meg), és be kellett látniuk, hogy Nagyanym igazat mondott. Mi a háttérből reszketve néztük anyámmal a jelenetet, mert ha kiderül a turpisság, nem csak az iratokat kobozzák el, hanem elviszik nagyanymat is a börtönbe. De hála Istennek erre nem került sor. Így mentette meg nagyanym szeretett édesapja levéltári anyagának egy részét az utókor számára, hiszen ez a 2 láda anyag ma mindenki számára hozzáférhető a Magyar Országos Levéltárban.

Nekem viszont a bortokomban van, és mint drága kincset őrzöm, az a pár tucat címerrajz, melyekre nagyanym a receptkönyvet írta. Néhány példa:

Sebessy család címere, hátlapja: Kocsonya, rácos-rizs

Kaczir család címere, hátlapja: Flastrom (Anyám írása)

Dienesdy család címere, hátlapja: Cukros pite

Cserszky család címere, hátlapja: Finom pusszerli, mézeskalács

Tatár család címere, hátlapja: Almás pite

Vanya (kovásznai) család címere, hátlapja: Velős zsemle

Csíky család címere, hátlapja: Liszt koch, tejfel koch

Fekete de Boroserenyó család címere, hátlapja: Parmezános makaróni

Monos család címere, hátlapja: Sajtos burgonya-leves

Összesen 35 db ilyen lapom van. Szeretném egyszer ezt az egész gyűjteményt megjelentetni, de ha addig is bárki szeretné az esetleg megtalált címerét megnézni ebben az anyagban, szívesen segítek. Címem a szerkesztőségben van.

Evva Margit, Csoma József dédunokája

HERALDIKAI KIÁLLÍTÁS A NAGYBAJOMI „SÁRKÖZY ISTVÁN” HELYTÖRTÉNETI MÚZEUMBAN

A múlt év nyarán felújított Múzeumépület addigi szűkös kiállítási területe jelentősen bővült, így lehetőség nyílt arra, hogy egyik helyiségben egy kisebb címer-tani kiállítást rendezzünk be.

A bemutatásra került tárgyak egy magángyűjtemény részei. Célunk, hogy a teljesség igénye nélkül

ízeltőt adjunk a téma iránt érdeklődő múzeumlátogatóknak.

A kiállítás anyaga: Különböző korokból származó eredeti és másolt címerlevelek, mintegy húsz tablón a mai Magyarország történelmi vármegye- és város-címerei, pecsétek és pecsétnyomók, heraldikával foglalkozó magyar és külföldi kiadványok, könyvek, somogyi községek címeres zászlói, stb. képezik a kiállítást.

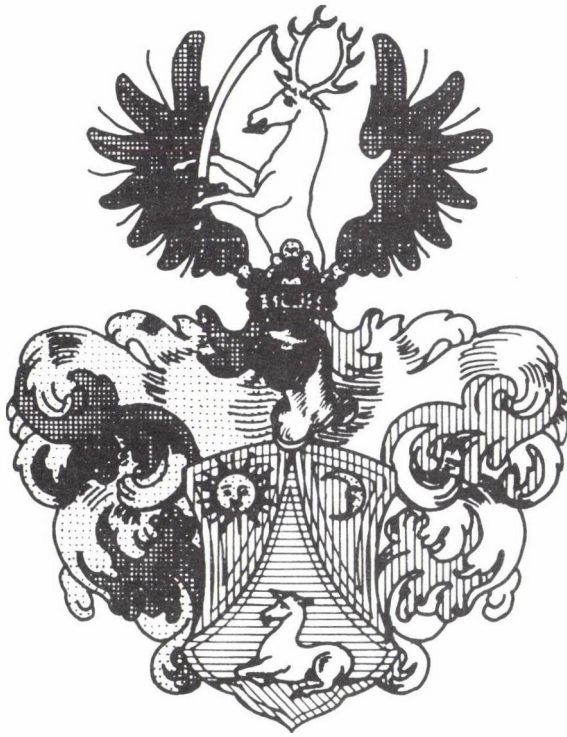
A bemutatott anyag még egy különlegességgel is rendelkezik. Egy egyedülálló művészeti ág, az üvegkerámia is képviselteti magát Putnoki Sándor kaposvári iparművész alkotásaival. Csipkefinomsággal kidolgozott címerei már nem csak itthon, de több külföldi országban is láthatnak az érdeklődők mintadarabokat.

Nyári kirándulások alkalmával érdemes betérni az öreg kúriába, ahol a fentiekén túl még sok szép érdekes és értékes látnivalóban lehet része a régi emlékek kedvelőinek. (Bejelentkezés telefonon: 82/357-171. Cím: 7561. Nagybajom, Fő u. 4.)

Deák Varga József

CÍMERESLEVELEK A NAGYBAJOMI
„SÁRKÖZY ISTVÁN” HELYTÖRTÉNETI MÚZEUMBAN

Kiállítási anyagunkban nyolc címereslevél látható. Három másolat: Kassa, Pozsony Zsigmond-kori, ill. Somogy vármegye II. Ulászlótól származó címeradománya. Az öt eredeti címerlevél közül kettő magyar vonatkozású: A Neste család II. Ferdinándtól kapott diplomája, illetve a Sztojanovics család I. Ferentől származó nemesi levele. A további három közül kettő osztrák, egy pedig bajor címeradomány. Az említett két magyar címereslevelet részletesen ismertetem az alábbiakban:

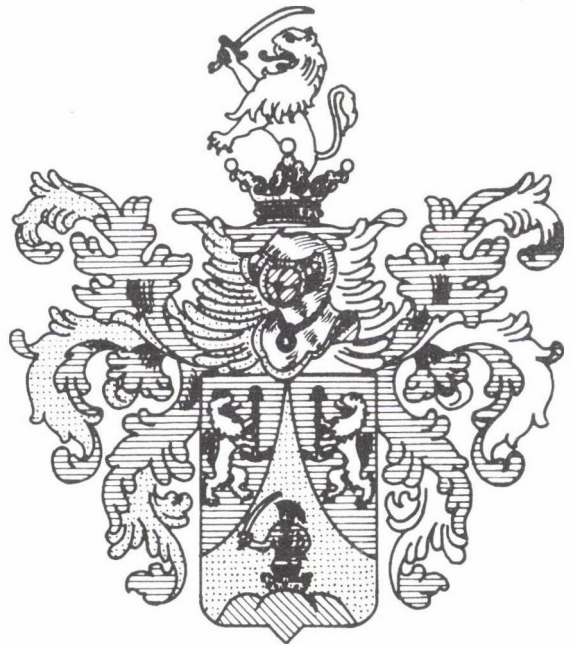

1., Neste család címere: II: Ferdinánd császár–király 1637–1657 között Neste Andrásnak, Mihálynak és Pálnak nemességet és címert adományoz.

Címerleírás: Csücsköstalpú vörös tárcsapajzsban kék sátor. A vörös pajzsmezőkben jobbról arany naparc, balról arany holdarc látható. A kék sátorban zöld talajon jobbra fordult, fekvő, természetes színű szarvassuta. A koronás nyílt sisak dísz: Két fekete nyitott sasszárny között jobbra fordult, kinövő szarvasbika felemelt mellső lábaival szablyát tart. Takaró: fekete-arany, vörös-ezüst.

A címerlevél meglehetősen rossz állapotú, szövege csak részletekben olvasható. Kihirdetési záradéka nincs. Töredékben meglévő függőpecsétje leszakadt.

Bár a nemességszerzők érdemei az oklevélből nem derül(het)nek ki, a címerképből arra lehet következtetni, hogy egy hölgy szolgálatában vagy védelmében szerzett érdemekért nyerhették el a nemesi kiváltságot.

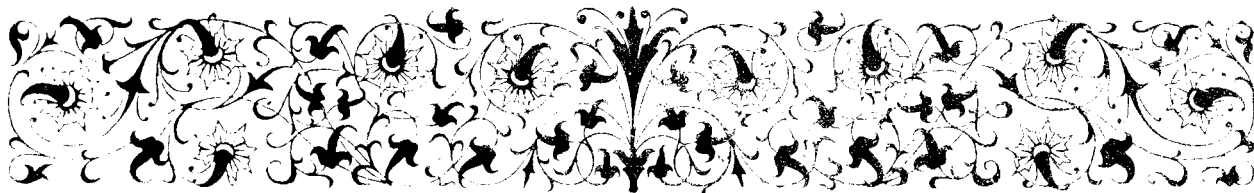

2., Sztojanovics család címere: Ferenc császár–király 1797. Június 2-án Sztojanovics György veszprémi kereskedőnek, valamint János, István, Mihály, József és András fiainak, Anna leányának és feleségének Peneta Máriának nemességet és címert adományoz.

Címerleírás: Csücsköstalpú kék pajzsban arany sátor. A két kék pajzsmezőben egymással szembenálló ezüst oroszlán mellső lábaival egy-egy ezüst horgonyt tart. Az arany sátor alján zöld hármashalmon arany koronából kinövő, kékruhás, prémkalpagos, szembenéző magyar férfi felemelt jobbáiban arany-markolatú szablyát tart. Takaró: Kék-arany, kék-ezüst. Kihirdetve: 1797. július 13.

A címerlevél könyv alakú, hártýára írott, függőpecsétje ép. Az egész oklevél rendkívül jó állapotú (a szerző rajzai).

Deák Varga József

KÖNYVISMERTETÉS

HADOBÁS PÁL: *A magyar katonai tisztiképzés története és jelvényei*
 Művelődési Központ, Könyvtár és Múzeum, Edelény, 2000. p. 72, 62 fekete-fehér ábrával.
 (Készült 10 példányban.)

A sokat ígérő cím ellenére e kiadvány valójában csak a magyar katonaiskolák 1945-től napjainkig használatos jelvényeit mutatja be (rajzban és szövegben) 23 oldalnyi terjedelemben, több-kevesebb pontossággal feltüntetve viselési időhatárukat, anyagukat, méretüket. A munka másik, 41 oldalt kitevő része voltaképpen a jelvényeket tárgyaló rész bevezetőjeként értelmezhető, s a címben feltüntetett témát kívánta meg összefoglalni, nagyon rövid korábbi kitekintés után, lényegében a 19. századtól kezdve saját korunkig.

Az írás több vonatkozásban is kifogásolható:

1. Sem a korszakhatárok, sem az egyes iskolatípusok nem különülnek el egyértelműen egymástól. Az 1849–1945 közötti korszakot legalább három részre kellett volna felosztani: 1849–1867, 1867–1918, 1918–1945.

2. Összemosódik a cs. (és) kir. hadsereg és a m. kir. Honvédség intézményeinek története.

3. Úgyszintén nem különül el egymástól a tulajdonképpeni tiszti iskolák (akadémiák, hadapródiskolák, fő- és alreáliskolák), valamint a különféle speciális szak-, illetve továbbképzést nyújtó katonai tanfolyamok (hadiiskola, törzstiszti tanfolyam, gyalogsági lövőiskola, stb.) rendszere.

Az Osztrák-Magyar Monarchia idejében az említetteknel jóval több tiszti iskola és szaktanfolyam létezett – felsorolásuk megtalálható a korszak bármely Militár-Schematismusában –, de még a magyarországiak mindegyikét sem említi a szerző. Természetesen magyar nemzetiségű tiszt nem csak valamely magyar-

országi, hanem bármely örökös tartományokbeli iskolában is végezhetette tanulmányait.

Néhány tárgyyszerű tévedésre tételesen is szeretnék rámutatni:

Az 1848 előtti időszakban az 51. gyalogezred fiúnevelő intézete nem a nem létező Somosújváron, hanem Szamosújváron működött. (5. old.)

Az utászkar iskolája sem Tulinban, hanem Tullnban (Bécestől Ény-ra, a Duna mentén található) képezte a növendékeket (u. o.). Kassa német neve nem Kaschen, még csak nem is Kaschan, hanem Kaschau (11. old.). A hadapródiskola németül nem Kadett-schule, hanem Kadettenschule (14. old.). A katonai (Militär) jelzőnél több helyen lemaradt az a-ról a két pont (14–15. old.). Komáromban sosem működött főreáliskola (14. old.), Kismartonban viszont 1909–1918 között volt ilyen intézmény. Gyanítom, hogy ebből lett itt tévesen Komárom. A budapesti cs. és kir. Gyalogsági Hadapródiskolát nem 1896-ban, hanem 1869-ben alapították (18. old.). A pécsi katonaiskola nem 1907-től, hanem 1898-tól működött, mint m. kir. pécsi Honvéd Hadapródiskola. Zrínyi Miklós nevét nem 1904-től viselte, hanem a Horthy-korszakban, 1922-től (18. old.).

A tanítás a századfordulón nem csak a soproni főreálban volt magyar nyelvű, hanem valamennyi honvéd intézetben (Ludovika Akadémia, nagyváradi és pécsi Hadapródiskola, soproni Főreáliskola). A közös hadsereg iskoláiban természetesen német volt a szolgálati nyelv, de nem csak Magyarországon, ha-

nem valamennyi más országban és tartományban is (18. old.).

A jutasi altiszti iskola 1934-től természetesen nem csapattisztképző, hanem csapatalisztképző iskolává alakult át (21. old.).

1919–1922 között a magyar hadsereg megnevezése Nemzeti Hadsereg volt, a m. kir. Honvédség elnevezés csak 1922-től lett ismét hivatalossá (21. old.). A Magyar Néphadsereg elnevezést – minisztertanácsi rendeletre – 1951. június 1-jén vezették be. Így 1948-ban még Magyar Honvédségként (ha úgy tetszik, „demokratikus” Honvédség) létezett.

A soknak mondható nyomdahibát nem tartom érdemesnek felsorolni.

Az irodalomjegyzékből látszik, hogy a szerző nem ismert, vagy legalábbis nem használt több, a témához kapcsolódó fontos munkát.

A Ludovikáról 1930-ban kimerítő feldolgozás született (Bachó László: A magyar királyi honvéd Ludovika Akadémia története). Újabb összegzés: Rada Tibor: A Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia és a társintézetek összefoglaló története (1830–1945), Bp., 1998. Számos katonaiskolánk története önállóan is feldolgozott – pl. m. kir. honvéd Főreáliskola, Sopron (Péterfy Károly, 1934), cs. és kir. Katonai Alreáliskola, Kőszeg (Hídvéghy Sándor, 1937), m. kir. honvéd Hadapródiskola, Pécs (Garay Lajos, 1939), m. kir. honvéd Hadapródiskola, Nagyvárad (Szentesi József, 1943), stb. –, nem beszélve az 1918 előtti, igen alapos német nyelvű szakmunkákról, pl.: Proksch Adolf: Geschichte der k.u.k. Artilleriekadettenschule in Wien (Wien, 1907).

A téma a kezdetektől napjainkig terjedő, összefoglaló jellegű, igen színvonalas és modern feldolgozását nyújtja: A magyar katonai vezető- és tiszti-

képzés története (szerk.: Lengyel Ferenc, Szántó Mihály, Bp., 1996.) c. kötet, amely az 1996. okt. 8–9-i tudományos konferencia előadásait tartalmazza.

Rövid, de áttekintő összegzés található az 1914 előtti állapotokról Révai Nagy Lexikonában (9. kötet: hadapród-iskolák, 11. kötet: katonai nevelő és képző intézetek címszavaknál). Szintén szerényebb terjedelmű, de érthető és az egyenruházatra is kiterjedő összegzés a 18. sz.-tól 1945-ig: Barczy Zoltán: Évszázadok egyenruhái (Bp., 1991.) 195–200., 248–250. old.

Egyes forrásmunkáknál illő lett volna a szerzők nevét is feltüntetni, pl. A magyar katonai elit 1938–1945 (Bp., 1987.), szerzője Szakály Sándor, a Háborútól a forradalomig – Adatok a magyar hadsereg történetéből 1945–1955 (Bp., 1994) c. műnek Csendes László és Gellért Tibor a szerzője.

A jelvényeket tárgyaló – egyébként nem hiánytalan – rész egyáltalában nem tartalmaz jegyzeteket, holott itt lényeges lenne ismerni a viselést elrendelő rendelet számát, keltét, stb. Jó lett volna azt is feltüntetni, hogy a jelvényeket, jelzéseket az egyenruhán pontosan hol is viselték. Talán szerencsésebb lett volna a szöveges részben is – a jelvényekhez kapcsolódóan – megmaradni az 1945-től kezdődő korszak ismertetésénél.

Természetesen 1945 előtt is voltak a katonai tanintézeteknek a tanulmányi előmenetelt jelző jelvényei, évfolyam jelzései, iskolajelvényei, néha még kitüntetései is (pl. a jutasi altisztképzőnek). Ezekről itt említés sem történt.

Összegezve a fentieket, bár a jó szándékot nem vitatom, a feldolgozás nem tekinthető szerencsésnek és jól sikerültnek.

Rainer Pál

HOPPÁL DEZSŐ: *A történelmi Magyarország vármegyéinek címerei*

Cartographia Kft Budapest, 2001. 160 p., számos színes és fekete-fehér ábrával, ármegjelölés nélkül, ISBN 963 352 084 3 CM

E kötet témaválasztásában igen közel áll Csáky Imre 1995-ben megjelent munkájához, amelynek címe: A magyar királyság vármegyéinek címerei a 18–19. században. Csáky könyve már terjedelménél fogva is részletesebb, pontosabb, tudományosabb jellegű. Címerábrái azonban – legalábbis részben – erőtlenebbek, jellegtelenek mint a jelen köteté. Mindez nem véletlen. Hiszen Hoppál könyve a neves osztrák heraldikus, Hugo Gerald Ströhl (1815–1919), Österreichisch –

Ungarische Wappenrolle című, 1899-ben Bécsben napvilágot látott művének ábráit vette át. (Jellemző, hogy a Komárom vm. címerében általa megrajzolt vitéz morion-sisakot visel. Magyar heraldikus alighanem mellőzte volna ezen nyugati viseletdarabot egy hazai megyecímer megalkotásánál.)

A gyűjtemény a kiegyezés utáni Magyarország megyecímereit az 1876-os átfogó közigazgatási rendezés utáni állapotba rögzítette. Ekkor szűntek meg,

illetve olvadtak bele a vármegyerendszerbe a különféle kiváltságos székek és kerületek, s a megyehálózat kiterjedt a valamivel korábban felszámolt katonai határőrvidék területére is. Ez a rendezés – eltekintve néhány kisebb módosítástól – azután egészen 1918-ig az Osztrák-Magyar Monarchia és egyúttal a történelmi Magyarország felbomlásáig megmaradt, s az utolsó volt, amely a „szentistváni” államterület egészére kiterjedt.

A nagyon rövid általános történelmi és heraldikai bevezetés (szöveg és ábrák) után a kötet tartalmazza a magyar középcímer-, a középcímerben megjelenő országrészek-, Budapest főváros, majd a 68 magyarországi- és 8 horvát-szlavón vármegye, valamint Fiume címerábráját és címerleírását. Minden címerhez egy maximum két oldalnyi szöveges rész tartozik, röviden ismertetve az illető megye történetének főbb vonásait és több-kevesebb részletességgel címerének történetét, változásait. Az idők folyamán történt megye-, illetve területegyesítések és különválások természetesen a heraldikában is éreztették hatásukat, s olykor kellemetlen feladatok elé állították a heraldikusokat, amennyiben ezek törhették a fejüket, hogy mit hagyjanak meg, vagy el a címereknél úgy, hogy azok mindezek ellenére lehetőleg jellemzően jelenítsék meg az adott területi egység sajátosságait és mindezek mellett még a heraldikai szabályoknak is megfeleljenek. Elmondható, hogy ez nem mindig sikerült.

Legkorábbi megyecímerünk Somogy megyéé, II. Ulászló király adományozta 1498-ban (a kötetben – 106. old. – sajtóhiba folytán 1489 szerepel). Hunyad megye állítólagos 1490-es pecsétje vitatott (69. old.). 1550-ben törvény rendelkezett a vármegyék címeres pecséthasználatáról és a megyék egy része – főleg azok, amelyek a királyi Magyarországhoz tartoztak – csakugyan a 16–17. században kezdtek címert használni. Megyénk többségének azonban csak a 18–19. századtól volt címere, hiszen korábban sokszor huzamosabb ideig török megszállás, majd császári katonai igazgatás alatt állottak. Újkori megyecímereink jó néhányra nem éppen sikerült alkotás, tipikus példái a hanyatló heraldika korának.

A kötetben megtaláljuk a történelmi Magyarország megyerendszerét feltüntető térképet is, amely feltünteti a megyék eredeti (1918 előtti) nagyságát, valamint az elcsatolt és a megmaradt részek nagyságát.

Ströhl színes megyecímerei csak magát a pajzsot tüntetik fel. Szinte kivétel nélkül, kisebb méretben, fekete-fehér ábrán szerepelnek a megyék teljes – si-

sakkal, sisakdísszel, címertakaróval, esetleg pajzstartókkal ellátott – címerei is, továbbá a megyeszékhelyek és esetenként néhány jelentősebb megyebéli település címerei is. A kötetnek jegyzetapparátusa nincs, de irodalomjegyzék zárja le.

Bár természetesen rendkívül nehéz öt-tíz mondatban egy több száz, esetleg ezer éve fennálló megye történetét akár csak vázlatosan összefoglalni, ezen összefoglalók némely állítása téves, vagy napjainkra már meghaladott (pl.: az egri püspökséget nem Mária Terézia emelte érseki rangra, hanem I. Ferenc király idejében (1804) érte el e státust (64. old.), a veszprémi püspökséget nem 1009-ben alapította Szt. István király, 1001-ben már biztosan létezett (148. old.), erősen vitatható az is, hogy Koppány vezér a Csatár-dombon szenvedett volna vereséget, az ütközetéről csak annyi biztosat tudni, hogy az Veszprém közelében ment végbe (u. o.), valószínűtlen a Frangepánok eredetét a rómaiakig visszavinni, s bár Pethő Gergely krónikája csakugyan ezt állítja, nem hinném, hogy címerüket IV. Béla király adományozta volna, hiszen ebből a korból egyetlen címereslevélünk sincs (80. old.), a nagy múltú Győr vm. talán megérdemelt volna némi méltatást is (58. old.), stb.).

Erősen vitatható a Szt. Korona részei összeállításának időpontja (10. old.).

Nem értek egyet egyes címertani leírásokkal sem (pl. Körös vm. címerénél a koronás párdüfő nem Bosznia, hanem Dalmácia címeréből, a vadkacsa nem a Pálffy, hanem a báni tisztelet viselt Nádasdy család címeréből került átvételre (29. old.), Zala vm. 1550-es pecsétjén szerintem nem lombok, hanem mint a későbbiekben is, a nyitott korona szerepel, legfeljebb a korona ágait jelenítette meg a pecsétvéső lombokhoz hasonlóan (150–151. old.).

Becsúszott néhány – nyilván a szerzőtől független – nyomdahiba is: Bars vm. címerleírásánál sisaktartója helyett sisaktakarója olvasandó (25. old.), III. Béla nem 1172–1176, hanem 1172–1196 között uralkodott (138. old.). IV. László sem 1262–1290, hanem 1272–1290 között kormányozta az országot (70. old.), Brassó nem 1867-től hanem 1876-tól lett önálló vármegye (40. old.), stb. Nógrád vm. címere helyett a 95. old. jobb szélén a 97. old. jobbszéli Nyitra vm. – egyébként nagyon hasonló – címerábrája ismétlődik tévesen. A 32. old.-on lemaradt Naszód-vidék címerábrája.

Mindezen kisebb-nagyobb pontatlanságok ellenére az ízléses kivitelű kötet olyan munkának mondható, amely hasznos ismereteket foglal össze és ad közre a művelt és érdeklődő közönségnek, s azt feltehe-

tően a szakemberek is kézikönyvként fogják forgatni. Aminek pedig leginkább örülök, a jelen munkát összevetve a már említett Csáky-féle feldolgozással, megyei címereinkről is többféle, időben és megjeleni-

tésben némileg eltérő címváltozat lett könnyen elérhetővé.

Rainer Pál

A NYÍREGYHÁZI JÓSA ANDRÁS MÚZEUM ÉVKÖNYVE.

XLII. évfolyam. Főszerkesztő Németh Péter.

Nyíregyháza 2000. 383.

Azok, akik a vidéki múzeumi illetve levéltári évkönyveket ismerik, már megszokták, hogy a múzeumok éves periodikái elsősorban a régészet vagy a néprajz újabb eredményeinek adnak helyet, míg az írott forrásokon alapuló történeti kutatásokat a levéltári kiadványokban kell keresni. A Jósa András Múzeum újabb évkönyvében azonban számos, a szabolcsi táj középkori múltját feltáró dolgozat olvasható. A kötet azért is megérdemli a figyelmet, mert több segédtudományi vonatkozású írást tartalmaz.

A régészetet Révész László és Langó Péter tanulmányai képviselik. A „Műemlékvédelem” c. viselő rovatban a gyügyei és a beregdaróci református templom történetével (Gere László, M. Veres Lujza, Balázsik Tamás írásai) ismerkedhet meg az olvasó.

Gyügye 1284–1556 közötti történetével Horváth Richárd dolgozata ismerteti meg. A munka függelékében nemcsak egy 1506. évi oklevél szövegét találjuk meg, hanem két genealógiai táblát is. Az egyik a Gyügyei atyafiságról ad vázlatos képet, míg a másik Várdai Miklós (1424–1461, 1453–1456 között főkinestartó) leszármazottjairól tájékoztat.

Horváthon kívül még három szerző vállalkozott forráskiadásra. Piti Ferenc a Vay család (ma már csupán fényképeken hozzáférhető) berkeszi levéltárának 1342–1382 között keletkezett, s a történelmi Szabolcs, Szatmár és Bereg megyékre vonatkozó okleveleinek a regesztáit készítette el. A Vay család levéltári anyagát kevéssé ismeri a kutatás, pedig gazdag gyűjteményről van szó. Piti Ferenc munkája 36 okmány magyar nyelvű kivonatát tartalmazza.

Kiss András néhány esztendővel ezelőtt Szatmár megye levéltárában egy 1826-ban lezárt per mellékletei között akadt 11 darab 13–15. századi eredeti oklevélre (Erdélyi Múzeum 1992, 73–89.). Most a kötetben Lajos király 1366. január 13-i és Zsigmond király 1425. november 16-án kiadott okmányát közli. Az egyik 1794-es, a másik 1836-os másolatban maradt ránk. Ilyen késői átiratban számos középkori oklevélünk lappanghat.

Két 15. századi oklevelet közöl és elemez Solymosi László, aki dolgozatát Fehértói Katalin nyelvésznek ajánlja. 1435-ben Szabolcs és Bereg megye nádori közgyűlésén levelesített gonosztevők listáját tartalmazzák a dokumentumok. A két forrás közül az egyik szabályos oklevél (ebben találjuk a szabolcsiakat), míg a másik dokumentumban a beregi levelesítetteket szedték jegyzékbe. Az iratok jobbágyok és földesurak neveit tartalmazzák. Szabolcsban 26 település 237 gonosztevőjét, Beregben 25 helység 71 bűnös személyét írták össze. Figyelemre méltó, hogy míg Szabolcsban 9 földesúr 204, addig Beregben 17 földbirtokos 46 jobbágyát találták gonosztevőnek.

Kristó Gyula két oklevelet vett kritikai vizsgálat alá. Egyikükről, amelyet 1322. január 4-én adtak ki, megállapította, hogy hamis, míg a másik – ugyancsak Anjou-kori) kiadvány hitelesnek tekinthető.

Zsoldos Attila a Kállai-ösöknek IV. László korabeli szereplését tette vizsgálata tárgyává. A Tiszántúl északi részén uralkodóknak területi hatalomhoz próbálta őket segíteni, hogy ebben a régióban az oligarchákkal szemben a központi hatalom biztos támaszát képezzék. Ők azonban ehhez a szerephez nem voltak elég erősek. Így IV. László halála után a Borsák, Aba Amadé felszámolták az alakulató tartományt.

A segédtudományoknak újabban örvendően fejlődő ágát, az archontológiát képviseli C. Tóth Norbert írása, aki Szabolcs megye hatóságának 1314 oklevele alapján a vármegye 1284–1526 közötti tisztségviselőinek (ispán, alispán, szolgabírák) a listáját készítette el. Munkája nélkülözhetetlen lesz a család-történészek számára is.

Zágorhidi Czigány Balázs Fehér Mátyásnak a beregszászi domonkosokra vonatkozó kutatásait elemezte, s megállapította, a szerző nem riadt vissza attól, hogy forrásait meghamisítsa.

Nógrády Árpád izgalmas elemzése a gazdaságtörténet témakörébe tartozik. Munkája nem csupán azért érdemel figyelmet, mert megállapítja, hogy na-

ponta 500–600 gr. kenyeret fogyasztottak eleink, hanem azért is, mert középkorvégi viszonyaink megértéséhez az 1530-as években keletkezett forrást szövegeztet meg. Valóban, nem feltétlenül kell mindig középkori kutatásainkat 1526. augusztus 29.-vel lezárni.

Németh Péter a cégényi monostor 1181. évi birtokösszeírásának a helyneveit elemzi. Nem ez az első dolgozat, amelyet a szerző a településtörténet tárgy-

körében készített. Nyelvészet, birtoktörténet eredményeit ötvözi művében. A listán 6 a tatárjárás idején elpusztult, 5 a középkor végét megért, és 18 ma is létező helység nevét találjuk. Ugyancsak a nyelvészet körébe tartozik Mizser Lajos munkája, amely Pesty Frigyes múlt századi gyűjtésének Szabolcs megyei földrajzi neveit tette közzé.

Draskóczy István

COLLOQUIA. JOURNAL OF CENTRAL EUROPEAN HISTORY.
Volume III–IV, no. 1-2, 1996–1997. Ed. Pompiliu Teodor. Cluj, 2000. 369.

A kiadványt, amely világnyelveken adott közre tanulmányokat és könyvismertetések, a Babes-Bolyai Tudományegyetem Közép-Európai Tanulmányok Intézete gondozta. A kötet végén rövid híradást olvashatunk a Román-Szlovák Történész Vegyesbizottság 1997. évi pozsonyi üléséről, amely a felvilágosodással foglalkozott.

A kötet tanulmányai a tág értelemben vett elit témakörével foglalkoznak. Romániai kutatók mellett angol, lengyel, német és magyar történészek írásait olvashatjuk. Magyarországról pl. Horn Ildikó II. Rákóczi György erdélyi fejedelem vezető politikusait, azaz a fejedelmi tanács tagjait, a befolyásos tanácsadókat veszi számba.

Több tanulmány foglalkozik az egyháziakkal (elsősorban az orthodox papsággal). Azokat a dolgozatokat, amelyek a román társadalom női vezetőit vizsgálták, külön fejezetbe gyűjtötték.

Figyelemre méltóak azok a tanulmányok, amelyek az egyetemet végzett értelmiséget vizsgálják. Két munka (Stelian Mândrut és Nicolae Bocsan a szerzőjük) azt kutatja, kik voltak azok az erdélyi, bukovinai és ó-romániai diákok, akik a bécsi Műegyetemen, illetve az antwerpeni Kereskedelmi Intézetben tanultak az 1867-1918 közötti időszakban. Bocsannal szemben Mândrut arra is kíváncsi volt, milyen a hall-

gatók nemzetiségi megoszlása. Meglepően kevés erdélyi magyar látogatta szerinte a bécsi intézményt.

A Turul olvasóinak érdeklődésére a fiatal erdélyi történészek, W. Kovács Andrásnak az alapos tanulmánya tarthat számot, ugyanis ő a Cegei Wass családnak a történetét tekintette át. A szerző a rokonságnak a sorsát a 16. század elejéig követte nyomon. Kutatásai során a családnak Kolozsvárt őrzött levéltára illetve a Kolozsmonostori konvent jegyzőkönyveire támaszkodott. Figyelemre méltó, hogy Huszti András családi levéltárosa a 18. században már készített genealógiai táblát, miközben a dokumentumok többségét in extenso lemásolta.

Kovács a família eredetét a 12. század végére vezette vissza. Részletesen szólt azokról a kiváltságokról, amelyeket az uralkodók adtak a család tagjainak. Elemezve a rokonságnak az erdélyi társadalomban elfoglalt helyét, jutott arra a következtetésre, hogy vagyon, rokonsági kapcsolatok a táj nemességének a középső rétegéhez kötötte a család tagjait. A házassági kapcsolatok ugyanakkor sokszor a náluk alacsonyabb rangú családokhoz fűzték őket. A tanulmányt részletes genealógiai táblázat zárta le.

Draskóczy István

ENGEL PÁL: Magyar középkori adattár
CD-ROM. Arcanum Digitéka, Budapest, 2001.

Az Arcanum Kiadó kiadványainak a listájára ez év márciusában került fel az a digitális lemezük, amely Engel Pál két munkáját tartalmazza. A művek egyike, „Magyarország világi archontológiája 1301-1457” jól ismert, hisz néhány esztendeje könyv alakban két kiadást is megért, s a kutatók nélkülözhetetlen támaszává vált.

CD-ROM változata kisebb módosításokat leszámítva a könyv eredeti szövegét tartalmazza. Mivel digitális lemezen olvasható az összeállítás, természetes, hogy mutatóra nincs szükség, hisz az érdeklődő néhány kattintás után a keresett személyre vonatkozó összes információt leolvashatja számítógépe képernyőjén.

A jelen sorok írójának, aki az 1970-es évek közepén tanárai, Bolla Ilona és Gerics József biztatására vállalkozott genealógiai kutatásokra (egyetemi doktori disszertációját az ő irányításuk mellett készítette el hajdan, s azóta is írt családtörténeti dolgozatokat) megbocsátható, ha a CD-n található másik művet kívánja részletesebben ismertetni. A „Középkori magyar genealógia” újdonságnak számít, noha a szakirodalomból tudomást szerezhettünk a létezéséről. Ez a gyűjtés képezte a szerző nem egy tanulmányának az alapját,¹ miként szívességéből kutatók pillanthattak be a kéziratba.

Közismert, milyen hosszadalmas, aprólékos munkát kíván meg középkori családjaink történetének a feldolgozása, a kutató sohasem lehet biztos abban, hogy nem akad újabb, fontos adatra. A digitális lemez majd harminc esztendő anyaggyűjtésének az eredményét tartalmazza.² A szerző ugyan felhasználja a szakirodalom eredményeit, ám ha valaki a lábjegyzetekre pillant (külön kattintásra hívhatók elő), többnyire forráskiadások oldalszámaival illetve levéltári jelzeteket talál. Ilyen mennyiségű kiadatlan dokumentumot tudunkkal még senki sem hasznosított családtörténeti szempontból. A megoldás jelzi, hogy bármennyi (kétségtelen, eltérő színvonalú) genealógiai témájú írás látott napvilágot, alig akad olyan középkori nemesi családunk, amelynek a leszármazását sikerült megnyugtatóan tisztázni.

A kiadvány célját a rövid bevezetésből ismerjük meg. A legtöbb munkában az előszó foglalkozik a módszertani problémákkal a szakirodalomban. Kár, hogy ez a tájékoztató csak igen rövid lett. Ám érdemes lett volna legalább felhívni a figyelmet azokra a művekre, ahol Engel Pál munkamódszerével lehet megismerkedni.³

¹ Pl. Engel Pál-Lővei Pál-Varga Livia: Gótikus sírkövek Mária-völgyről és Segesdről. Művészettörténeti Értesítő 30 (1981) 140-144.; *Üök*: A tornagörgői, egy bazini és egy ismeretlen helyről származó sírkőről. Uo. 255-259.; Engel Pál: Néhány 14. századi erdélyi vajda származása. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kolozsvár 1996, 176-186.; *Üő*.: Az Aba-nemzetség Alattyáni-ága. In: Magyarok eleiről. Ünnepi tanulmányok a 60 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Pitti Ferenc. Szeged 2000, 127-136.

² „En voltam a legjobb középkorász a Postán.” Engel Pál történnéssel beszélget Banyó Péter. Beszélő 6 (2001): 2. sz. 60.

³ Engel Pál: Birtok- és családtörténet (Kísérlet egy 14. századi rekonstrukcióra). In: Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domonkos 80. születésnapjára. Szerk. Glatz Gerenc. Bp., 1993, 23-36.; Engel Pál: A nemesi társadalom a középkori Ung megyében. Bp., 1998, 9-27. (Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 25.)

Az érdeklődő nem hagyományos családtörténeti munkát helyezhet számítógépe CD leolvasójába. Ugyanis birtoktörténeti megfigyeléseket, életpályákat hiába keres benne. A szerző célja ugyanis nem az volt, hogy szokásos családtörténetet készítsen, hanem az, hogy használható kiindulási alapot, segédeszközt adjon azok kezébe, akik középkori társadalomtörténeti kérdéseket vizsgálnak vagy éppen valamelyik család múltját faggatják. Így azt tartotta fontosnak, hogy a genealógiai táblázatokat ismerjék meg a szakemberek.

A vonatkozó szakirodalommal szemben megfogalmazott esetleges kritikai észrevételeket, a táblázatok megértéséhez feltétlenül szükséges magyarázatokat a jegyzetekben találja meg az olvasó. A lábjegyzetek elkészítésekor a szerző arra törekedett, hogy a legszükségesebb hivatkozásokat tüntesse fel.

A lemezen mintegy 800 család 10 000 személyére talál az érdeklődő adatokat. Többségük nevét olvashattuk az „Archontológia” kötet mutatójában, vagyis a „Középkori magyar genealógia” különösen egy meghatározott társadalmi kör rokoni kapcsolataira, családi viszonyaira vet fényt (igaz, középkori forrásaink a megyei középbirtokosnál szegényebb nemesség tanulmányozását nagyon megnehezítik). Ám a nevesebb famíliák mellett alkalmanként szerényebb sorsú rokonságok nevére is rábukkanunk, legyen akár várjobbágy, akár valamely közszabad vagy valaki más az ősük. Így akadunk rá például a Balázsfalvi, Ivánci, Iregi, Macskási stb. ősökre.

A szerző érdeklődésének megfelelően elsősorban azokra az atyafiságokra lel az olvasó, amelyeknek a tagjai az Anjou- illetve a Zsigmondkorban játszottak jelentősebb szerepet. Ám akad olyan család is, mint például a nádasi Ongor, a Nagylucei, a dengelegi Pongrácz, amelyik középkori történelmünk utolsó évtizedeiben emelkedett fel. Több esetben Engel Pál a leszármazás fonalát az Árpád-kortól Mohácsig követte. Mint ismeretes, Karácsonyi János a nemzetségek sorsát a 14. század közepéig követte.

A családi genealógiák ABC rendben követik egymást. Engel Pál alapnak Karácsonyi János klasszikus alkotását tekintette.⁴ Következésképpen a táblák nemzetségek szerint sorakoznak egymás után, s csupán a genus-hoz nem köthető családok nevét olvashatjuk közvetlenül a tartalomjegyzékben. Azok a rokonságok, amelyek valamelyik nemzetségből sarjad-

⁴ Dr. Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a 14. század közepéig. I-III. Bp., 1900-1901. Reprintje: Bp., 1995.

tak ki, természetesen a nemzetség neve alatt találhatók meg.

Noha Karácsonyi János műve szolgált kiindulási alapul, a szerző több helyütt alaposan átrajzolta a kiemelkedő történészünk által készített családfákat. A kiadatlan források fényében új ágakat fedezett fel (pl. az Abáknál a Szűcsi- vagy az Alattyáni-ág). Másutt kutatásaira támaszkodva rajzolta be az egyes ágak közötti kapcsolódási pontokat (sszempontjairól szívesen olvastunk volna annál többet, mint ami a jegyzetekben található). Új eredményeket tartalmaz ennek megfelelően például a Kacsics nem 1. sz. táblázata, ahol a nemzetségen belüli különböző rokonságok egymáshoz való viszonyát ábrázolta a szerző. Az Aba nemzetség Újlaki-, Galgóci-, Nádasdi-, Amadé- illetve Csirke-ágát közös őstől származtatva egy ágba, a Széplakiba fogta össze. A példa mutatja, helyenként célszerűnek látszott, ha új elnevezést talál ki azon nevek helyére, amelyekkel Karácsonyi János jelölte a nemek egyes ágait.

Engel Pál több helyütt kiegészítette, javította saját, korábbi megállapításait. Ezt látjuk a Zsigmond-kori néhány bárói rokonságánál (pl. Garai, Lächti, Rozgonyi, Perényi, Rátóti). (Zsigmond bárói. In: Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. I. Bp., 1987. 114–129., 405–458.) 14 esztendővel ezelőtt

a témáról publikált tanulmányához genealógiai táblákat mellékel. Az akkor szükségszerűen leegyszerűsített családfákat most a CD-ROM bővebb, részletesebb táblázatai kiváltják, amelyekről a szerző újabb kutatási eredményei is leolvashatók.

A számítógépes program kereső rendszere könnyíti meg a családok közötti tájékozódást, így mindenki hamar rátalálhat az őt érdeklő genealógiára. Az adatbázis révén könnyedén azonosíthatók a nevek. A számítógép természetesen sokféle csoportosítási lehetőséget kínál, s ezzel megkönnyíti a hozzáférők munkáját.

Engel Pál genealógiai lemeze történetírásunk fontos alkotása, amihez sokszor fogunk fordulni. Utoljára olyan munka, amely nagy mennyiségű adat alapján egyszerre sok család leszármazási tábláját adta olvasói kezébe, száz esztendeje született. Bármily alapos is volt Karácsonyi János könyve, munkássága nem szegte kedvét a kutatóknak. Bizonyosak vagyunk abban, hogy Engel Pál műve hozzá fog járulni ahhoz, hogy a genealógia, ez a méltatlanul háttérbe szorult tudományág, ismét nagyobb szerephez jusson a tudományos érdeklődésben, CD-je további kutatások alapját veti meg.

Draskóczy István

A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa.

Készítették a Magyar Országos Levéltár munkatársai. Szerk. Rác György. Budapest 2000, Arcanum Digitéka.

A Magyar Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményéről már több digitális lemez látott napvilágot. 1983 és 1994 között az időrendi mutatólapok adatait vitték számítógépre. Középkori okleveleinket évtizedek óta levéltárosok, történészek sora (Borsa Iván, Mályusz Elemér, Kumorovitz L. Bernát, Bónis György, Ila Bálint, Komjáthy Miklós, Muzsnai Lászlóné, Érszegi Géza, Jakó Zsigmond, Bakács István, Bándi Zsuzsa, Kenéz Győző, Sölch Miklós, Trostovszky Gabriella, Kovács Zsuzsa - hogy csupán néhány nevet említsünk a hosszú sorból) illetve jóakarató magánszemélyek (pl. Tomcsányi Tamás)

regesztázták, regesztázzák. A jelen digitális lemezen az 1341–1363 és 1421–1526 közötti időszaknak az általuk készített magyar nyelvű tartalmi kivonatait kapja kézhez az olvasó. Az 1438–1464 közötti évek magyar nyelvű kivonataihoz mutató is rendelkezésre áll. Tekintve azokat a lehetőségeket, amelyeket a számítógépes program kínál, az Országos Levéltár kezdeményezése jelentős mértékben megkönnyíti a kutatói munkát, a középkori oklevélszövegeink közötti tájékozódást. Természetesen azon okmányok szövegét, amelyekről nem készült regeszta, hiába keressük a digitális lemezen.

Draskóczy István

JÁN ŽILÁK: *Ján Francisci–Rimavský genealógia rodu.*

Slovenská genealogicko–heraldická spoločnosť pri Maticej Slovenskej kiadása Martin 2000. 48. oldal, illusztrált
(*Bibliotheca Genealogica Slovaca* (2))

ISBN 80-968341-6-9

Genealógiai tanulmány a 19. századi szlovák történelem ismert személyiségéről, annak felmenőiről, illetve leszármazóiról, családjáról. A publikáció gerincét Ján Francisci–Rimavský és közvetlen családjának története alkotja. A XVIII. századi előzményektől századunkig

terjed – a széles levéltári – anyagra épülő genealógiai mű. A kötetben kitérnek az Amerikai Egyesült Államokba, illetve Oroszországba került rokonokra is.

Pandula Attila

PETER KARTOUS–LADISLAV, VRTEL': *Heraldický Register Slovenske Republiky. I:*

Ministerstvo Vnútra SR – Matica Slovenska kiadása Martin 2000. 277 p., nagyszámú színes illusztrációval,
angol összefoglalóval (275–277 pp.) ISBN 80-7090-584-0

A (legalább) 5 kötetre tervezett, s előreláthatóan 2004–2005-ig megjelenő sorozat első része. Az állami szimbólumok mellett a jelen kötetben közlésre kerül 452 szlovákiai város és település címere és zászlója. Közlésre kerülnek intézményi-, címerek, egyházi személyiségek címerai, illetve családi és személyi címerek is.

A kötet gerincét a szlovákiai kommunális heraldikai anyag bemutatása alkotja. A jelenkori, elsődlegesen a történelmi hagyományokon alapuló szlovákiai kommunális heraldika közvetlen előzményei 1975-re mennek vissza. A kötetben alfabetikus sorrendben szerepelnek az egyes települések (heraldikus) zászlói és címerai. Az egyes címerek rövid heraldikai leírásán, regisztrálási adatain túl, utalás történik a címerek történelmi előzményeire, azok forrásaira. Megjegyzendő, hogy a szlovákiai települések túlnyomó részének zászlója modern alkotás, kizárólag ú.n. heraldikai zászló. A vonatkozó címeranyag nagy része vallásos motívumokat tartalmaz (pl. Szűz Mária, különféle szentek, hús-

véti bárány, egyházi szimbólumok). Döntő részük sikeres heraldikai (újra)alkotás, amelyeknél kiemelhető a változatosság is.

Szlovákiában – hála a korszerű (mai formájában 1991-től létező) a történelmi hagyományokra, illetve egyes országok heraldikai nyilvántartási rendszerére egyaránt épülő heraldikai regisztrációnak, megoldott a helyes kommunális (és más) címerek alkotása, használata. Regisztrálni csak szakszerűen ábrázolt, leírt címert lehet. A kötet az eddig hivatalosan regisztrált címerek első nagy csoportját közli.

Használhatóságát segíti a heraldikai motívumok mutatója (269-274 pp.), a kötetben szereplő települések mutatója (262-266 pp.), a kötetben szereplő címerek tervezőinek jegyzéke (267. p.), illetve szlovák heraldikai, vexillológiai tájékoztató bibliográfia (268. p.).

Pandula Attila

BORIS PRISTER: *Odlikovanja zbirke*

Dr. Veljka Malinara. III. dio. Crna Gore, Srbija, Kraljevina SHS, (Kraljevina Jugoslavija), Socijalistička Jugoslavija). Hrvatski povijesni muzej kiadása Zagreb 2000. (Hrvatski povijesni muzej – Katalog muzejskih zbirki XXXIII.)
212. p. nagyszámú, színes illusztrációval ISBN 953-6040-20-2

Dr. Veljka Malinar (1913–1990) nagyszabású falerisztikai kollekciójával a zágrábi Hrvatski povijesni muzej, európai összehasonlításban is fontos gyűjtemény birtokába jutott. A jeles gyűjtő halálát követően 2561 leltározott példány került a múzeumba. A bekeült anyag I. (Osztrák–Magyar Monarchia) és II. (Horvátország) részeiről megjelent köteteket korábban a „Turul” is ismertette (vö. az általam írt recenziókat az

1993/4. számban, illetve az 1998/3-4. számokban). A jelenlegi kötetben – III. részként – a „Jugoszláv”, illetve a „jugoszláv vonatkozású” – matéria kerül bemutatásra. 608 db különféle rendjel, kitüntetés, emlékérem. 44 Montenegró, 78 Szerbia, 240 a Szerb Királyság, 39 a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (SHS Királyság), illetve a Jugoszláv Királyság, s 207 a Szocialista Jugoszlávia falerisztikáját reprezentálja.

A szerző a térségbeli szakirodalmon túl, felhasznált, pl. angol és német nyelven megjelent publikációkat is.

Az egyes témáknál rövid összefoglalást ad az elismerésről, ezt követően a gyűjteményben megtalálható – vonatkozó – darabokat közli. Adott esetben – magasabb rendjeleknél – áttekinti az adományozási gyakorlatot is. Végül bibliográfiai áttekintést ad. Megjegyzendő, hogy a kötetben közölt kitételek többsége igen szép példány. A közlésnél túlnyomórészt az előlapok kerültek bemutatásra. Adott esetben változatok, mini-atűzők, szalagsávok is tanulmányozhatók.

A „komplex” jugoszláv jellegű anyagban olyan –

különböző korszakokból származó – ritkaságok is megtalálhatók, mint pl. a Fehér Sas Rend (1883–1941) változatokban is gazdag sorozata, a Nagy Milos Rend (1899–1903) több változata, az arany-, illetve az ezüst Draga királyné Érem (1902–1903). Teljesen komplex összeállításban szerepel a Karagyorgye Csillaga Rend (1904–1941), illetve a Jugoszláv Zászló Rend (1947–1991). Kiemelt különlegesség a maga nemében a Nép Hőse Rend (II. típusa) is (1946–1991).

A kötetben bibliográfia (205–207. pp.), névmutató 207–210 pp.), helynévmutató (210–212 pp.) is található.

Pandula Attila

KÖZÉPKORI OKLEVELEK

A SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG MEGYEI LEVÉLTÁRBAN (1300–1525).

Össze gyűjtötte, átírta: BALOGH ISTVÁN. Szerkesztette: ÉRSZEGI GÉZA. A szerkesztő munkatársa: HENZSEL ÁGOTA. A SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG MEGYEI LEVÉLTÁR KIADVÁNYAI II. KÖZLEMÉNYEK 21. Nyíregyháza, 2000. 250 p. 5 színes fotóval. ISSN 0866 3920 ISBN 963 7240 38 1, angol és német összefoglalóval

Közel 100 éve annak, hogy Karlovsky Endre és Pettkő Béla közreműködése révén nyomtatásban megjelent a „Szabolcsvármegye levéltárának mohácsi vész előtti oklevelei” című kiadvány. A kötet a levéltárban addig fellelt 23 darab 1335–1500 között keletkezett oklevél bő tartalmi kivonatát és betűhív átirását tartalmazza. Az eltelt évtizedekben végzett átfogó forrásfeltárási munkálatok eredményeként újabb Mohács előtti oklevelek kerültek elő a különböző levéltári állagokból, sőt ajándékozás és vásárlás útján is gyarapodott a gyűjtemény, amely jelenleg 71 darabot számlál, és 105 oklevélszöveget foglal magába.

Az országos jelentőségű forráspublikációk (Zsigmond-kori Okmánytár, Anjou-kori Oklevéltár) mellett a megyei és egyházi levéltárak is egyre inkább törekednek középkori okleveleik közzétételére. Példaként említhetjük a Borsod, Heves, Vas, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, illetve a Primási Levéltár kiadványait, bár az említett művek a kiadási alapelvek és közlésmód tekintetében más-más szempontokat érvényesítettek. A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár is fontos feladatának érezte, hogy az őrzetében lévő eredetiben, átiratban vagy másolatban fennmaradt, a középkori történetírás szempontjából páratlan forrásértékű dokumentumokat közrebocsássa, a hazai medievisztika kutatói és az érdeklődő laikusok számára hozzáférhetővé tegye. A kiadás alapelve tehát az oklevelek őrzőhelye, a pertinencia, mint ahogy azt a kötet címe is hűen tükrözi.

Jelen kötet a forráskiadás területén már korábban is számos érdemet szerzett levéltáros: Balogh István,

Érszegi Géza, Henzsel Ágota együttes munkájának gyümölcse. A kötetben a teljes állományból csak 104 oklevél teljes szövegének közlésére kerülhetett sor, mivel közülük egy olyan rossz állapotú, hogy annak rekonstruálása lehetetlen volt. A kiadványban a sorozámozott oklevelek szoros kronológiai rendben követik egymást. Az oklevél kötetben belüli sorszámaival egyvonalban szerepel a kiadás helye és kelete mai időmegjelölésünk szerinti alakban. Ezt követi maga a regeszta, az oklevél tartalmának rövid, valóban csak a legfontosabb adatok ismertetésére szorítkozó magyar nyelvű kivonata. Ebben a tekintetben jelentősen eltér a Karlovsky-Pettkő féle kötettől, mivel az meglehetősen részletes tartalmi kivonatot adott. A regeszta tartalmazza az oklevél kibocsátóját, a szövegben szereplő személy- és helyneveket, valamint az oklevélben foglalt jogi cselekményt. Kiadóként a vármegyei hatóságok és az országos méltóságok, a nádor és az országbíró, elvétele szerepelnek. Legtöbb esetben uralkodók, így I. Lajos, I. Károly, Zsigmond, Mátyás, II. Ulászló, II. Lajos királyok nevével, valamint a térségben illetékes hiteleshelyekkel, a Leleszi Konventtel és a Váradai Káptalannal találkozhatunk az oklevelek kiadói között. Az oklevelek mintegy 1/3-a (31 db) vonatkozik kifejezetten Szabolcs vármegyére, míg a határos vármegyékre (Bihar, Szatmár, Ung) vonatkozókkal együtt ez az arány már meghaladja az 50%-ot is. Ehhez képest feltűnően sok, majd 25%, köztük a jóval távolabbi, Fejér (14 db) és Gömör (10 db), vármegyét érintő forrás.

A regesztát követik a források fennmaradási formájára, mai és korábbi őrzési helyére, jelzetére vonatkozó megjegyzések, továbbá a kiadott oklevelek bibliográfiai adatai, majd új bekezdésként következik maga az oklevél, betű szerinti átírásban, mai központozással. A szövegközlés pontosságát külön is hangsúlyoznunk kell. A szövegkritikai jelek következetes használata figyelhető meg minden olyan esetben, ahol ezt a szövegromlás, anyaghiba, hiányzó vagy kimaradt rész jelzése indokolta. Laponként újra kezdődő sorszámmal jelölt lábjegyzetben olvashatók az esetleges paleográfiai és tartalmi észrevételek, kiegészítések. A kiadvány használatának megkönnyítésére készült a betűrendes összevont hely-, személynév- és latin tárgymutató, amely sokoldalú utalásaival, az eredeti névalakok feltüntetésével, előnevek, tisztségek közlésével messzemenően kielégít minden igényt. A kötet végén angol és német nyelvű összefoglalók olvashatók, végül 5 különösen szép küllemű oklevélről készült színes fénykép zárja a sort. Dicséret illeti a szerkesztőt, a mind tartalmi, mind módszertani szempontból kifogástalan műért, amely egyúttal könnyen áttekinthető és külsejét tekintve is tetszetős.

Az 1300–1525 között keletkezett oklevelek döntő hányada tartalmilag birtokügyletekkel, adománnyal, határjárással, birtokbaiktatással, cserével, valamint különböző privilégiumok – rév használat, vásártartás, pallosjog – adományozásával kapcsolatos.

Közülük címerképe és utóélete miatt külön is érdemes szólni a Turul hasábjain arról az oklevélről, melyet V. László állított ki 1453. február 28-án. Ebben az uralkodó Szokonyai Fejér Osvát gömöri ispán és derencsényi várnagy, s általa testvére, Szokonyai László, valamint Pádéi Fodor Frank, Szokonyai László és Miklós, Király László és testvére, Péter, továbbá Mátéi Tamás és István és Mátéi Péter fia Tamás részére címert adományozott. Az oklevél eszmei értékét növeli, hogy V. László király rövid, de annál „emlékezetesebb” uralkodása idejéből kevés címereslevél maradt ránk. A láthatólag sok vihart megért oklevélben lévő címer rekonstrukciójához az oklevél elején megfestett, s a késő gótika stílusjegyeit magán viselő címerkép áll csak rendelkezésünkre, mivel az oklevél

a címer leírását nem tartalmazza. (A címerkép rajza és leírása: Siebmacher's Wappenbuch des Adels von Ungarn. Nürnberg, 1885–1894. 175. 307.). Az eredetiben lévő festett kép alapján az említett családok a következő címet kapták: balra dőlt kerekaltalpú tárcsapajzs, a pajzs kék mezejében sárga hajtókás, fekete kesztyűt viselő páncélos kar, könyökét egy balról jobbra repülő döfi keresztül, a lándzsa fölött arany holdsarló lebeg. Markában arany keresztvasú kardot tart. A sisakcsúcsán a pajzsbeli kép ismétlődik. A takarók: kék-arany és fekete-arany színűek.

Az oklevél története is tanulságos. A Magyar Országos Levéltárban található, Helytartótanácsi Levéltár (Departamentum Nobilitare: 1794. Fasc. 159 és 1825. Fasc. 15.) irataiból kiderül, hogy az eredeti címereslevelet a Gencsen, majd Vaján élő Fejér család 1791-ben, Szatmár vármegye törvényszéke előtt folytatott nemességigazolási perében, mint bizonyító erejű mellékletet mutatta be. A vármegye elutasító határozata ellen a család fellebbezett, így került az ügy 1794-ben a Helytartótanács elé. A bemutatott dokumentumok megvizsgálása után a Helytartótanács sem igazolta a család nemességét. Az évekig húzódó per és az elutasító ítélet annyira megviselhette a családot, hogy az eredeti címereslevelet nem vette vissza a vármegyétől. A címerlevelet két évtized múlva a Zanathy Ferenc szolgabíró után maradt hivatalos iratok között találták meg. Szatmár vármegye 1824. december 13-án kelt, a nádorhoz írt levelében kérte, hogy „méltóztassanak ezen címeres levelet országszerte kihirdettettni, és ha netalán ahoz valaki just tartana, annak bé bizonyítására hozzánk utasítani”, ám jogos örökös azóta sem jelentkezett.

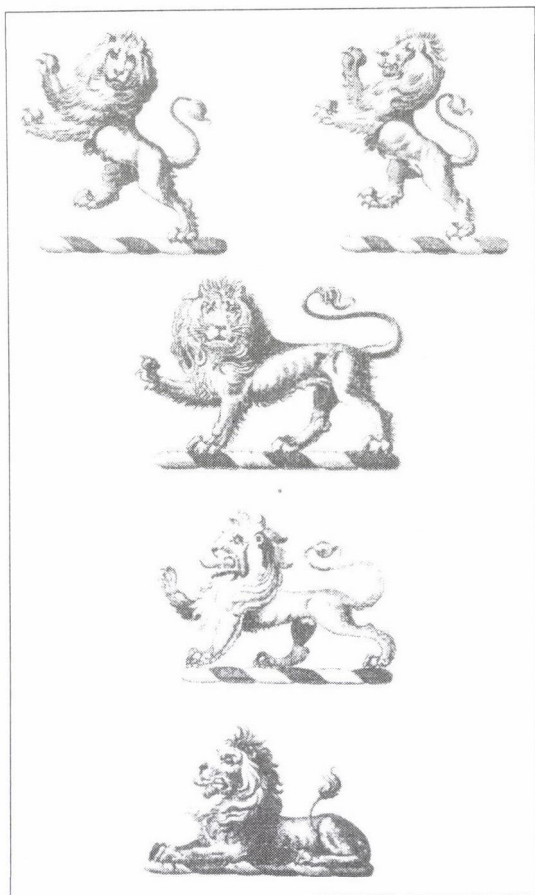
A kötettel való részletesebb megismerkedés után örömmel nyugtázhadjuk, hogy az eddig is igen szép hagyományokra és eredményekre visszatekintő sorozat, A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai, egy újabb figyelemreméltó taggal gyarapodott és remélhetőleg ösztönzőleg hat majd más megyei levéltárak forráskiadási tevékenységére is.

Künstlemé Virág Éva

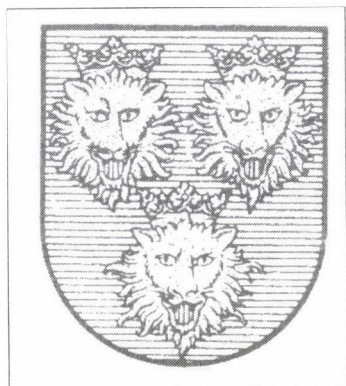
A KÖNYVHÉTEN JELENT MEG

NYULÁSZINÉ DR. STRAUB ÉVA

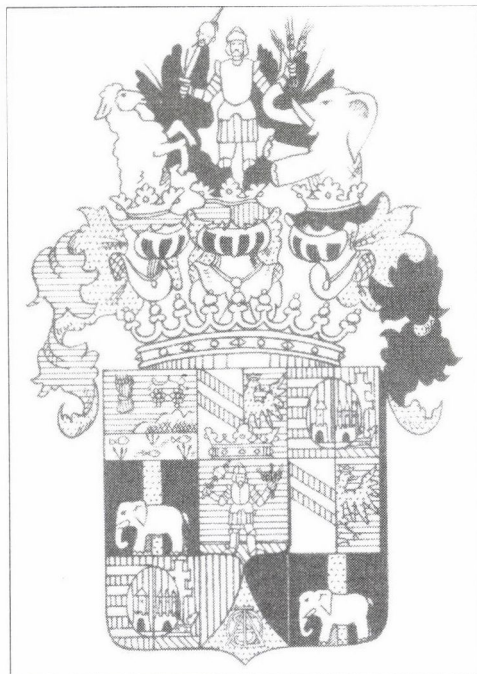
MAGYARORSZÁG CÍMERKÖNYVE

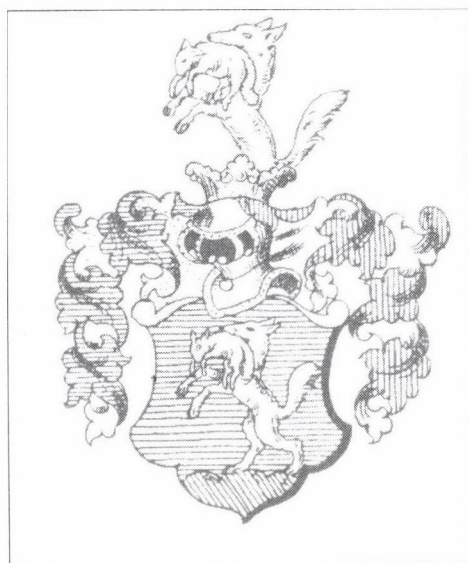
Az oroslán ábrázolási módjai

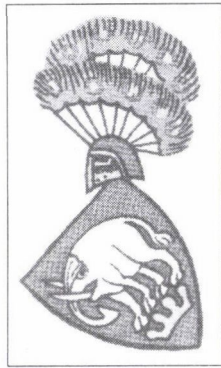

Három koronás oroslánfej a Dalmát címerben

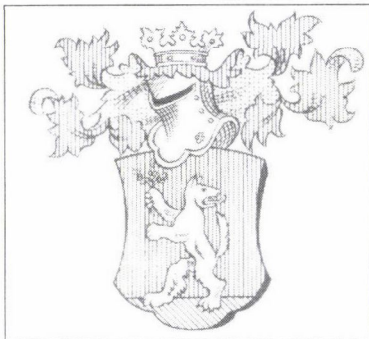

A borosjenői Tisza család 1883-as címere elefánttal

Beszélő címer: a nyulat vivő farkas:
a Farkas család 1647-es címere

Az elefánt korai ábrázolása
a Zürichi címertekercsen

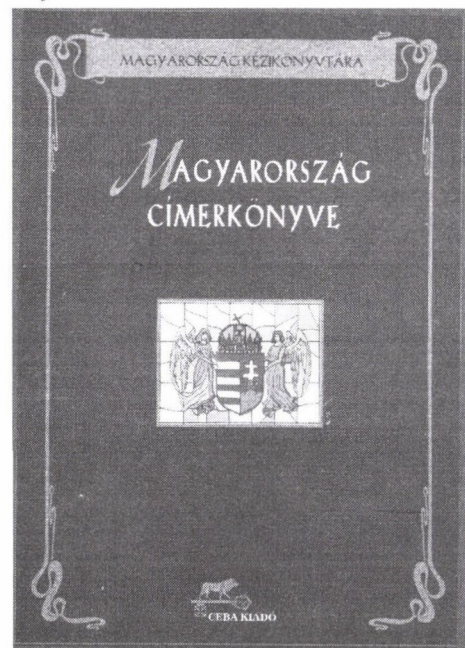
Hátratekintő farkas az alsókostályi
Tamás család 1609-es címerében

A farkas heraldikai, lépő ábrázolása

A farkas heraldikai, ágaskodó ábrázolása

A könyv borítója

A könyv a CEBA Kiadó Magyarország Kézikönyvtára sorozatában jelent meg.

Részletesebb ismertetése következő számunkban lesz olvasható.